

A

SZABADSÁG.

ÍRTA

ASBÓTH JÁNOS.

PEST, 1872.
KIADJA RÁTH MÓR.

TARTALOM.

Előljáró.

ELSŐ RÉSZ.

A szabadság mint természeti jelenség. — Az antik világ.

ELSŐ KÖNYV:

A természeti viszonyok befolyása a szabadság fejlődésére.

I. A szabadság és a természet. II. A természeti viszonyok mint tényezők. III. Europa. IV. A többi világrész. V. A sarkvidékek. VI. A természetlen forró égöv. VII. A dús forró égalj. VIII. Indiák; IX. Aegyptom, Mexico és Peru. X. Éjszak-Amerika. XI. Brasilia. XII. A tünetek. XIII. A természeti viszonyok befolyása a politikai szabadság fejlődésére.

Függelék az első könyvhöz: China.

MÁSODIK KÖNYV:

A szabadság és az emberi természet.

XIV. A szabadság lényege és értelmezései. XV. A physiologia és a szabadság. XVI. Praedestináció és akaratszabadság. XVII. Az akarat mint természeti jelenség. XVIII. A haladás törvényszerűsége. XIX. Statistikai illusztrációk. XX. Az egyéni szabadság és Mill. XXI. Véggzél és önzés.

HARMADIK KÖNYV.

Az antik világ.

XXII. Az antik világ elnyomta az individualismust. XXIII. Az állam-alakulás. XXIV. Az antik világ politikai viszonyai. XXV. A társadalmi állapotok. XXVI. A család. XXVII. A nő helyzete. XXVIII. A görög nő és a hetaerák. XXIX. A természetellenes szerelem. XXX. A római nő. XXXI. A rabszolgaság. XXXII. A viadorok.

MÁSODIK RÉSZ.

A zsidóvilág.

NEGYEDIK KÖNYV:

A zsidóvilág és az egyén.

XXXIII. A zsidóvilág az egyéni életet fejleszti. XXXIV. A Monotheismus. XXXV. Az ősz hagyományok. XXXVI. Az államalakulás. XXXVII. Vidékek és fajok különfélesége. XXXVIII. Galilaea. XXXIX. Samaria. XL. Judaea. XLI. Külső zsidó községek. XLII. Az aristocrata és a democrata. XLIII. A essaeusok. XLIV. Az intézmények. XLV. A rabbinismus. XLVI. A rabszolgaság. XLVII. A szegény. XLVIII. A nő. XLIX. A haramiak. L. Az erkölcstan. LI. Végszó e könyvhöz.

ÖTÖDIK KÖNYV:

A válaszfalak e zsidóság és az antik világ közt.

LII. A zsidóság szemben a keleti pogánysággal és az antik világgal. LIII. A zsidók és a hellének. LIV. A zsidók és rómaiak.

HATODIK KÖNYV:

A zsidóság befolyása az antik világra.

LV. A befolyás természete. LVL. Az érintkezés a rómaiakkal.
LVH. Az érintkezés a görögökkel. LVIII. Az alexandriai zsidóság.
LIX. Az irodalom. LX. Philo.

HARMADIK RÉSZ.

A keresztény világ.

HETEDIK KÖNYV:

A kereszténység viszonya a zsidósághoz és az antik világhoz.

LXI. A kereszténység. LXII. A kereszténység mint a zsidóság
fejlődési stádiuma. LXIII. A kereszténység mint a zsidóság erkölcsi
tartalmának tisztázása. LXIV. A kereszténység a pogányságra utalva.

NYOLCZADIK KÖNYV:

A kereszténység mint az individualismus ébresztője.

LXV. A kereszténység terjedésének okai. LXVI. A kereszténység az egyéniségi eszmét meggyökeresíti. LXVII. A mire az antik világ képtelen volt. LXVIII. Az erkölcsiség helyreállítása. LXIX. Az emberi élet szentsége. LXX. A rabszolgaság megdöntése és az egyén becsének emelése. LXXI. Jótékonyaság, testvériség, emberszeretet. LXXII. A nő felemelése.

KILENCZEDIK KÖNYV:

Az intellectuális fejlődés és a szabadság.

LXXIII. A individualismus ébredése a szabadság fejlődését biztosítja. LXXIV. A visszahatás. LXXV. Az egyház elvonja a szellemeket a világiaktól. LXXVI. Az egyház kora. LXXVII. A világi érdek ébredése megindítja a szabadelvűség mozgalmát. LXXVIII. Az egyház concessiókat tesz a világi és jelesen a harczias szellemnek. LXXIX. Az arabok s a kereszties háborúk a világiakra irányítják a figyelmet. LXXX. Az egyház a világiasság elleni harczban maga is elvilágiasodik és erkölcsi alapjait aláása. LXXXI. A reformatio. LXXXII. A reformatio csökkenti a túl világiak s emeli a világiak iránti érdeklődést. LXXXIII. Mindez nagy intellectuális fejlesre s a kritika szellemének ébredésére vezet. LXXXIV. A szabadelvűség mozgalma.

Függelék.

A gyakorló politikáról.

»Der Freiheit eine Gasse!« *)

Merész kísérlet, vakmerőnek látszó tán, melybe művemben fogok, tudom; kísérlet, melylyel szemben az erőm iránti bizalmatlanságot semmi sem győzhette volna le, ha nem a tárgy, az ügy iránti lelkesedés és a tudat, hogy céljával együtt nő az ember ereje.

Mert a szabadság fejlődését az emberi természetből folyó, törvény- és szükség-szerű egységes mozgalomnak mutatni ki a történelem minden szakán, nemzetek és államok minden hányattatásán át, nem - e annyi, mint valóságos szolgálatot tenni, nem a szabadságnak, haladásnak, — mert azokat feltartóztatni úgysem lehet — de igenis az emberiségnek, mely egyedül ennek közfelismerése által menekülhetne meg amaz ép oly meddő, mint a milyen fájó küzdelmektől, melyekbe folytonosan sodortatik a szabadságnak, jöllehet nem egyaránt roszakaratú, de egyaránt

*) »Utczát a szabadságnak!« E kiáltással rohant a svájci Winkelried Sempachnál az osztrák lovagok sűrű dárdáiba.

veszélyes két ellensége által, azok által, a kik a szabadság fejlődését elnyomni, s azok által, a kik erőszakosan kicsikarni, organicus fejlődéseknél mindenkor kárhozatos módon, mesterségesen siettetni akarják.

Ily cél, ha mindjárt a legnagyobb nehézségekkel szembesíti is a küzdőt egyfelől, adhat neki másfelől erőt is.

Hogy a nehézségeket teljesen legyőznöm sikerült volna, nem hiszem; az uralandó anyag roppant tömegénél fogva vajmi könnyen tévedhettem egy-egy részletben; ez azonban nem sújthatja az egészet, s a szakszerű kritika jóvá fogja tenni; de új kísérletek rendszere szerint különben is hagynak kívánni valót.

Hogy a kísérletnél, melybe fogtam, régiebb kísérletekre nem támaszkodhattam, igen természetes; az elvek, a tudományos eredmények, melyeken alapúik, maguk is újak; valóban nem hiszem, hogy hasonló kísérletbe bocsátkozni lehetett volna, mielőtt napjaink angol-amerikai nagy írói, Mill, Lieber, Draper, Buckle, Lecky, a szabadsági fogalmaknak azon tisztaságot, az emberiség általános fejlődése történetének azon nagy lendületet megadták, mely irataiknak köszönhető.

Magam tudom legjobban, mit köszönök nekik; nagy munkálkodásuk nélkül feladatom megoldásában az emberre nézve lehetetlennel álltam volna szemben; feladatom megoldására szükséges volt kimutatnom a physikai viszonyok befolyását a politikai szabadság fejlődésére; előadnom a szabadság viszonyát az emberi természethez, és ennek alapján kimutatnom, hogy a szabadság fejlődésének előfeltétele az individua-

lismus; kimutatnom, hogy az antik világ elnyomta, s hogy miért kellett elnyomnia az individualismust; hogy a zsidóvilág fejlesztette, és hogy a zsidóság fejlődési stádiuma, a kereszténység, felébresztette a polgárosult világban az individualismust; s hogy végre az individualismus e felébresztésével a szabadság, fejlődésének kérdése egyszerűen az intellectualis fejlődés kérdésévé vált.

Nos, ha mindezekben a magam eredeti bűvárkodására vagyok utalva, nem kell vala többnek lennem, mint alapos készültségű szakembernek a földrajzban, természetrajzban, természettanban, vegytanban, élettanban, a bölcsészet, a theologia, a régészet és a történelem minden ágában, a görög, római és a sémi nyelvek tudományában és még néhány disciplinában.

Némi tájékozást szerezni mindezekben igyekeztem ugyan, de szakemberré lenni és tudományos önálló eredményeket elérni mindezekben: az én erőm nem futotta volna ki.

Újat művem tényszerű anyagában nem is adok; arra szorítkoztam e részben, hogy semmi új s becses bűvárlatot használatlanul ne hagyjak, s hogy azt, a mit okoskodásaim alapja, s bizonyítási eljárásom anyaga gyanánt másoktól veszek, oly kritikával vegyem, hogy az adottak helyességéért felelősséget magam is vállalhassak; hogy pedig az adottak helyessége annál könnyebben legyen ellenőrizhető, mindenütt a hol módomban volt (sajnos könyvtári viszonyainknál fogva, fájdalom, gyakran nem volt módomban), utaltam az eredeti kútfőkre, a hol

módban nem volt, legalább hitelt érdemlő más forrásokra.

Lesznek, a kik ily vallomás után művemnek kevés becset, vagy legalább nekem kevés érdemet fognak tulajdonítani; tudósaink s tudatlanaink között még feles számmal vannak, a kik valamely új sav felfedezésének, valamely régi okmány kibetűzésének sokkalta több becset tulajdonítanak, mint egy új eszmének.

Erre kettőt mondok:

Először, hogy a magam szempontjából épen semmi kifogásom sincs e felfogás ellen; mert nem a magam haszna, hanem művem hasznossága volt a szempont, mely megírásánál vezetett, s e részben biztosítékul szolgálhat maga művem megírása; ki a maga hasznát nézi, a mi viszonyaink közt bizony rosszul tenné, ha ilyenre fordítaná idejét, fáradozását.

De hogy igenis van kifogásom a tudomány álláspontjából.

A ténynek tudományos becese nincs; a tudomány ott kezdődik, a hol a tény végződik; ott, a hol kezdődik a tényt szükségszerűvé tevő oknak, és a tény szükségszerű hatásának, a tényt uraló törvényeknek kutatása; a meddig csak tényeket tüntetünk fel, derítünk ki, addig csak ismereteinket gyarapítjuk; a tudomány gyarapítása a tényekben nyilvánuló törvények felismerésével kezdődik; bírní tíz nyelvet: ismeret; ismerni egynek egyetlenegy törvényét, tudomány. A tény oly nélkülözhetlen a tudományra, mint az ismeret a tudósra nézve; de mindkettő csak előkészülő, csak anyag, melylyel úgy dolgozik a tudomány s a

tudós, mint a hogyan teremt a készen talált márványból a szobrász. A tulajdonképi tudományos működés csak a tények előállítás után kezdődik; tudományosságunk nem is fog nagyobb lendületet venni, míg tudósaink működésükben nagyobb érvényt nem juttatnak ez elvnek, míg azt a tények alól nem emancipálják, míg nagyobb figyelmet nem fordítanak a tények tudományos feldolgozására, mint a tények gyűjtésére; áll mindez a történelem tudományára nézve is, ha mindjárt a tények tudományának is nevezzük azt.

De ha új tényekkel nem is állok elé, hiszem hogy sikerült a szabadság fejlődését szükség- és törvényszerű egységes mozgalomnak kimutatni, és ez a fődolog; hiszem továbbá, hogy sikerült némely okozati új összefüggéssel, némely új szemponttal állanom elé úgy átalán a szabadság fejlődésére, mint némely részletkérdésre nézve is.

Merem állítani jelesen, hogy itten először van a zsidóság méltatva teljes jelentőségében úgy átalán az emberiség, mint különösen a szabadság fejlődésére nézve.

Meg kell még jegyeznem, hogy azok, a kik művemet csupán tényszerű anyaga szerint lesznek képesek méltatni, bizonyos aránytalanságot is fognak rajta észlelni; nos, könnyebben fogom viselni az ő szemrehányásukat, mint azokét, a kik azt keresik művemben, a mit adni akartam; természetes, hogy ott, a hol új nézettel, új szemponttal állok elé, jelesen a hol olyannal állok elé, mely az átalánosan elfogadottal homlokegyenest szembe száll: sok tényt kellett bizonyítási eljárásomba bele vonni; teszem például, a zsi-

dóságot illetőleg; egyik neves német culturhistoricusnál azt olvasom, hogy soha a zsidóságtól a humanismus, az individualismus nem származhatott volna; természetes, hogy a zsidóság culturhistóriájának taglalásába mélyen bele kell bocsátkoznom, midőn az ellenkezőt akarom kimutatni; de ép oly indokolt lesz, ha ott, a hol többé-kevésbé úgy is elismerteket, avagy könnyen kimutathatókat fejtegetek, kevés ténynyel, futólagos utalással, nagy vonásokkal értem be; nem akartam művemet s olvasóimat olyanokkal terhelni, miket könnyen fellelhetni a közkézen forgó történelmi művekben.

Vége még egyet.

Zsidók s keresztények, protestánsok és katolikusok, radicalisok és conservativek, democraták és aristocraták, szóval mindazok, a kik csak egy álláspontból, egyoldalúlag, elfogultsággal nézik a dolgokat, fognak akadni művemben egy-egy megütközni valóra; sajnálom, de sőt bocsánatot is kérek, ha bántanám őket; nem volt szándékom.

De egyenes hátgerinczczel járni szokásom nekem a magánéletben is; lehet, rossz szokás; de azt már tudom, hogy nem rossz szokás: a nyilvánossággal szemben nem hajolni meg semmiféle melléktekintet előtt, a midőn azon kötelesség teljesítéséről van szó, melylyel valamennyien tartozunk az igazságnak.

Nem átalom kimondani, hogy minő ellenszenvet érzek szívemben úgy azok iránt, a kik a nagyok kegyét, valamint azok iránt, a kik a népszerűséget hajhászszák; lehet, hogy van köztük becsületes ember, de méltán gyanú alá nem eső nincs. Sem úri kegy,

sem a tömeg tapsa én velem egyebet nem fog mondatni, mint a mit mondani helyesnek ismerek.

Tévedni tévedhettem; tévedés nélkül a törekvés soha sem jár. De negyedfél évi munka után azzal a tudattal teszem le a tollat, hogy tévedéseim is csupán becsületes tévedések lehetnek.

Kelt Pesten, 1871. évi Mindszentek napján.

A szerző.

ELSŐ RÉSZ.
A SZABADSÁG MINT TERMÉSZETI JELENSÉG.
AZ ANTIK VILÁG.

ELSŐ KÖNYV:
A TERMÉSZETI VISZONYOK BEFOLYÁSA A
SZABADSÁG FEJLŐDÉSÉRE.

ELSŐ KÖNYV.

természeti viszonyok befolyása a szabadság fejlődésére.

I.

A szabadság és a természet.

Az ember a természetnek lévén szülöttje, minden dolgait a természetből kell magyaráznunk.

Midőn éhez képest a szabadságot is mint természeti jelenséget akarjuk szemügyre venni, vizsgálunk kell először viszonyát a külső, másodsor viszonyát az emberi természethez.

Az lesz az első kérdés, hogy mennyiben van a szabadság a kültermészeti viszonyok által feltételezve.

Mielőtt e kérdés fejtegetésébe bocsátkoznánk, legyen szabad előlegeznünk eredményét egy vizsgálódásnak, melybe ereszkedni később lesz alkalmunk; felelnünk kell arra: mit értünk szabadság alatt?

Látni fogjuk, hogy különböző időkben különböző értelem tulajdonított a szabadság fogalmának, és hogy a szerint, a hogy e fogalom többé vagy kevésbé világosan ismertetett fel, különböztek egymástól a különböző idők

szabadelvűi és szabadelvűségi mozgalmi is. E mozgalmak tanulmányozásának folyamában alkalmunk lesz mindezeknek kritikájába és magyarázásába bocsátkozni. A különböző értelmezések közül az, melynek álláspontján mi állunk, röviden a következőkben foglalható össze:

„A szabadság biztosítása minden egyes azon jogának, hogy tulajdonait, képességeit, erőit fejleszse, növeszse, hajlamait kövesse addig a határig, míg más egyesnek ugyanezen jogát nem csorbítja.”

Ha e tételt — a mint az magában értetik — csakis embertől függőkre vonatkoztatjuk, valamint a harcz ez elv hívei és ellenei közt, mely harcz a szabadelvűség mozgalmának alapját képezi, csakis embertől függők körül foroghat: akkor egyszerre világossá lesz, hogy ott, a hol nem embertől függő körülmények e jognak akár felismerését, akár gyakorlatát, vagy biztosítását előre gátolják, lehetetlenné lesz a szabadság kifejlődése, és ez azon szempont melyből kiindulva egyfelől és támaszkodva másfelől az újabb culturhistoria vizsgálódásaira a természeti viszonyoknak átalán az emberiség fejlődésére való befolyása körül, azt hiszem, sikerülend kimerítően válaszolnom a következőkben arra a kérdésre, hogy hol és mennyiben segítik elő, hol és mennyiben gátolják az emberen kívüli természeti viszonyok különlegesen a szabadság fejlődését?

II.

A természeti viszonyok mint tényezők.

A természeti viszonyok befolyása az emberiségre és a népek fejlődésére nem a mai kulturhistória felfedezése,.¹⁾ De a mai kulturhistória vívmánya azon tan, hogy az emberek és népek cultural különféleségeiben az alapot a természeti viszonyok szolgáltatják.²⁾

¹⁾ Bodin, háromszáz év előtt írott művében: „De republica”, már felismeri, hogy a természet nem hajol az ember törvénye alá, és azt kívánja, hogy a kormányok az éghajlathoz mérjék rendszerüket. Kimondja, hogy éjszaki népeket jellemez erő, középieket ész, délieket b a b o n a .

²⁾ Némelyek, kivált a németek még mindig ragaszkodnak az eredeti fajkülönbséghez, daczára annak, hogy azzal sem tudnak tisztába jönni, mire volna ez alapítandó. (Így: Henne-am-Rhyn: „Kulturgeschichte im Lichte des Fortschrittes). B l u m e n b a c h öt faja ki nem elégít senkit sem, ugyanezt mondják P r i c h a r d 7 fajára is, S t - V i n c e n t s 15 fajtát játéknak nyilvánítják; a koponya szerinti felosztásnak nem vehetik hasznát, mert elmentés szellemi állapotú népeket tarkáz össze, és e tekintetben egészen önkényes. Egy marad: C u v i e r három faja, a fekete, sárga és fehér, mely kézzelfogható, de műveltségi és szellemi különbségek magyarázására nagyon elégtelen. Maga a história mindenütt az eredeti fajkülönbség ellen és a természeti viszonyok mellett bizonyít. Nem tudom mit csinál H. a. R. a khinaiakkal, midőn egyedül az áriákat nyilvánítja eredettől fogva kulturképeseknek. Khina más tekintetben is érdekes. Azon mongol törzsek, melyek kedvezőtlen öslakukban a civilisatio legalacsonyabb fokán maradtak századokon át, több ízben alapítottak nagy birodalmakat Persiában, Indiában, sőt Khinában alapítottak nagy civilisatiót is. Az arabok sivatagjaikban a culturára nézve elveszett nép maradtak; de civilisatiójuk úgy emelkedett, ahogy fokonként physikailag kedvezőbb országokba kerültek, míg Spanyolországba jutván, élére jutottak az akkori civilisatióknak.

„Minden neme közt ama lapos kifogásoknak, melyekkel elodáztatik annak fontolgatása, minő hatással vannak társadalmi és erkölcsi befolyások az emberre, a leglaposabb az, hogy a különféleségek életben és jellemben eredetileg létező természetbeli különbségeknek tulajdonítatnak.” Mill's Principles of Political Economy. I. 390.

A *Darvintheoria* — melynek már Aristotelesnél nyomára lelünk ¹⁾ — physiologiai alapra veté e tant, de elértek hozzá, függetlenül e tantól, a cultur-históricusok is. Míg az eredeti fajkülönbség, mely az emberiségnek egységes eredetét kizárja, egyszerű hypothesis, be nem bizonyítva senki által és hihetőleg mindenkorra bizonyíthatlan, a természeti viszonyok befolyása az emberek különféleségére nyomról-nyomra követhető, és a fáradhatlan bűvárkodásnak mindinkább sikerül minden egyes ily különbözőzést kültermészeti okokra vezetni vissza.

A szerves világ legnagyobb része, a föld maga évenként ugyanazon változáson megy át, egyszerű mechanikai okból: a földgömb tengelye a nap körüli ekliptikájának síkja felé hajói. E tünet a leghathatósabb utalás a physikai okok fontosságára. Az egész emberiség létele physikai okoktól van feltételezve. Miután élet csak szűk hőfoki határok közt létezik, fel van tételezve földünk napközeltől és gömbalakjától; ha tömege nagyobb vagy kisebb volna, a szervi képződések egyik főeleme, a súly, változást szenvedne, egy változás magakörüli forgásában idegzetünk működésének szakain változtatna, egy változás napkörüli pályájában életünket rövidítené vagy hosszabbítaná.

A szerves alakulások fennmaradása physikai feltételek állandóságától függ. A legkisebb változás változást szülne. A mi állandóság a világban észlelhető, physikai

¹⁾ „Azt Aristotelestől el nem lehet tagadni, hogy az ő éles szeme a szerves természetben fedezte fel a folytonos átmenetet az élettelenről az élőre, a tökéletlenről a tökéletesre, hogy az állatvilág, mint egész, fokozatos haladás a tökéletlen, fejletlen életalakoktól a mindig tökéletesebb alakra, s hogy a természetben az anyag az alak felé törekszik.” *Haberern Jonathan*, „Aristoteles és befolyása az új bölcsészetre és az életre.” 11. 1. (Értekezések a philosophiai osztály köréből, kiadja a m. tud. akadémia.)

súlygyen folyománya, és meg fog maradni, míg megmaradnak jelen állapotukban a közép-hőmérséklet, az évi világosságáramlás, a lég vegyéke, a víz felosztása, tengeri és légi áramlatok, és valahányszor ezek vagy hasonlók változást szenvednek, mindannyiszor feldől a fajok változhatlanságáról szóló phantasticus tan is.

A physikai erők uralkodása a szerveseken nem ismer kivételt, legkevésbé az embernél, és a különféle kinézés, melyet különböző helyeken az ember mutat, innen ered. E physikai okokhoz nem is kell hozzászámítanunk az életmódot, miután az már másodsorban azoktól származik. A tapasztalás bizonyítja, hogy a különféleségek lassan képződnek és mint culmináló hatások jelenkeznek, utalva bennünket arra, hogy a nemzeti jelleg sincs előre meghatározva és befejezve, miután a látszólagos változatlan-ság is csak azon összhangzás elérésének tulajdonítandó, melybe a típusz feltételeivel jutott; ha e feltételek változtak, változását megkezdi az is. Könnyen meggyőződik erről, a ki nemzeteket tanulmányoz, melyek éjszaktól délnek terjednek. Tapasztalni fogja azon különbségeket, melyekkel átalán találkozik, ha délkör hosszában utazik. A szélességi fok irányában sokkal kisebbek az éghajlati eltérések, miután földirati és nem csillagászati okból származnak, és ez irányban sokkal kisebbek a nemzeti, faji és cultural különbségek is, vagy legalább is lassúdbak az átmenetek. A civilisatio eszközeivel sokkal könnyebben győzhetők le a szélességi fok hosszában mutatkozó különbségek, mint a meridianusében mutatkozók, egyszerűen — mivel kisebbek. Ez oka a histórián végigvonuló azon jelenségnek, hogy mindig állandóbbak voltak a nyugattól keletnek terjedő államok, mint az éjszaktól dél-

nek terjedők. Róma állandósítani tudta uralmát nyugatról keletre, de nem éjszoknak és délnek.¹⁾

Ha keressük azon physikai okokat, melyek a leghathatósabbban folynak be az emberi nemre, találkoznak éghajlattal, táplálékkal, talajjal, s a természet rendkívüli tüneteivel.

A hol ezek kedvezők, legszembetűnőbb eredményük a gazdagodás. Nevezetes eredmény. A hol mindenki kénytelen gondját viselni az élet legalsóbb, a fennmaradás szükségletének, ott magasabb törekvésekre sem kedv, sem idő nem marad. Gazdagodás nélkül nincs cultura, nincs haladás. Alacsony fokon álló népnél a gazdagodás gyorsasága nem függhet egyébtől, mint az ország természeti viszonyaitól. Utóbb, ha a vagyon tőkésítve van, érvényre; jutnak más tényezők is, de addig csak két körülmény működhetik: először a talaj termékenysége; másodsor a

¹⁾ V. ö. Draper, Intellectual Development. I. t. f. Nem hivatkozom Magyarországra, melynek lakossága — szepesi németek, tótok, magyarok, délszlávok és oláhok — éjszaktól délnek négy rétegre esik, mert é rétegeket kísérik földirati rétegek is. De szépen illusztrálja az elmondottakat Németország: nekem legalább, midőn beutaztam, feltűnt, miként változnak itt a népirati rétegek, daczára az egységes és együtt fejlett nemzetnek. A Rajnától a Lajtháig húzódik az egyik réteg, képezve a rajnai tartományiak, frankok és osztrákok által. Ezek a legkedvesebb németek. Vidorságuk, könnyűségük, sőt könnyelműségükben különböznek a többitől. Éjszakfelé ezektől hasonló rétegekben húzódnak az éjszak-németek, magasabbra a platt-németek, kik az átmenetet képezik a scandinávokhoz, úgy hogy ezek is belevonhatók volnának a példába. A déli rétegben az allemanok ülnek Badenben, Württembergben, Svájcban és küldik a rokon törzseket Tyrolon át csaknem a magyar határig. E rétegek mindenike, bár szinte vegyes elemű, bír közös tulajdonokkal, melyek által a többitől élesen különbözik. Hasonló hosszban nyugatról keletnek indulva, nem akadunk távolról sem oly különbségekre, mint indulva éjszaktól délnek. Ime Németország egyenetlensége, visszavezetve természeti okokra. Innen a kettészakadás, néha a trias, néha teljes széjjelmállás e nemzet politikai viszonyai-ban. Németország egységét biztosítani csak a magas civilisatio nivelláló hatása lesz képes.

reá fordított munka nagysága és rendszeressége. A munka energiája és rendszeressége azonban az éghajlattól függ.

Ázsiában a civilisatio mindig a termékeny diluvialis talajra szorítkozott. Afrikában a Nílus völgyére. Itt a termékenység szülte a gazdagodást, Európában egy szerencsés éghajlat. A további eredmények igen különbözőknek mutatkoztak. Mert noha igaz, hogy a civilizatiót okvetlen meg kell hogy előzze a gazdagodás, az, a mi erre következik, mégis igen különböző a gazdagodás okaihoz képest.

Az első esetben az eredmény csak a talaj és a természetközi viszonytól függ. A második esetben függ az éghajlat befolyásától a természetőre nézve is. Az egyetlen haladás, mely nem lesz pangó, nem a gazdag terméshettől, hanem az ember tetterejétől függ.

Ezért tanúsított a kezdetében éghajlatilag feltételezett európai civilisatio oly fejlődési képességet, mely más culturánál nem található.

III.

Európa.

Európa physikai viszonyaival részletesebben meg kell ismerkednünk, hogy méltányolni tudjuk ezeknek befolyását e világrész cultural fejlődésére, mely a többiekén annyira felülemelkedő, hogy más világrészekben vagy általán nem találkozunk hozzáfogható civilizatióval, vagy ha igen, az nem egyéb mint importált európai civilisatio, melynek önerejű kifejtésére amazok képte-

lenek voltak. A kedvezőbb területek ezeken még azok, melyek elég akadályt állítottak ugyan önálló hason-civilisatio fejlése elé, de még is olyanokat, melyek utóbb legyőzhetőek voltak egy már kifejlett, idegen — európai — civilisatio eszközei által. Ezek közt bizonyára a legkiválóbb Ej szak-Amerika.

Vizsgálva Európa physikai viszonyait, úgy fogjuk találni, hogy jellemzetesek két tekintetben: aránylag leginkább ösztönzik és szabályozzák az emberi tetterőt, míg másrészt legkevesebb akadályt gördítenek az egyéni erők, képességek, tulajdonok fejlesztése, a hajlamok követése elé.

Európa egy félsziget, mely földirati és történelmi tekintetben Ázsia függvénye.

Nyugati harmadán egy bérczgerincz vonul végig rendetlen és szakadozott láncolatokban a fekete tengertől Biscaya öbléig. Ettől a gerincztől délnek félszigetek, éjszakknak terjedelmes plateauk ágaznak el. Legmagasabb, t. f. 16000 lábnyi pontja e láncolatnak a Mont-Blanc. A magaslati tengely azonban nem képezi egyúttal az alakit is, a mennyiben az esés délnek sokkal rövidebb és meredekebb, mint éjszakknak. Ázsia védtelen síkságai elnyúlnak Német-Alföldig, Egy hadsereg a csendes Óceántól az Atlanti tengerig 6000 mértföldnyi utat tehet a nélkül, hogy 1-2 száz lábnál többre emelkedő magaslatokra akadna. A két világrész általános emelkedésében a tenger fölé, csak néhány száz lábnyi különbség van. ¹⁾ A napkeleti néprajok mindig e nyílt síkságon áradtak nyugatnak. Források és kisebb vizek egy egész rendszerével ellátva, de minden

¹⁾ Ázsia 1132, Európa 671 láb.

oly folyam nélkül, mely komoly akadályt képezhetne, ez egész vonalon oly hőmérséklet uralkodik, mely a nagy katonai mozgalmaknak csak kedvezhet.

Ily alakulás mellett Európa nemcsak Ázsia felől könnyen hozzáférhető, a mi régibb történetében igen jelentékeny körülmény, hanem sajátságosan könnyen hozzáférhető mindenfelé bensejében is. Ezenfelül tengervonala oly dús beszögelésekben, annyi bevágást képez öbleivel, hogy tengerpartja, összevetve felületével, terjedelmesebb, mint bármely más continensé. ¹⁾ E bő érintkezés a tengerrel természetesen növeli egyes részeinek hozzáférhetőségét úgy kívülről, mint belülről.

Az európai országok átlagos hőmérséklete a magas-
4 lati tengelytől délnek eső területeken 60-70° F.; az éjszoknak esőkön lassanként csökken, úgy hogy a határonkon, Nova-Sembla partjain, a föld örökösen fagyva van. Átalán azonban nem a szélességi fokok irányítják az éghajlatot. A saharái sivatag fölötté emeli Európa déli részeinek melegét, míg az atlanti áramlat, és az amerikai öböl-áramlat Európa egész nyugati részének éghajlatát enyhíti. Összevéve magasabb szélesség? fokokra nyomják a közép-hőmérsékletet.

Ha Európának nincsenek sivatagjai, hiányoznak itt másfelől a déli égöv sűrű őserdei is. Portugallia, Franciaország és Írland partjaitól keletnek mindinkább csökken a nedvesség és végre Ázsiába, Gobi sivatagjáig hatolva, végképen megszűnik. Európában hiányzanak az ázsiai megmérhetlen egyenletes síkságok is, és hiányzik ennek folytán az emberi fajok egyenletessége is.

¹⁾ Európa 156 □ mrtf. felületére egy mértföldnyi partvonal jön, — Afrikának csak 623 mértföldjére jön egy.

De a délnyugati szél, és ama tenger-áramlatok nem csak a hőmérsékletet emelik, hanem előidéznek a növényzet bujaságát is, mert hiszen a növényzet bujaságára befolyással van az esőzési mennyiség is. Ennek bősége magyarázza Délamerika buja erdeit, ennek hiányában nőnek Australia árnyéktalan, fonnyadt és keskenylevelű fái. A nedvesség folytonos csökkenésével a provencei kertek helyébe Gobi fás, szürkült növényzete lép.¹⁾ A nyári és téli hőmérséklet különbsége emelkedik a continens belseje felé; az esőzési mennyiség, mely a hegygerinczen a legtetemesb, csökken éjszakkal és délnek, és csökken ismét nyugattól keletnek. Mutatja mindez a physikai ellentétek és a különböző éghajlatok összeszorítását, a mi viszont az emberek különféleségét kell hogy előidézze.

Európa isothermal csodálatos mozgékonyágukban tútesznek minden más isothermákon. Ha közég a nyár domborúan, ha közég a tél homorúan szaladnak éjszakkal. Semmiképen sem tartanak egyenközűséget a középvonalokkal, hanem egészen új görbületekben indulnak. Az absolut vonalak váltakozó sebességgel tetemes térségeken vonulnak át. Az 50° F. vonal januáriusban Lissabonban, júliusban Lappland éjszakai partján van és a Fehér-tenger mellett vonul el.

Európa tele van légtünnettani ellentétekkel, és ennél fogva különböző emberekkel. Physikai viszonyok mindenütt uralkodnak az emberi, fajon. Az ausztráliait és a négert nem engedik a varázslat fokán felülemelkedni: szelleme képtelen törvények felismerésére.

¹⁾ Az atlanti tenger oly dús esőzési tényező, hogy a norvég hegyek atlanti oldalán a csapadék 82" — a másikon csak 21. Cornwallisban kamélia és borostyán szabadban telelhet, az atlanti tenger és áramlatai folytán.

A temperatura gyors változása a temperatura feletti uralkodásra vezette az embert; lakás, ruházat ennek köszönhető, és a törekvés a tűznek lehető legczélszerűbb felhasználására. Magában a világítás találmánya meghosszabbítja a használható időt, és az ember rendelkezésére állítván az éjt, bizonyára fejleszté a társadalmi együttélést, melyre az éj az embert ösztönzi, és evvel a szokások, erkölcsök finomodását. Végre különféle találmányokat idéz elő a természeti feltételek különbözősége. Európa éghajlati ellentétei első tényezőjét képezik az európai élet erőlyének. Civilisált állapotunkban ki tagadná az esős napok befolyását hangulatunkra és munkakedvünkre?

Mennyivel élesebben kell hogy hassanak ily időjárási viszonyok az elégtelen ruházatú és lakhelynelküli barbár népekre! Tagadhatná-e valaki az élet nehézségeinek fokozódását, ha a déli félszigetektől felhatol az éjszakai vidékekre? Végre egyenes összefüggés létezik az évi átlagos hőmérséklet és a táplálkozási ösztön közt. Sicilia lakója beéri könnyű lisztes étellel és gyümölcscsel, a norvég követeli jó húsadagját, és a laplandi ezt medvezsírral, fókolajjal készíti el.

A hideg éghajlatban carnivorokat (húsevőket), a forróban frugivorokat (gyümölcssevőket) és csak a mérsékeltben találunk omnivorokat (mindentevőket).

A tapasztalat pedig azt mutatta, hogy ez utóbbiak a cultura vivői, míg az egyoldalúlag táplálkozó fajok a történelemben mindig szenvedőleges szerepet játszottak, - és sem az anyagi, sem a szellemi téren nagy dolgokat nem tudtak létrehozni. Már pedig Európa legnagyobb része ily táplálkozásra kényszeríti lakóit. Éghajlata mind a két táplálékot producálja, de egyiket sem oly bőségben, hogy

az magában kielégíthetné a fogyasztást. Oly országokban, a hol a növényzeti táplálék túlsúlyban van, mint a növénydús forró égöv alatt, a népek, ha a cultura magasabb fokaira mindjárt képesek is, contempláló tétlenségben zsidbadnak el, a hol pedig az állati táplálékra van utalva a lakosság, mint p. o. a sarkvidékeken, ott állatias butulásba sülyed, számítsák aztán az eredeti fajkülönbségek hívei akár a nemes, akár a nemtelen fajok közé.¹⁾

Szóval mérsékelt éghajlat, megkímélve a fagynak és forróságnak zsidbasztó végleteitől, mindenütt lényegileg szükséges a haladásra, és önálló cultura sehol sem tudott kifejleni, a hol vivője, az ember, éghajlati extravagantiákkal volt kénytelen küzdeni; de a mérsékelt éghajlatnál nem kevésbé fontosak az időjárás viszonyok egyéb tényezői is, melyeket kiemelni már volt alkalmunk.

Az időjárás viszonyok nem csekély befolyással vannak a közerkölcsiségi viszonyokra is; nemcsak táplálék, lakás és ruházat, hanem bizonyos összefüggésben áll még például a részegeskedés és a bujálkodás is az időjárás vonalokkal és a hol ezek nem extravagálnak; ott amazok sem fognak túlkapásaikkal korcsosítólag hatni.²⁾

A mi az éghajlati különbségek befolyását illeti, felismerték azt már a régi görögök is, és hazafias buzga-

¹⁾ Oly szellemileg kiváló egyesek is, a kik elvből vegetáriánusok, legalább omnivor szülőktől származnak.

²⁾ Ezek vezetnek bennünket annak megfejtésére is, miért közelednek egymáshoz mindinkább az európai népek közerkölcsiségi állapotai? Éghajlati és légtünettani különbségek mindinkább kiegyenlítettnek a haladó cultura mesterséges találmányai által · ez nemcsak szokásokban és erkölcsökben, hanem egyenesen élettaniakban is közeledést létesít. Megjegyzendő, hogy e közeledés magával hoz közeledést az érzelmeiben, sőt a gondolkodásmódban is.

lommal erősíték, hogy éghajlatuk a legkedvezőbb az emberi léteire. Éjszának, túl a bérceken, cimmeri sötétség és örökös tél uralgott, ott ütötte fel zord lakát a zsarnoki Boreas. Az ó-korban az ember a hideget tekinté halálos ellenének. Most legyőzték azt természettani találmányai, és súlyosabb, kétségesebb harcban áll a forrósággal.

Az éghajlat e fontosságánál fogva tekintetbe kell venni természetesen nemcsak a vízszintes szélességi fokok szerinti éghajlatot, hanem a függőlegest is. Csak a hol kedvező harmóniára lép mind a kettő, fog kedvező tért nyitni a civilisationak. ¹⁾ Ily harmóniát és általán a vízszintes tagoltság mellett szerencsés verticális tagoltságot is találtunk Európában. De a verticális emelkedés más tekintetben is kiváló szolgálatot tett Európának.

A századok hosszú sorában Ázsia felszínének egy lassúdad emelkedése volt észlelhető, mely nemcsak saját topographiáját, hanem európai függvényét is érintette. Egy pillantással a geológiai térképekre látjuk, hogy volt idő, midőn Gobi sivatagja ágya volt egy tónak, mely a kaspi tenger által összefüggésben állt a balti tengerrel. Európa verticális változása a tertiaer korszak alatt és óta némely helyen megüti a kétezer lábot. Egy ilyen mozgalom növényzeti és állattani következményei nem lehetnek csekélyek, miután 350 lábnyi emelkedés megfelel egy foknyi csökkenésnek az évi középhőmérsékletben, megfelel „60 mértföldnyi vízszintes vonalnak éjszak felé.

És e lassú elváltozás szerepel még a történelmi korszakban is. Ez elváltozás nyomta az ázsiai nomádokat

¹⁾ Nem úgy mint az anahuaki isthmoson, a hol csekély területen *vau tierra caliente, templada és fria*.

Európáig ama vándoröv hosszában, melyet már ismertettünk. ¹⁾ Ismét s ismét víztelenekké tette és kivándorlásra kényszeríté őket ez elváltozás. Folyamok, mint az Oxus, Yaxartes, históriai adatok szerint éveken át víztelenek voltak. Barbár törzsek számos elhíresült hódító hadjárata így sokkal inkább tulajdonítható topographiai, mint politikai indokoknak. Történéseink az ilyenmő eseményeket szerették az ázsiai túlnépesedésnek vagy egyes fejedelmek nagyravágyásának tulajdonítani. De e néparaadások sokkal erőszakosabbak, sokkal rögtönzöttebbek, semhogy túlnépesedés eredményei lehettek volna, és nagyon is nagy terjedelműek, folyton ismétlődők pusztá harcziás mozgalmaknak; egyszerűebben magyarázhatók oly parancsoló kényszer érzetéből, oly physikai okból, mely reménytelen kétségbeesésben egy egész nemzetet kényszerített az ősi lakhely odahagyására, czéltalan indulásra. Hogy mind e nemzetek ősi lakhelyeikről Európába jutottak, hogy mind szélességi fokokban indultak, azt megmagyarázza azon természetes útvonal, melynek leírását a topographiai leírásban előrebocsátottuk.

Íme, ismét egy fontos tényezője az európai élet energiájának, haladásának. Oly tényező, mely nemcsak egyszerűen az új népek letelepedésében, nemcsak az összeütközések mozgalmában, hanem sokkal mélyebben is keresendő. Ha egy egész nemzet ősi lakából felkerekedve, letelepül valamely új területre, melynek más éghajlata, más természeti viszonyai, és más évszakai vannak, akkor okvetlen kezdetét fogja venni egy mozgalom, mely a nemzet minden részeire kihat, egy törekvés összhangba jőni a physikai új

¹⁾ Minden kételyt kizáróan vitatja e nézetet D r a p e r : I. 2. t.

feltételekkel. Eltart néha a mozgalom évszázadokon át, kivált ha mélyre ható anatómiai elváltozásokat, p. o.: koponyaváltozásokat von maga után, de mindenesetre vagy a nemzet végkipusztulásával, vagy rendkívül gyors és erélyes cultural fejlődéssel jár, azon roppant anyagi és szellemi erőmegfeszítésnél fogva, melyet igénybe vett. E tényre elég utalunk; a história bőven illusztrálja mind a két esetet.

íme, ismét egy hathatós erkölcsi tényező, mely egyszerű physikai okra, *Ázsia verticalis* emelkedésére vezethető vissza.¹⁾

IV.

A többi világrész.

E vázlatos elsorolása azon előnyöknek, melyeket Europa a szabad erő kifejtésnek, azt egyrészt provocalva,

¹⁾ Sokkal közelebb álló időkben is találkozunk folytonosan oly eseményekkel, melyek földtanilag magyarázandók. Kis-Ázsia karaván-kereskedése talaj-változások és homokosodások által ment tönkre. A cimbereket a tenger előhaladása indította Itáliába. Nincs part, melyen ily változás ne történt volna. Anglia keleti partjai mértföldre el vannak szakítva; a földközi tengeren teljesen megváltozott a partvonal, egykor a parton álló városok messze benne feküdtek az országban, mások elsüllyedtek a tengerbe. Szigetek, mint: Rhodus, felvetődtek a mélységből. Skandinávia éjszaki része évszázadok óta minden száz évben körülbelül 4 lábbal emelkedik, déli része süllyed. Általán Európa kétharmada a tertiaer korszak óta emelkedett a tenger színe fölé. Emberek lakták már a partokat, midőn felemelkedett a víz alól a föld a Mont-Blanc és Bécs között.

„Annyira földhöz tapadt az ember, hogy földje nem változhatik nagyobb mértékben a nélkül, hogy ne létesülnének ennek folytán egyenesen politikai változások is.” Draper I. 2. f.

másrészt nem gátolva, és így a civilizációnak nyújt, nem volna tökéletes, ha nem vetnők össze egybehasonlítás és illusztrálás végett, más világrészek viszonyaival.

A cultura fejlődésének azon feltételeit, melyeket oly szerencsés összetalálkozásban legnagyobb mértékben leltünk fel Európában, korlátozva fogjuk találni az önálló kulturát soha létre nem hozott területeken, és ott, a hol nem Európában gyökerező civilizációk mégis létre jöttek; azon szerencsés physikai viszonyok mellett, melyek ezeket létrehozták, fel fogjuk lelteni azokat is, mik e civilizációkat bizonyos fokon túlfejlteni nem engedték; ez okok pedig két főcsoportra lesznek oszthatók: vagy hiányozni fog legalább is egyike azon feltételeknek, melyeket Európa viszonyainak vizsgálatánál a szabad erő kifejtés, és így a civilizáció feltételeinek mondtunk, vagy mind e feltételek megléténél találkozni fogunk egészen új jelenségekkel, melyek egyes emberi erőkre bénítólag hatottak.

V.

A sarkvidékek.

Legszembetűnőbb a physikai viszonyoknak az emberiség fejlődését gátló hatása a sarkvidéki és általán a hideg égővi területek embereklakta vidékein lesz.

Az ide tartozó, már érintett kedvezőtlen viszonyok e vidékek tüzetesebb vizsgálatánál óriás mérvet öltenek. E vidékeknek a természettől még legkedvezőbben ellátott, hozzáférhetőség tekintetében pedig minden más területfor-

niátióknál szerencsésebb részei is, Kamtsatka, Labrador, Grönland, kivüle estek mindig a civilisátiónak. Mint mindennek, úgy a elírnának is a szélsőségekben mutatkozik hatása a legszembetűnőbbben. És a clima nemcsak közvetlen hatásokkal bír, melyek az előadottak folyamában már érintve voltak, hanem bír másodlagos hatásokkal is, melyek nem kevésbé fontosak, ha mindjárt nem is oly könnyen észlelhetők. Nem csak annyiban veendő tekintetbe a clima, a mennyiben az ember munkáját hálátlanná, háladatossá, vagy közel feleslegessé teszi, a mennyiben a munkaerőt fokozza, vagy lankasztja, hanem annyiban is, a mennyiben befolyással van az életmód és így a munka, az erőkifejtés rendszerességére.¹⁾

Úgy találjuk, hogy a hideg égöv alatt soha nép nem rendelkezett ama nem fáradó munkaképességgel, mely a mérsékelt égöviéket jellemzi. Kiviláglik ennek oka a télnek szigorából és a világosság hiányából az évnek egy részén át.

A munkás osztályok rendes munkájuk megváltoztatására, vagy felfüggesztésére lévén utalva, a rendetlenség és rendezetlenség állapotaira hajlanak. Munkásságuk láncolata ketté szakad és elvesztik azt az ösztönt, melyet a hosszas, megszakadás nélküli gyakorlat oly nagy mértékben ád. Származik ebből oly nemzeti jellem, melyben makacsság és szeszélyesség kirívók.²⁾

¹⁾ Valóban oly körülmény ez, melynek méltatása egyik legfőbb érdeme B u c k l e mély szellemének. Munkáját kivéve, e körülmény felemlítésével sehol sem találkoztam. A legnagyobb szellemek, a kik a klímáról írtak, Montesquieu, Hume, Gh. Comte, Guizot, Draper ignorálják.

²⁾ E törvény természetesen nyilvánul a másik véglet, a forró égöv alatt is. B u c k l e (N. of. C. I. 2. f.) csattanósan illusztrálja a spanyol és a svéd-norvég jellem összehasonlításával. Amott a forróság, a talaj száraz-

A clima egy másik közvetett hatása a táplálkozás vizsgálatánál fog szemünkbe tűnni. A klima nemcsak annyiban irányadó a táplálkozásra nézve, a mennyiben bizonyos táplálékok termelését elősegíti, vagy kizárja. Ismerjük már a táplálék befolyását az erkölcsi tulajdonokra is, de nem ismerjük még elegendőképp a klíma befolyását a táplálékra, mely távolról sem áll egyedül az említett körülményben; találkozik és összehat evvel egy másik, egy sokkal közvetlenebbül és parancsolóbban ható körülmény is, mely a clima szerint bizonyos táplálékokra utalja az embert ott is, a hol a clima más egyéb táplálék természetét még nem zárja ki.

A táplálkozás két okból szükséges, valamint két hatása is van; először is létre hozza a testben az állati meleget, másodsor pótolja az elégtelen állati anyagvesztést. A két ellentétes hatás, mely az állati organismust fenntartja, nem idézhető el ugyanazonos táplálkozási anyagok által. A hatásokhoz képest ez anyagok is két-félék lesznek. Az állati meleg légenytelen anyagok által tartatik fenn. A beszívott élelmezés ezeket oxidálva, égést és meleget idéz el. A légenytartalmú anyagok pótolják a veszteséget. Itt a légeny, mely az élelmezéssel egyesül, védi az anyagot.¹⁾ Ott tehát, a hol, mint hideg országokban, nehezebben tartható fenn az állati meleg, arány-

sága és állapota, itt a hideg és a napok rövidege az év egy részén át megszakítja a munkásságot. Az ily ellentétes jellemű népek találkoznak makacsság, kalandorság, ingatagság tekintetében. B u c k l e alkalmat vesz magának egyúttal méltatni az időjárási változások hatását a nép hangulatára is.

¹⁾ Liebig Ch. Br. 872. „Az állati test minden elemei közül a légeny vonzza legkevésbé az élelmezést, és a mi még csodásabb, az égő elemeket, melyekkel egyesül, kisebb-nagyobb mértékben megfosztja képességtől egyesülni az élelmezéssel — elégni.”

talán túlnyomónak kell lenni az elébbi tápláléknak, bár a légenyirtalmú táplálék is növekedni fog itt, miután az élet fokozott természeti nehézségei fokozott anyagvesztességet is idéznek elé. A hideg égőviek tehát átalán többet, de különösen több légenyirtelen táplálékot fognak használni.

Ugyanis, az egész újabb vegytan sarkkövénél, azon elvnel fogva, hogy az egyesülés az elemek közt csak bizonyos arányokban történhetik, szükséges, hogy az élenyrel egyesülő táplálékrész (a széneny) az élenynek megfelelő mennyiségben vétessék fel. Már most, miután a lég sűrűsége megfordított arányban áll hőfokával, világos, hogy minden légzés több élenyt hoz a testbe hideg, mint forró égöv alatt, bizonyos továbbá az is, hogy a légzés gyorsasága szintén megfordított arányban áll a hőfokkal, és így a hideg égöv alatt azáltal is több éleny consumáltatik.¹⁾

Az egyesülés lehetőségére tehát szükséges növelése a szénenynek is. Következtetve tovább: minél hidegebb az ország, annál szénenyirtalmúbb kell hogy legyen lakosságának tápláléka.

És itt ismét az erkölcsi tulajdonok egy fontos physikai oka előtt állunk.

A mezei termények — a hol minden okok összehatása ezekre utalja az embert — bőven teremnek, könnyen hozzáférhetőek minden veszély nélkül, és csaknem fáradtság nélkül.

¹⁾ Vrangel's Polar, expedition, 79.,102. Richardson's Arctic expedition I. 385. Simpson's North coast of America 49., 88. található egy csomója az okoknak, melyek a nagymérvű mozgást a hideg égöv alatt szükségessé teszik. A mozgással azonban egyenes arányban áll a légzés gyorsasága. A légzés gyorsasága pedig mértéke az élenyfelhasználásnak. Liebig's Ch. Br. 314.

Ama táplálék ellenben, melyre a hidegégőviek utalvák, széneydús zsiradékai erős és vad állatoknak, bőségre mint hozzáférhetőségre nézve mögötte áll az előbbinek.¹⁾

Mindez hozzájárul az előrebocsátottakhoz, és gátolja a népesedést, gátolja a gazdagodást, a vadságnak egy bizonyos nemében tartja a gyér lakosságot, az összes emberi erőket leigázza az életfenntartás legkezdtelegesebb szolgálatába.

Valóban, oly súlyosak e körülmények, hogy azt hihetnők, ama talaj, melyen ezek uralkodnak, a legkedvezőtlenebb az emberi erők és így a civilizáció kifejlődésére.

VI.

A terméketlen forró égöv.

Pedig van kedvezőtlenebb. És ha az előbbivel összevetjük emezt, bámulva úgy fogjuk találni, hogy e meddő, e mostoha viszonyok is bírnak még kedvező tényezőket felmutatni, melyek enyhítőleg hatnak, melyek okozzák, hogy nem a hideg égövön találjuk az állathoz legközelebb álló embert. És ez ember, ki anatomiailag is közelebb áll

¹⁾ Liebig szerint a déliek növénytápláléka 12, az éjszakiak zsiradék-táplálékai 80% széneynt tartalmaznak. Ugyancsak szerinte mi mérsékelt égőviek télen 13%-kal több széneynt szükségelünk, mint nyáron. — „Wrangel's Polarexpedition” 21. l. azt mondja, hogy a sarkvidékiek a zsiradékokat mindenféle alakban eszik: nyersen, olvasztva, sőt romlottan is. — Az ügyességről és erőlködésről, melylyel a sarkvidékiek táplálékukhoz jutnak: „C. Wrangel's Polarexpedition” 70., 71., 191., 192. l.

némely majomfajhoz, mint egyik majomfaj a másikhoz,— ez ember az éghajlati másik végletben található, a forró égöv ama területein, melyeken forróság és vízhiány kölcsönösen támogatják az emberi szellemet leverő, elbutító hatásukat.

Esőhiányával, napkiszáradt földjével csak oly szegény, csak oly terméketlen, satnya növényzetű e talaj, mint a dermesztő hidegé. Ha, a mint már kiemeltük, gazdagodás nélkül nincs civilisatio, akkor ez magában véget vet ama területek népei haladásának, mert önmaguk munkája nem fogja pótolhatni azt, a mit megtagadott tőlük a természet. Azon körülmények ugyanis, melyeket a hideg égöv alatt oda hatni láttunk, hogy kitartó munkakedv és munkaképesség meg ne honosodhassanak a lakosságban, hasonlóan fognak hatni a másik véglet alatt is. Itt is szeszélyességet, makacsságot és ingatagságot fognak előidézni az éghajlat által az emberre rótt gyötrelmek. Másfelől azonban még alacsonyabb színvonalra nyomja itt az embert hiánya némely oly körülménynek, mely a hideg égöv annyira kedvezőtlen viszonyait is viszonylag legalább kedvezőbbé teszi.

Physiologiai okok itt is, mint átalán a forró éghajlat alatt, növénytáplálékra utalván az embert, ez az élet energiájának ama tényezőit is nélkülözni fogja, melyeket a hideg égövek hústáplálkozásából láttunk folyani. A gyakran veszéllyel járó küzdés e táplálékért erkölcsileg, e táplálék maga pedig vegytanilag fokozza a cselekvési képességet és kedvet.

Itt, a forró égövi esőtlen területeken szintén nehezen, mert csak szűken jut az ember táplálékaihoz, de e szűkölködés nem olyan, hogy az ember munkája és fáradó-

zása által enyhíthető volna, ha mindjárt meg is volna a munkakedv és tevékenységi szellem, mely itt elnyomatik pulyává tevő növénytáplálék, és az éghajlat által is. A meleggel lassuló légzés, a meleggel ritkuló levegő kevesebb élenyt, a forró égövi táplálék pedig kevesebb szénnyt szolgáltatván a szervezetnek itt, mint a hideg égöv alatt, az emberben folyó égési processussal együtt lohadni fog az élet energiája is. És végre is, a forróság legyőzhetetlenebb ellene az embernek, mint a dermesztő hideg. Ennek hatása némileg paralyzálható az ember által, és így, rávezetvén az embert a tüzelés, a ruházkodás találmányaira, primitív állapotok közt még a haladás tényezőjének is tekinthető. A forró napsugár, a hol teljes erővel hat, összehatva víztelenséggel is, nem enyhíthető hatásában semmivel egyébbel, mint tétlen tunyasággal. Itt tehát az emberre súlyosodnak a haladást gátló mindazon körülmények, melyek hatnak a hideg égöv alatt is, egyedül azon módosítással, hogy ellentállásra, legyőzésre nem serkentik, mert itt egyéb nem marad a passiv ellentállásnál. Míg a clima kedvezőtlenége amott mégis kútforrása volt oly nevezetes haladásnak, minő a tüzelés, a világítás,¹⁾ a lakhelyépítés, a ruházkodás feltalálása, a természeti viszonyoknak emitt nincs, nem lehet más hatása, mint hogy alacsonytságban, bilincsbén és rabságban tartják az embert. Ha ezekhez hozzájárul még az is, hogy e terület lakossága szerencsésebb physikai viszonyok közt lakó népekkel nem érintkezhet, ezeknek lakhelyeibe nem juthat, akár e terület terjedelmessége, akár elszigeteltsége folytán: akkor bizonyára szükségképi, hogy e területeket az emberiség

¹⁾ Maga az éj sem sötét a forró égöv alatt.

legbutább, a haladásra legképtelenebb része lakja, a mint ezt minden ethnographiai híreink egyaránt erősítik belső Afrikáról, belső Ausztráliáról, szóval a forró égöv eső- és víz szegény, terjedelmes és elszigetelt, kedvezőtlenül tagolt részeiről, melyek a tengerrel érintkező vonalaikon sem tudtak némi civilisatiót fejleszteni, egyedül annyit idézvéen elé ez érintkezés, hogy az illető talajt legalább külső civilisatiók gyarmataira alkalmassá tette.

VII.

A dús forró égelj.

De, csodálatos! nemcsak a hol a legmostohább, ott is a hol a legdúsabb, ellensége a természet az emberi haladásnak.

Úgy fogjuk ezt találni, ha ama szegény-szomorú területekről áttérünk oda, a hol a természet a legtündéresebb, a legbujább; a hol ragyogó fényével, bubájával, pazar bőségével a paradicsomról szóló meséket teszi valókká.

India, Aegyptom, Peru és Mexico, Brasi-
lia, szóval a bódító csábok, a meseszerű növények és virágok, a gyémántok és gyöngyök országai, minden kincseikkel is szegényebbeknek fognak mutatkozni Európánál, egyetlen nagy kincsével, civilisatiójával, mely azért, hogy meghódította magának a világot, nem szűnt meg európai civilisatio lenni.

Tudjuk, hogy a gazdagodásnak két kútforrása lehet: a dúsán termő talaj és az ember munkájára nézve előnyös éghajlat. Tudjuk, hogy Európában az utóbbi hatott kiválólag. És a különbség az eredményekben csodálatosan megfelel a különbségnek az okokban. A gazdagodás mindenütt első feltétele a civilizációnak, mert míg az összes emberi erők a legalsóbb szükségletek kielégítésére vétetnek igénybe, más célokra nem irányulhatnak. De a szerint, a mint különböznek a gazdagodás okai, különbözni fog az is, a mi erre következik. Ugyanis, az első esetben a hatás függ a viszonytól föld és terményei közt, azaz a viszonytól a kültermészet két része közt, A második -esetben függ a viszonytól éghajlat és ember közt, azaz a kültermészet hatásától nem önmagára, hanem az emberre. Miután az első viszony az, a melyik egyszerre hat, hatásában meg is előzte a másodikat. Innen jön, hogy ama dús természetű ázsiai és afrikai talajok bírták az első civilizációkat. De daczára annak, hogy az elsők voltak idő szerint, nem maradhattak elsők minőség szerint. Azon haladás, mely egyedül lehet folytonos, nem függhet a természet gazdagságától, hanem függhet egyedül az ember tettejéről. Mert a természeti erők bármily nagyok legyenek, fejlődésképtelenen, az emberi erőknek ellenben hátréptájához eddig nem jutott el senki. Az éghajlat befolyása teh't, mely az embert gazdagítja az által, hogy munkakedvet és munkaképességet ad, előnyösebb a talaj befolyásánál, mely szintén gazdagít ugyan, de nem az emberi erők serkentése, hanem egyszerűen kedvező, másit hatlan kültermészeti viszonyok által.

Ez általános nagy ok nyomán találkozni fogunk nem kevésbé fontos másodlagos okokkal is.

Láttuk, hogy a gazdagodás hatása különbözik okai szerint, és látni fogjuk, hogy különbözik ezenkívül felosztása szerint is.

Átalán két osztály fog osztozkodni az egyszer fejlődni indult gazdagodásban. Egy olyan, mely folyton dolgozik, és egy olyan, mely nem dolgozik; ez értelmesebb, amaz számosabb lesz. Az alap, melyből mind a két osztály él, közvetlen a második által fog létre hozatni, melynek physikai erőit vezetni, összesíteni és kiaknázni fogja az elsőnek nagyobb értelmisége. A két osztály közt fennálló arányra, a dolgozó osztály szaporítására nézve minden physikai tényezők közt a táplálkozás a legbefolyásosabb. Ott, a hol a közönséges táplálék olcsó és sok, gyorsabban fog szaporodni a lakosság, mint ott, a hol drága és kevés, egyúttal azonban kisebb is lesz ottan a munkabér, egyszerűen, mivel a munkások száma nagyobb, de e mellett az élet is ugyanazon arányban olcsóbb.

Láttuk, hogy a hideg égöv alatt, miután itt nehezebben tartható fenn az állati meleg, több szénenyrtartalmú táplálék szükségeltetik, mint a forró égöv alatt. Itt azonban nemcsak kevesebb szénenyrtartalmú, hanem kevesebb légenyrtartalmú táplálék is szükségeltetik, egyszerűen, mivel kevesebb testi megerőltetés kevesebb anyagpótlásra szorul.

Miután tehát a forró égövek rendes állapotukban kevesebb táplálékot fogyasztanak, szükségképen következik, hogy lakosságuk is gyorsabban szaporodik. Gyakorlati eredményekre nézve közönbös, vajjon a táplálék-bőség nagyobb készlet, vagy kisebb fogyasztás után létezik-e?

Hozzájárul ehez, hogy a hideg égöv alatt nemcsak hogy többet esznek az emberek, hanem hogy táplálékuk

nehezebben is szerezhető meg, azaz drágább, mint a forró alatt. A forró égöv gazdagon producálja a növénytaplálékot, mely alatta indicálva van; a hideg nemcsak hogy a növénytaplálékot teljesen kizárja, hanem szűken producálja az állatit is, és a mi van, az is nehezen hozzáférhető.

Tehát:

A munkabér fordítva aránylik a népesedéshez; apad, ha sok munkaerő ajánlkozik, emelkedik, ha kevés jön a piacra. A népesedés maga, ámbár hatnak reá mellékes körülmények is, csökken és emelkedik kétségkívül a nép fenntartására szükséges táplálék bőségével együtt. A szükséges tápszerek gyérebbek a hideg égöv alatt, „de nemcsak gyérebbek, hanem bővebben is fogyasztatnak; mind a két körülmény kedvezőtlenül hat a népesedésre, mely viszont alapja a munkapiacz bőségének. Ezeknél fogva forró égöv alatt csökkenésre, hideg alatt emelkedésre fog tendálni a munkabér.

Igazolja e tételt minden népek története. Ellene nem szól egyetlen egy adat sem.

Ázsiában, Afrikában, Amerikában az ős civilizatiók mindig a forró égöv alatt fejlődtek, és mindenütt alacsony volt a munkabér, nyomasztó volt tehát a munkás-osztály helyzete. Európában támadt először civilizatio hidegebb égöv alatt, és itt emelkedett először a munkabér, ¹⁾ a mi-

¹⁾ Egy látszólagos kivétellel a legcsattanósabban bizonyítja e tételek helyességét Buckle, I. 2. f. Csak egy példa van rá, hogy egy európai nagy nép olcsó általános tápszerrel bír: ez az írlandi. 200 éven át Írlandban a munkás-osztály kizárólag burgonyából élt. A burgonya olcsóbb, mint bármely más hasonerejű táplálék. Az írlandiak nyomorának legfőbb oka a munkabér alacsonysága volt, mely a civilisált életnek nemcsak kényelmeit, hanem gyakorta szükségéit is kizárta; e szomorú helyzet pedig egyszerű következménye volt a táplálék olcsóságának és bőségének, mely gyors

nek számtalan nagyfontosságú társadalmi és politikai következménye volt, melyek közt a legfontosabb, a többinek kútforrása, a gazdagodás egyenletesebb elterjedése.

Mert a hol egyenetlen a gazdagodás elterjedése, egyenetlen lesz a politikai hatalom és a társadalmi befolyás is. Szóval a felsőbb és alsóbb osztályok közti viszony az imént előadott egyszerű természeti viszonyoktól függ.

A forró égöv alatt gazdag talajon fejlett valamennyi civilisatio igazolni fogja e tételt.

VIII.

India.

A táplálkozásra vonatkozó azon törvényeknél fogva, melyekkel már megismerkedtünk, Indiában a forró égöv kizárólagos növénytáplálkozást idéz elé, egyúttal pedig képtelenné téve az embert a folytonos súlyos munkára, szükségessé tesz oly tápszert, mely dúsán terem és kisebb tömegben is sok táplálékot tartalmaz. E jellemző tulajdonokat fel kell találnunk az indiaiak tápszerében, ha az ismertetett törvények helyesek. És e jellemző tulajdono-

népesedést és így túltömött munkapiacot idézett elő. Ezek voltak az olcsó táplálkozás következményei oly országban, mely általán dúsabb segédforrással bír, mint Európa bármely más országa.

kat valósággal fel is találjuk a rizsben, az indiaiak legfőbb tápszerében.¹⁾

Az éghajlat és a táplálék e sajátosságai folytán a gazdagodásnak egyenetlen terjedésével találkozunk Indiában úgy, mint mindenütt, a hol a munkapiacz zsúfolva van. Ha a 2-3000 éves legrégebb indiai forrásokhoz fordulunk, a jelen állapotokhoz hasonlókat találunk és ilyen állapotokkal bírt India okvetlen, mióta csak halmozódni kezdődött a tőke. A magasabb osztályokat meszeszerű dűsságbán, az alsókat sanyarú nyomorban találjuk. A kiknek munkájok a dűsságot eléidézte, azoknak ebből a legkisebb rész jutott.

És miután az ész után a gazdagság legelső kútfőt-rasa a hatalomnak, igen természetes, hogy az egyenetlen gazdagságot a társadalmi és politikai jogok egyenetlensége kíséri. Nem csoda tehát, hogy a meddig csak visszanyúlnak indiai ismereteink, a népet szolgátságban, keserű nélkülözésben és állati alárendeltségben találjuk.

E törvények hatalma valósággal annyira ellentállhatlan, hogy mindenütt, a hol hatályba léptek, a producáló osztályokat állandó alárendeltségben tartották. A históriában nincs példája oly forró égövi országnak, melyben a vagyon felhalmozódásával a nép megmenekülhetett volna e sorsától; nincs példa, hogy az éghajlat dűssága ne idézte volna elé a táplálék bőségét, ez pedig előbb a gazdagodásnak, utóbb pedig a politikai hatalomnak egyenetlensé-

¹⁾ A legrégebb időktől fogva ez volt az indiaiak tápszere. B o h l e n , „Das alte Indien,” I. 22., II. 159, 160. Ez minden gabnanemek legtáplálóbika, 83—85% keményítő-tartalma van és 60-szoros termést ad. — Újabban a félsziget déli részein kevesebb r i z s t fogyasztanak ugyan, mint azelőtt, de bizonyára figyelemreméltó, hogy ismét csak gabnanem, a „ragi” által pótolják.

get. Nemzeteknél, melyek e feltételeknek alá voltak vetve, a nép soha nem jelentett semmit sem, az állam igazgatásában szava nem volt, és joga nem volt a kincsekhez, melyeket szorgalma felhalmozott. Egyetlen teendője a napszám, egyetlen kötelessége az engedelmesség vala. így fejlett ki nála a szolgálai önalárendelés szokása, mely a história tanúsága szerint az ilyen népeket mindig jellemezte.”¹⁾

Európában történhettek először lépések az egyenlőség felé, lépések ama roppant visszasság kiegyenlítésére, mely a gazdagság és a hatalom felosztásában leginkább a régi nagy birodalmakat jellemezte. Ennek természetes következményéül Európában keletkezett minden, a mi a polgárosodás nevét megérdemli. Egyedül itt képződhetett társadalom, mely, ha hiányai elég nagyok is, befogad minden osztályt, és fejlődési, haladási tért engedve „mindegyiknek, lehetővé teszi az egésznek folytonos haladását.

IX.

Aegyptom, Mexico és Peru.

Mindaz, mit Indiáról mondtunk, áll minden más régi civilisatióról is, áll A e g y p t o m r ó l, M e x i c o r ó l és P e r u r ó l is; oly feltűnők a hasonlóságok, melyek különböző országokban ugyanazonos physikai okokból folynak.

A e g y p t o m mindenkor egyedül volt vivője a civilisatióknak Afrikában, mert e napégette, víztelen világresz-

¹⁾ Buckle hist. of. civil. I. 71.

ben, hala a Nílusnak, az egyetlen productiv ország. Valamint Indiában, a civilisatio itt is a dús talajnak eredménye, és míg a földnek bujasága gazdagodást eredményezett, másrészt a tápszerek pazar bősége szabályozta a gazdagodás terjedését.¹⁾ A tápszerek bőségéből az indiaiakhoz egészen hasonló viszonyok származtak. A népesedés előmozdított ugyan a többi Afrikában is a meleg éghajlat által, de gátoltatott viszont a talaj meddsége által. A Nílus partjain ellenben e hátrány elesett, és így az eléadott törvények háborítlanul hatályba léptek. Nemcsak olcsó tápszert használtak, de ennek bőségében is voltak az aegyptomiak, és így elszaporodásuknak határa kétszeresen is tágult. Egyúttal az alsó osztályok könnyen nevelhették magzataikat, a mennyiben többek közt teljesen meztelenül is járathatták. Diodorus Siculus, aki 1900 évvel ezelőtt utazott Aegyptomban, azt mondja, hogy egy gyermek felnevelése férfikoráig nem kerül többé 20 drachmánál, a mi még nincs 8 ezüst forint. Ő is kiemeli ezt, mint tényezőt az Aegyptomiak szaporaságában.

¹⁾ Aegyptom legdúsabb része a „Said”, és épen ott fejlett legmagasabbra művészet és tudomány, ott állanak Theba romjai, Karnak, Luxor, Dendera, Edfu. Aegyptomban a déli szilva, datolya, az, a mi Indiában a rizs. Aegyptom, Arabia és Éjszak-Afrika némely részeiben minden, — férfi, asszony, gyermek, teve, ló, baromfi, majorság, kutya — datolyából él. Vegytanilag, mint tápszert, azonos a rizsszel, csakhogy a keményítő itt czukorrá változik. Az éghajlati törvények ép oly összhangzók; mind a kettő a forró égöv növénye. A datolya, mint a rizs, kevés munkát igényel, dús aratást ad, és egy holdra jut néhol 400 fa is. A „Said”ban (Thebaisban) azonban a datolya mellett táplálkoznak „durra”-val is, (Meiners „Fruchtbarkeit der Laender” I. 139.) oly kölesszerű táplálékkal, mely a rizsnél és datolyánál is dúsabb. Alsó-Aegyptomban régebben e növény ismeretlen volt, de készítettek kenyeret a vadon tenyésző lotusból (Herodot, II 92.), és éltek számos más növényen is. Az arabok betörésekor Alexandriában 4000 terménykereskedő üzérkedett.

Egy pillantás az aegyptomi építményekre, elegendően illusztrálja már az ottani állapotokat. Ily óriás és haszontalan építkezéseket csak zsarnok uralom és szolgáló-nép létesíthetett. Meseszerű gazdagság, meseszerű pazarlás sem fedezhetné a költségeket ott, a hol az ilyen építmények szabad férfiak és méltányosan fizetett munkások műve volna.

De Aegyptomban, mint Indiában, mellőztettek az ilyen tekintetek, és minden a felsőbb osztályok előnyére, az alsóbbak elnyomására irányult. A kettő közt betölthetetlen űr tátongott, és a kinek e tekintetben panaszai vannak Európa ellen, ám vessen egy tekintetet a régi civilizációkra. A ki a munkás osztályokból megváltoztatta rendes foglalkozását, avagy hogy bele avatkozott az állam ügyeibe, súlyos büntetéseknek tette ki magát,¹⁾ A királyon, papságon és katonaságon kívül földbirtokot nem bírhatott senki sem. Ijedelmes, megdöbbentő a pazarlás, a hogyan a népnek életével és munkájával gazdálkodtak az uralkodó osztályok. 2000 ember három éven át kínlódott egyetlen egy kőnek átszállításával Elefantiná-ból Saisba.²⁾ A csatorna a vörös tengerhez 120.000 ember életébe került és egyetlenegy pyramisnak építése 360.000 ember munkáját vette igénybe 20 éven át,³⁾ „Egyik király utánozta a másikat, vagy túl akart rajta tenni, míg a szegény nép napjait emlékművek építésén sorvasztá el. így támadtak nyilván Aegyiptomnak pyramisai és obeliskjei. Csak a legrégebb időkben építettek, mert a későbbi kor, és oly nemzet, mely hasznos foglalkozásra szert tett; nem

¹⁾ Diód. Sic. Bibl. hist. lib. I. c. LXXIV.

²⁾ Horod. II. c. CLXXV.

³⁾ Diód. Sic. Bibl. hist. I. c. LXIII.

épített pyramisokat. Távol attól tehát, hogy a pyramisok a régi Aegyptom felvilágosodottságának és boldogságának volnának jelei, bizonyítják megczáfolhatlanul babonáját és gondolatnélküliségét, mind a szegényeknek, kik itten építettek, mind azoknak, kik az építést megparancsolták.”¹⁾

Ha Ázsiából és Afrikából átmegyünk Amerikába, hason bizonyítékaival találkozunk a fent kifejtett tétéleknek. Amerika egyedüli részei, melyek némi önálló civilisatiót ki tudtak fejteni, és melyekben bizonyos culturával találkozunk az európai cultura átültetése előtt: Mexico és Peru. Nyilván hozzácsatolhatjuk tehát ama hosszú és keskeny területet, mely Mexicótól a panamai isthmosig terjed. Az ott romjaikban még most is feltalálható építmények oly mechanikai és architektúrai ügyességről tanúskodnak, mely teljességgel barbár állapotokkal nem fér össze. A mit ez építményekről tudunk, mind oda mutat, hogy Közép-Amerika régtől fogva széke volt oly civilisatiónak, mely az indiaival és az aegyptomival párhuzamba vethető, és ezekkel egyez minden lényegesben: a gazdagság egyenetlen elterjedésében és a nép nagy tömegének szolgátságában.

Előre is feltűnik az, hogy Amerikában ép úgy mint Ázsiában és Afrikában, a forró éghajlat alatt keletkezett a civilisatió. Mind az említett országok a két térítő közt fekszenek.

A régi világrészekben hatályos törvények hatottak itt is. Átalán mondhatjuk, hogy különben hasonló viszonyok közt a termékenység egyenes arányban áll az ösz-

¹⁾ Herder's Ideen zur Geschichte III, 103. 104, 298.

zesható meleggel és nedvességgel.¹⁾ Mexico és Peru, az egyik éjszakknak, a másik délnek, csodásan egyez határabati a szélességi fokra nézve. Mexicót a 21.°, Perut 21½⁰ határolja. Tehát egyik sem megy messzebb az Egyenlítőtől, mint a másik, és mind a kettő a legforróbb területet foglalja el. A tenger, mely Mexicót egészen átöleli és Peru nyugati határát képezi, szigetszerű éghajlatot ad ez országoknak és elegendő mennyiségben szolgáltatja a nedvességet. Ezek termékenynyé teszik a földet és a föld termékei közt találkozunk olyanokkal, melyek mi idén tekintetben kiállják a versenyt India és Aegyptom fő tápszerével. Mexicóban és Peruban mindenkor a legfontosabb táplálék a kukoricza volt, oly növény, melyet Európában nem ismertek Amerika felfedezése előtt. A kukoricza úgy mint a rizs és a datolya, kiválóan forró égálji növény, mely, habár termelhető még 7000 lábnyira is, ritkán terem a 40° felett és gazdagsága gyorsan csökkei a hőmérséklettel. — így Új-Californiában 70-80-szoros, Mexicóban 3- 400-szoros, néhol 800-szoros a termékenysége.

Ily dús növénynyel táplálkozó nép munkaerejét megeröltetni nem volt kénytelen, és szaporodásának nem vetet gátat a fentartására szükséges tápszerek mennyisége. E körülmények pedig itt is oda vezettek, a hova Indiában és Aegyptomban. De e mellett hasonnemű más fajta növények is bőven voltak.

A burgonya Peruban oly otthonos, hogy némelyek — Humboldt ellenében — onnan eredetinek mondják.

¹⁾ A víz egyenesen táplálja a növényt és ez élelytartalmát például nemcsak a levegőből, hanem a felbomlott vízből is meríti. B u r d a c h, Traité de physiologie IX. 254, 398.

Mexicóban az európaiak bejövetele előtt ismeretlen volt. de mind a két országban átalán elterjedt tápszer a banana, sőt bizonyos körülmények közt ez volt a fő-táplálék. ¹⁾)

A b a n á n a termékenysége 44-szer nagyobb, mint a burgonyáé és 133-szor nagyobb mint a búzáé.

Magyarázni fogják ezek, hogy miért volt Mexico és Peru civilisatioja hasonló Indiáéhoz és Aegyptoméhoz. E négy országban és még néhány dél-ázsiai és közép-amerikai kisebb országban létezett oly műveltség, mely csekély az európaihoz képest, de tiszteletre méltó szemben a szomszédos országok műveletlenségével. Ámde valamennyiök képtelen volt tovább fejleszteni e civilisatiót, valamennyiben hiányzott a democratia szelleme, és uralkodtak feltétlenül és megdönthetlenül a felsőbb osztályok. Mert mind e civilisatio függött bizonyos physikai feltételektől, melyek kedvezők voltak ugyan a gazdagodásra, de kedvezőtlenek egyenletes terjedésére nézve.

Peruban magas fokon állottak a gazdagok fényűzését szolgáló művészetek. De a szegény nép pusztá gép volt kezökben. Törvényeket készítettek, melyek a legkicsinyesebben szabályozták az alárendeltek magokviselését; a kormány engedélye nélkül senkisémmozdulhatott tartózkodási helyéről és senki sem változtathatta ruháját. ²⁾)

Ezenkívül a törvény jelölte ki mindenkinek foglalozását, sőt — mindenkinek nejét is.

¹⁾ Humboldt, Nouv. Esp. II. 359. Partout où la chaleur moyenne cf^l'anné excède vingt-quatre degrés centigrades, le fruit du bananier est un objet de culture du plus grand intérêt pour la subsistance de l'homme.

²⁾ Prescott, hist. of Peru, I. 159. ezen igen csodálkozik. Nem csodálkoznék, ha tudná, hogy 1852-ben Magyarországon a Bach-kormány kicsinyes részletekig szabályozta a „Kleiderordnung”-ot.

Mexicóban részletekben különbségekkel annyira hasonlóak voltak az állapotok, hogy a nép általános elégtelensége egyik főtenyezője volt a spanyolok gyors sikerének. Mexicóban tulajdonképi kastok nem voltak ugyan, de itt a szokás szorítja a fiút apja mesterségére. Folyománya ez azon konservatív szellemnek, mely mindenütt ralkodik, a hol bizonyos osztályok magukhoz rántották hatalmat.

Ugyané szellem mutatkozik az ilyen népek vallásában és világnézetében is. A réginek tisztelete, gyűlölése az újításnak az, a miben Humboldt összeveti Közép-Amerika és India civilisatióját, és ugyanezek uralkodtak a régi Aegyptomban is. Itt a haladás, a szabadság ki volt zárva, míg idegen hódítók nem döntötték le e rendszert. És a népnek felosztása érdekeivel szemben álló két részre, a hódítónak mind ez országokban könnyűvé tette a győzelmet, ...

E vizsgálatokat különösen Amerikára nézve ki kell még egészítenünk; a fennebbi magyarázatokkal Amerika minden problémája nincs még megoldva, és különösen két nagy terület az, mely magára vonja figyelmünket. Éjszak-Amerika, mely jelenleg a civilisatio élére tör, de az európai korszak előtt civilisatioval általán nem bírt, és Brasilia némely dependentiájával, melyben civilisatio nem fejlett, bár látszólag csakúgy kellett volna fejlődnie, mint Mexicóban vagy Peruban.

X.

Éjszak-Amerika.

Amerika felfedezői Mexicóban és Peruban önállóan kifejlett civilisatiót találtak. Éj szak-Amerikában nem találtak egyebet egy nagy sivatagnál; elfoglalták, de nem bírták azt az indiánok. Hogy e faj nem bírt itt oly állapotokat létesíteni, mint amaz országokban, annak mindenekelőtt egy nagy physikai oka van. A víznek és a melegnek találkozására idézi elé ama gazdagságot, mely a civilisatió első indítója. Európában is ott volt bölcséje a civilisatióknak, a hol Görögország és Italia melegebb égalja a nagy partkifejlődéssel bíró országok tengerével találkozott,

Éjszak-Amerika szárazföldje mintegy izolálja e két tényezőt. Valamennyi nagy folyója keletnek szakad; e je'enség okai nincsenek még elegendőleg felkutatva, de míg a csendes óceánba nem ömlik egy jelentékeny folyam sem, az atlantiba indul a Mississippi, Alabama, St. John, Potomac, Susquehanah, Delavare, Hudson és Szt.-Lőrincz folyama.

Az egyetlen Oregon megye jelentékenyebb folyamok közül nyugatnak.

Ellenben a meleggel éppen megfordítva nyugatnak találkoznak. Oly tetemes e tekintetben a különbség, hogy a *coniferae* növénye például a nyugati részeken a 70.° fokig is található, míg a keleti részeken nem hatol a 60.⁰ fölé.

Magyarázva ennek oka sincs; kétségkívül oly meteorológiai ok, melynek felismerését csak a meteorológia

laladtával várhatjuk. De áll a tény és állanak következményei: nem oly kedvezőtlenek e körülmények, hogy kizárnák a civilisált életet, de kedvezőtlenek lévén a gazdagodásra az ember primitív állapotában, nem engedhettek önállóan kifejezni semmiféle civilisatiót.

E legszembetűnőbb oknak hatását növelték aztán más körülmények is. Éjszak-Amerikának a canadai tavaknak a sarkvidékek felé eső része elláthatlan rónákból áll, hegynek, völgynek nyoma sem látszik. „Mintegy történetesen kanyarognak itt a vizek, a folyók összevegyülnek, elválnak, majd ismét találkoznak, ezer meg ezer mocsárokból vesznek el, minduntalan elejtévednek az általok okozott vizes tömkelegnek közepette, és csak számtalan keringések után jutnak végre a poláris tengerbe.”¹⁾

Éjszak-Amerika azon részét, mely a canadai tavaktól Mexicoig terül, el lehet osztani három rétegre; a középső, a Mississippi völgye, választja el egymástól a két szélsőt. A keleti mint „egy hosszú övezet nyúlik el sziklából és fővényből, melyeket, úgy tetszik, a hátráló tenger felejtett ottan. E darab földnek középszélessége csak 48 mrtföld, de hossza 390. Az amerikai száraznak ezen részében a föld csak nagy fáradság után hódol a földművelő munkájának. Itt a tenyésztés silány és egyforma.”²⁾

Hasonló ehhez a mai napság is vadon nyitigati rész, napégette, bércszakgatta tartományaival.

A közép-részben rét-sivatagok, á t h a t l a n erdők váltakoznak oly területekkel, melyeknek a Mississippi és mellékfolyói adnak dús életet, de adnak néha mindent elborító vízréteget is.

¹⁾ Tocqueville, „A democratia Amerikában”, Fábíán Gr. fordítása, I. 29.

²⁾ Ugyanaz, I. 32—33.

Ezekkel körülbelül meg van fejtve az a talány: miért hogy nem fejlődhetett önálló civilisatio soha e területen, mely oly tápláló talajává lett az Európából átültetett civilisatióknak? Ama dús előnyök, melyeket ma oly nagy mértékben hatályban látunk a civilisatio érdekében, körül voltak bátyázva akadályokkal, melyeket a civilisált ember igenis, de melyeket a primitív ember semmiképen sem volt képes legyőzni,¹⁾ és a medreket szüntelen változtató folyamok, a steril részek, az embert isoláló prairie, az őserdők áthatlansága, az áradatok: mindez elkárhóztatá az őslakót a harcznak, háborúnak, a bolyongásnak azon életére, mely megtanítá „élni szükség nélkül, túrni panasz nélkül, halni énekelve”,²⁾ de mely a polgárosult élet mesterségeire nem taníthatá.

Ezek után csak egy körülmény volna még felvilágosítandó; ha már Éjszakamerikában önálló civilisatio nem fejlődhetett, miért nem terjeszkedett lassankint mindinkább éjszakra a mexicói civilisatio?

Bizonyára vannak itt physikai okok is; itt van mindenekelőtt ama roppant különbség a két terület természeti viszonyai közt, melyhez nincsen fogható egyéb határos országok közt. Az Oregon p. o. egy csodás botanikai határvonalat képez, élesen elválasztja a californiai növényzetet az amerikaitól. — A prairiek lakói betörhettek a Montezumák birodalmába. De semmi sem volna természetesebb annál, hogy e birodalom lakói nem óhajtkoztak letelepedni, élni, megmaradni ama területeken, melyekre a betörőket visszaszoríták, ama területeken, melyek saját

¹⁾ Illusztrálja ezt egy körülmény, melyet Draper, II. 19 f. említ fel. Éjszak-Amerika nem egy, most már népes része lakhatatlan volt, a chingyógszer felfedezése előtt.

²⁾ Tocqueville, T. 39.

lakhelyükkel összehasonlítva, semmi irigylésre méltót sem mutathattak fel.

Azonban van még egy másik ok, oly ok, mely súlyosabb még és melyet a mexicói civilizatio sajátságaiból kellene kimagyarázni: a mexicóiak nem terjeszkedtek Éjszakra és nem vitték tovább civilizációjukat, mert egyáltalán nem törődtek semmivel, a mi országuk határán kívül esett. E tán rejtélyes tényt kétségbevonhatlanná teszi az, hogy p. o. a mexicóiak a közel perui civilizációról mit sem tudtak, a mint ezt valamennyi tekintély bizonyítja.

XI. Brasilia.

Felvilágosítandó volna még ezek után az amerikai continens délkeleti része, Brasilia és függelékei.

Ellentétben Éjszakamerikával találkozik itt meleg és nedvesség, még pedig mind a kettő a legnagyobb mértékben. Ennélfogva buja itt a föld, nem csak a tértőkön belül, hanem még jó darabig ezen túl is. Brasilia déli részei és Uruguay is oly termékenységnek örvend, minő e területeken kívül Amerikában sehol sem található.

Eszerint várható volna, hogy Brasilia hasonló civilizatio székhelyévé lett légyen, mint a minőt hasonló okok létrehozta egyebütt. Azonban úgy fogjuk találni, hogy a két kedvező tényező összehatását semlegesíti egy harmadik tényező, melylyel itt lesz alkalmunk megismerkedni.

A passat-szelek az egész éven át fújnak Dél-amerika keleti partjaira, keletről jönnek és átjárják az atlanti óceánt. A szárazföldet tehát nedvességtől terhesen érik el, e nedvesség sűrűshödik, ha a partokhoz ér és időszakonként lecsap mint eső; nyugatnak-mentőkben a Cordillerákba ütköznek e szelek és ez akadályon át nem hatolhatva, nedvességüket mind Brasiáliára csapják, pusztító áradatokat küldve az országra. Támogattatik a dús csapadék keleti Amerikának itt is hatalmas folyamrendszere által, és szövetkezve a hőséggel, a földtekén páratlan termékenységet idéz elé.

A legterméketlenebb talajra, puszta sziklára, dús növényzetet varázsol itt a dús nedvesség és nagy hőség Brasilia, a területi nagyságára nézve Európával vetekedő Brasilia, minden részében bujaságra nézve nagyszerű növényzetet mutat fel. Mértföldekre ölelkeznek erdői, az egeknek küldve hatalmas sudaraikat, büszkélkedve színekben és ki nem merülve terményekben. A sudarak alján sűrű bokor és cserje szorítja a füvek sokaságát és helyet ad mindez az állatvilágnak, pompás tollazattal a madarak a fákon, csodás fénynyel, mesés alakzattal sűrögnek a bogarak és hullók a nedves, forró növényzetben.

Kétségek környezik ez erdőket, rétségeket, melyek nedvességtől és hőségtől gőzölögnek, hizlalva a vadon tenyésző marhát, míg a puszta síkság tanyája a fenevadnak, az állatok legvérengzőbbjeinek.

De e fényes pompában helye az embernek nem maradt. Eltörpíti a fenség, a mi környezi. A hatalmak, mik vele szembe szállnak, elnyomták mindenha. A társadalmi haladást gátló nehézségek oly komolyak, hogy még az európai műveltség minden segédeszköze is hiába küzkö-

dött ellenük három évszázadon át. Parthosszant sikerült importálni bizonyos civilisációt, melyet kifejleszteni a bennszülöttek mindörökön képtelenek lettek volna. De e civilisáció, mely magában is tökéletlen, „töredékes”, az ország belsejébe hatolni nem tudott soha, és uralkodnak ott azon állapotok, mik ottan uralkodtak ősidőktől fogva.

A természeti erők ez országban oly munkások és oly hallatlan hatalommal hatnak, hogy az ember menekedni nem tud hatásuk következményei elől.

A földművelés fejlődésének útjába állnak az áthatlan erdők és a termést a rovarok számnélküli serege pusztítja; a veres hangya annyira pusztító és oly szapora egyúttal, hogy a földművelőtől elvitatja szántóföldjét, daczol telepei tönkretételére irányzott minden kísérlettel, és egyszerűen arra kényszeríti a birtokost, hogy talajáról mondjon le. A bérczek sokkal magasabbak, a folyamok sokkal szélesebbek, semmint hogy azokon át lehetne hatolni. Minden az emberi szellem lenyűgözésére, törekvéseinek megbénítására irányul. Daczára az Európából behozott minden javításnak, javulást most sem tapasztalni és művelve most is alig van e földnek egy ötvened része. Megdöbentő, hogy ez ország, mely természetes segélyforrások tekintetében a legdúsabb, ez ország, mely 12-szerre nagyobb Franciaországnál, — csak 6 milliónyi lakossággal bír.¹⁾

¹⁾ A mit a természeti törvényeknek Brasiliára való hatását illetőleg itt rövidre összevontam, bővebben kifejtve feltalálható: Buckle, I. 1. f.

XII.

Atünetek.

Van még egész sora a physikai viszonyoknak, mely az eddig előadottakban mellőztetett; kizárólag ama jelenségekkel foglalkoztunk eddig, melyekkel találkozunk mindenütt, de mérveknek módosulása befolyással van az emberek különféleségére. Maradt egy sora a physikai jelenségeknek, melyek nem fordulnak elő mindenütt és melyek a szerint, a mint hiányoznak vagy jelenkeznek, hatnak az emberre. Ezek a tulajdonképi „tünetek”.

Minden, a mi a rémülés érzetét kelti, a mi ámulással a megfoghatatlanság és ellentállhatlanság fogalmával tölt el bennünket, különösen hivatva van feltüzelni a phantasiát, ennek hatása, a közvetlenség hatása alatt elnyomni az értelem, az analysáló ész egymásutánban működő funkcióit.

A természet hatalma és fensége az emberben a jelentéktelenség és a függés érzetét kelti fel. Korlátozva van mindenütt és számtalan akadály passivitásba sülyeszti.

A hol ellenben a természet művei gyengébbek és kisbbszerűek, ott felkél az emberben az önbizalom, a küzdés öröme és a törekvés erejének érvényesítésére.

Már így önmagukban disponálják e tünetek az embert szolgálásra, szabadságra.

Földrengések, orkánok, ragályok játszsák itt a legfőbb szerepet, tünetek, melyek a forró égélj alatt gyakoriabbak, mint másutt.

A földrengés félelmeit a megszokás hatása nem enyhíti. A rémulés fájdalmasan izgatja a phantasiát és babonára disponálja. Felkél a félelem és a megmenekülés lehetetlenségének amaz érzete, mely mindenütt alapja a babonának. Közel látjuk, magában Európában, a földrengések hatását. Olaszország és Spanyolország a leggyakrabban vannak kitéve e veszedelemnek és nagyobb ott a babona, mint bárhol; e két ország volt fészke mindig a bigoteriának, itt mutatkozott megtörhetetlennek az ultramontanismus. Mind a két ország producált nagyot a phantasia birodalmában, ez a kettő vitte legmagasabbra a festészetet, itt születtek az újabb Európa leghírvevesb szobrászai, ez a két ország csodás, kábító és fellobbantó poesist hozott létre, de vajmi kevés kitűnőséget tud felmutatni a szellemet felszabadító tudományosság terén! Spanyolországnak és Portugálnak nem volt soha egy férfja sem, a kinek munkálkodása korszakot alkotott volna az európai tudományosság történetében.

A forró éghajlat alatt nem az egyes balesetek, miket földrengések, ragályok, fenevadak stb. eléidéztek, képezték a szerencsétlenséget, hanem az eszmemenet oly irányítása, mely az ész felett úrrá a phantasiát tette, mely a bűvárkodás helyett a borzalom tiszteletével tölte el a szellemeket, mely a fejletlen emberi ész azon hajlamát istápolta, hogy szemben a meg nem magyarázott tényekkel a valódi okok fáradságos felismerése helyett beírte természetfeletti képzelt okokkal

Hisz mai napság sincs még nálunk sem kiirtva a köz-nép ama babonája, mely a ragályokat túlvilági befolyásnak tulajdonítja. A halál félelme jár a ragályokkal, és semmi sem táplálja inkább a babonát, mint a halál félelme.¹⁾ A forró égélj alatt hőség és nedvesség gyorsabb felbomlásnak indítja a szerves hulladékokat, és ez az oka, hogy a ragályok a forró égélj alatt uralkodnak.

XIII.

A természeti viszonyok befolyása a politikai szabadság fejlődésére.

Igyekeztem a természettudomány mai állásának, s a művelődés-történelmi legújabb kutatások²⁾ alapján feltüntetni a természeti viszonyok hatását az emberre: most már röviden foglalhatom össze azt, hogy miben látom a természeti viszonyok befolyását a politikai szabadság fejlődésére. A dolog egyszerűen ez:

Az Európán kívüli cultur-országokban az összes természeti erőket oda látjuk hatni, hogy uralomra segítsék a phantasiát,

¹⁾ Atheisták, kikben az atheismust egy hosszú életen át folytatott philosophiai processus tette erőssé, nem pedig cynismus és súlyedtség, meggyóntak halálos órájukon.

²⁾ Az újabb culturhistoricusok közt kivált Draper, (Intellectual Development of Europe,) és Buckle (Hist. of Civilisation in England) ismerik fel e kérdés fontosságát és behatóan, noha nem minden hézagosság nélkül vizsgálják. Tőlem telhetőleg igyekeztem a hézagokat betölteni, a kérdést rendszeresen és kimerítően tárgyalni, különösen pedig szoros vonatkozásba hozni a szabdság fejlődésével.

elnyomják a büszke erőérzetet, a függésnek, a szolgaságnak áldozatára tegyék az embert. Európában a természeti viszonyok nem csak hogy provocálják az emberi erőket, nem csak hogy kifejtésük elé legyőzhetlen gátokat nem vetnek, hanem felébresztik, merészsze teszik a szabadító észt is, minden egyesnek erejét, értékét felismertetik vele; a búvárkodásnak, az elmélkedésnek és az önbizalomnak szelleme, e kútforrása minden kezdeményezésnek és haladásnak, felkél és a természeti viszonyokból folyólag teszi a szabadság anyjává Európát, a szabadság területévé ama területeket, a hol európai cultura meg tudott honosodni.

FÜGGELÉK AZ ELSŐ KÖNYVHÖZ

C H I N A .

Európa összes physikai viszonyai olyanok lévén, hogy az emberi erők kifejtését egyrészt provocálják, másrészt pedig támogatják, érthető, törvényszerű, szükségképi, hogy Európában bír a cultura a fejlődés legnagyobb képességével és folytonosságával. Ama szerencsés physikai viszonyok vagy egyike, vagy másika, vagy valamennyi hiányzik, avagy egészen új, gátló physikai viszonyok találtnak ott, a hol önálló civilizáció nem fejlett. A hol pedig Európán kívül fejlett, ott szembetűnő erővel hatottak physikai viszonyok, melyek világosan magyarázzák, indokolják, hogy e culturák miért voltak vagy tarthatatlanok, vagy bizonyos állapoton túl nem emelkedhetők. India, Aegyptom, Peru forró égalji dús talaja a gazdagodás aránytalanságát magával hozva, a gazdagodással: gyorsan fejlődő culturát, az aránytalansággal: állandó szolgásgot, merev társadalmi korlátokat és nyűgöket hozott magával.

Minden országok és culturák közt a chinaiaké egyedül az, mely minél inkább foglalkoznánk vele, annál inkább, látszik czáfolni minden tételt, melyet a többi világ megerősít.

A culturahistoricusok ez országgal igen könnyen bánnak el. Az egyik iskola, a mindinkább tért-

vesztő, kiemelve azon körülményt, hogy épen China a földtekén az egyetlen terület, mely az európaiakkal vetekedő szerencsés physikai viszonyokat tud felmutatni, ebből folyóan constatálja elébb azon tényt, hogy a chinai civilisatio közvetlen az európai mellett foglalhat helyet, túl-emelkedve minden úgynevezett régi civilisation és nem európai eredetű egyéb civilisation, és ez okoskodás előtt bátran meg lehet hajolni. De aztán: annak magyarázatára, hogy hát az európainak mégis mögötte áll, hogy jelesen a haladás, a bűvárkodás, a bölcselkedés elemeit nélkülözi, és ebből következőleg mind azt, a mi nincs az élet positiv dolgaira irányítva, és azt, a mi e dolgokban is folytonosan változást és mozgást hoz létre, hogy négy-ezer éves történelmi könyveinek tanúsága szerint a megmerevedés állapotában van, hogy a miénket messze felülmúló mechanikai ügyességek mellett a szellemi képességek „chinai czipőben” szorongnak, sőt ezek is a pusztá mechanikai ügyesség jellemét öltötték a szótagok rajzolásában megmerevedett írástól kezdve a páratlan szorgalommal művelt tudományosságig¹⁾, és a politikai közéletig, mely intézményeiben Europa előtt még mindig ismeretlen egyenlőséget és egyenjogúságot mutat fel, annak teljes hiánya mellett, a mit mi szabadságnak nevezünk²⁾;

¹⁾ Az önálló bűvárkodás szelleme hiányzik a chinai tudományban. A chinaiak a dolgokat úgy veszik, a mint vannak és minden észlelhetőt bureaucrata szemmel ellenőriznek. De eredettel, mineműséggel, czéllal, összefüggéssel, okadatolással nem törődnek.

²⁾ Valóban, Chinában teljesen hiányzik az, a mit mi politikai szabadságnak nevezünk, valamint hiányzik mindaz, a mit mi szabadságot biztosító intézménynek neveznénk. De azért a chinai absolutismus ismét más, mint a miénk, mert nem egyéb, mint mási t h a t l a n t ö r v é n y e k absolutismusa. Evvel összevág, hogy a szent könyvek (Su-king) megengedik a lázadást a császár ellen, ha kötelességét nem

mindennek magyarázatára hivatkoznak pusztán a fajra, állítva, hogy „eredeti fajkülönbségek” döntő tényezők a kultúrákban és hogy a china i faj ennél fogva a legszerencsésebb physikai viszonyok közt sem juthatott oda, a lova hason viszonyok közt eljuthatott az „árja faj.”

Bizonyára, a ki nem akar egyebet megnyugvásnál, a ki erre elég „chinai”, az megnyugodhatik ebben is,

De ez hypothesis, mely a tudományosság jellemét teljesen nélkülözi, tana oly empirismusnak, mely tisztán a felületre szorítkozik és melyet épen az összes népek történelméből merített tapasztalatok czáfolnak meg a legcsattanósabban, ha e tapasztalatok latolgatásánál elég türelem és elég tudományos segédeszköz áll rendelkezésünkre. Épen a tények alapos méltatása deríti ki a fajkülönbségeket mint nem-eredetieket, mint a physikai viszonyok folyamányait, és a tapasztalat mutatja ki, hogy ugyanazon fajok váltakozó culturállapotai váltakozó tartózkodási helyük physikai viszonyainak függvényei.

És ők, az újabb iskola nagymesterei, ők, a kik élet-halál-harczot vívnek eme hypothesis ellen, egy Buckle, a ki e hypothesis henyeségét kimutatja nyomról nyomra, bejárva minden népek és idők országait, mit tett Chinával, az egyetlen Chinával, melyre ellenei hivatkozhatnak? Buckle, ha lehet, még könnyebben bánik el

teljesíti és a népet zsarolja. De ha a chinai a lázadás fegyveréhez fog, nem eszme, nem törekvés vezeti, hanem a tudat, hogy a tulajdonképi uralkodó, a másíthatlan törvény, rossz magyarázó kezében van. Miután a kormányzás örökre meg van állapítva, a chinai előtt nem is lehet értelme annak, hogy lefolyást kívánjon a kormányzásra. Lásd H e n n e - A m - R h y n: Cultur-gesehichte etc. 51. lap. — a kik különben m i n d e n t a f a j n a k t u l a j d o n í t j a.

Chinával, mint az előbbieket és egyszerűen mellőzi, nem említi egy szóval sem. A rejtélyeknek, melyeket ez ország nyújt, megoldását meg sem kísérli.

Pedig a rejtély kell hogy megoldható legyen, és éppen az általa védett tanok alapján kell hogy megoldható legyen. Nem annak, hogy a „mennyei birodalom” kedvéért kivételt engedélyeztek volna a mennyek, hanem egyedül annak, hogy az országot minden ismereteink és könyveink mellett sem ismerjük elegendőleg, tulajdonítandók e rejtélyek.

Kell, hogy legyenek fizikai okok, melyek a chinai kultur állapotokat magyarázzák. Ezek felismerése fogja a rejtélyt megoldani, mert nem megoldások amaz eddigi megoldások, melyek azokat, mikkel Chinában találkozunk, társadalmi, politikai, vallási intézményeknek tulajdonították. Helyesek lehetnek mind e fejtegetések, de a kérdés itt az, nem mi a közvetlen, hanem mi az első ok, mi idézte elő ama társadalmi, vallási és politikai intézményeket?

Előttünk európaiak előtt, úgylátszik, a chinai állapotok egyáltalán azért oly visszások, rejtélyesek, mert nem ismerjük, csak részben, a tetteges körülményeket, mik azokat előidézték és úgy vagyunk evvel, mint a chinaiak velünk. „Méltán tarthatnak bennünket kezdetleges állapotú barbároknak, ha hallanak tépedt véleményeinkről, vélemény-türelmetlenségünkéről, a mammonnak és születésnek nálunk honos imádásáról, arról, hogy politikai hatalmat bízunk olyanokra, kik az állatnál kevéssel állnak fölebb, midőn írni és olvasni sem tudnak, arról, hogy a harci sikert

nagyra tartjuk és büszkék vagyunk a fegyveres szolgálatra.”¹⁾

Ahová Chinában tekintünk, mindenütt rejtélyt és ellentmondást látunk. De mind összevág egy pontban, a s t a g n á t i ó pontjában. Azt hiszem, ha a detail-rejtélyek és ellentmondások egyszer fel volnának derítve, kezünkben volna a kulcs a chinaiság nagy rejtélyének felderítésére is.

Hogy a cultura magasabb fejlődésére és jelesen lükettő szellemi élet fejlődésére nézve döntő mindenütt a s z a b a d s á g m e g h o n o s u l á s a, az ép oly világos, mint az, hogy a szabadság és a népnek részvétele a kormányzásban nem állandósulhat meg ott, a hol physikai viszonyok uralomra emelnek kastokat, anyagi és ebből folyólag szellemi függésben tartják a népet.

De hogy van az, hogy C h i n á b a n hiányzik a szabadságnak legalább is gyakorlata, és hiányzanak a szabadság intézményei, holott az egyenlőségnek nincs szerencsésebb talaja?

Hogy van az, hogy a democratia, ha a népuralom és népkormányzás (mert ez a kettő is—kettő) értelmében vesszük, teljesen hiányzik, és a legnagyobb mértékben meg van, ha vesszük értelmében az egyenlőségnek és egyenjogúságnak (a mint — helyesen, helytelenül — rendszeren vétetik.)

Az alsó népet leigázó physikai viszonyok közül nincs Chinában semmi sem. China nem tartozik azon forró égalji országok közé, melyekben félelmes rendkívüli természeti tünetek a phantáziát az ész rovására fejlesztik,

¹⁾ Draper, If. 352. 1.

és egyúttal félénkké, könnyen elriaszthatóvá teszik a népet. Chinában nincsenek szegény, meddő területek, melyek a szegényedés által szolgaságban tartják a népet és nincs Chinában oly talaj és éghajlat, mely buja termékenysége által, valamint a dologtalanság lehetősége, a munkabér alacsonyysága által szintén csak a szolgaságot teszi állandóvá. Folyamrendszerek, mind az Amuré, a Ho-ang-ho-é, a Jang-tse-ki-ang-é, óriás mérveikkel behálózzák az egész országot, melynek bensejében nincs hiánya a tavaknak és középmagasságú bérczeknek sem; így a nedvesség! viszonyoknak is kedvezőknek kell lenni, a mire mutat a rizsnek általános termelése is. London szélességi foka és a ráktérítő közt, tehát a mérsékelt égéljban fekszik az ország legnagyobb része, sőt a Hymalaya, és a csendes ocean ismert hideg-áramlata által okozva valószínűleg, az ország legnagyobb része a havazási melegegyenlítőtől éjszánaknak esik ¹⁾, bár a differentia az éjszakai és déli részek évi. közép-melege közt 25°F ²⁾ és a meleg vonal középrészein, p. o. Pekingben észleltetett a hőmérőnek leszállása még sokkal a fagypontra alá is ³⁾ és az évi közép meleg itt Franciaországgal összeesik. ⁴⁾ Itt tehát sem szegénysége, sem túlságos bujasága a földnek nem lehetséges, nem lehetséges dologtalanság, nem lehetséges aránytalan gazdagodás, a munkának kell, hogy jó bére legyen, nincs a munka az éghajlat által nehezítve vagy éppen megszakítva az év egyik részén át, és

¹⁾ Berghaus, Phys. Atl. 1852. 3. Aufl. 2. Abth. Nr. 9,

²⁾ Drape r, II. 350.

³⁾ Bgh. Phys. Atl. 1. Abth. NY. 4,

⁴⁾ Ugyanaz, Nr. 3.

találunk is ehhez képest általános jólétet. „Az elmét művelő osztály itt az első, a földet művelő a második.”¹⁾ Február 24-én van a napja, hogy 2000 év óta minden évben húz egy barázdát az ekével maga a császár. China eledelt soha sem hozott külföldről.²⁾ Oly magas fokon, mint Japánban és Chinában, sehol sem áll a földművelés. China területének $\frac{3}{4}$ része művelhető, (a többi bérez és sivatag,) ez pedig 596,172.000 hold, és legnagyobb részében 2—3 holdas parcellákban műveltetik.³⁾

E szerencsés felosztásnak és a közjólétnek megfelel a jog-felosztás is, mely valóságos egyenjóság.

Alapja a nemzeti műveltség organisáltsága. Írni és olvasni tudjon ki-ki. Az előmenetel mindenkinek nyitva áll. „Érdem” egyedüli útja, és egyedüli mérvadója a társadalmi rangnak. Minden évben egyszer valamennyi kerületben nyilvános vizsgák tartatnak a tehetségek kifürkészésére. A kik a vizsgát megálltak, minden három évben egy főbb helyre gyűlnek új vizsgára. A kik ezen is keresztülmentek, végvizsgát tesznek Pekingben. Ezekkel töltik be az üresedéseket és e vizsgáktól nincs megkímélve senki sem.⁴⁾

¹⁾ Dapsy L. „A talajkimerülés befolyása az államok életére” 1869. 32. 1. E sok szorgalomról s szakismeretről tanúskodó mű, külön fejezetet szentelve Chinának, érdekes adatokat közöl cultural viszonyairól, bár Cliinát annyira sem ismeri alaposan, a mennyire alapos ismeretéről átalán szó lehet. így azt mondja, hogy China „nem ismeri a kivándorlást” (34. 1.), noha a csendes óceán minden forró égalji partja el van árasztva chinai kivándorlástól.

²⁾ Dapsy, 32. 1.

³⁾ Dapsy, 33. 1.

⁴⁾ Draper, IL 351. Ez nemcsak directe, amennyiben a tehetségeket az állam hasznára fordítja, de indirecte is felette hasznos: „Az e l-mellőzött tehetségek mindenütt a fennállóra nézve a legveszélyesebb osztály képezik.” Ennyiben azonban ez intézmény támasza a stagnatióknak.

Persze, a nemzeti műveltség ily organisatió mellett igenis terjedő, de nem fog bírni haladó tendenciával. A sok formális tudomány és régi tudomány, melyet nem mellőzhet az ambíció, gátot fog vetni a bűvárkodásnak. De constatál annyit e rendszer, hogy a szabadságnak itt is észlelhető hiánya mellett megvan az egyenlőség. Mi gátolta tehát a szabadságot ¹⁾, ha egyesek túlságos, örökös hatalma nem gátolta és miért hiányzik annyira még a törekvés is a szabadság azon biztosítékaira és gyakorlatára. mely nélkül európai nép nem tudna ellenni, hogy ily állapot mellett lehetséges volt állandóan kormányozni évezredek óta az országot, melynek kormányzása már csak azért is nehéz kell hogy legyen, mert a kormányzás nehézsége egyenes arányban áll valamely birodalomnak terjedésével a meridiánus hosszában.

Valóban elé van adva már elegendő oka a chinai civilizáció stagnatiójának, de az eléadottak ismét csak okozatok lehetnek, okozatok, melyek nincsenek megmagyarázva, melyeknek okát nem ismerjük.

És ezek mellett volnának mások is, melyekkel szintígy vagyunk.

Baromtenyésztés C h i n á b a n csak ipari és mezői gazdasági célokra létezik. A szőrt és bőrt felhasználják, a húst is, de nem tápláléknak, hanem trágyának. ²⁾

¹⁾ Sohasem kerestük a fennálló társadalmi intézményekben az okot, hanem ezek okában. Hogy az e g y e n l ő s é g teljes biztosítása k i z á r j a a s z a b a d s á g o t, jelesen mutatja ki E ö t v ö s (A XIX. sz. yralk. eszméi.) Hogy tehát ily állapot mellett Chinában nincs szabadság, az érthető. De mi okozza, hogy a szabadság nem tudott meghonosodni, mielőtt még az egyenlőség így „megfagyott” volna?

²⁾ Dapsy, 33. 1.

A tiszta növénytáplálkozás, ha egyrészt folyamánya azon okok egy részének, melyek az európaihoz hasonló, élet-erős és folyton haladó culturát különben sem engednek fejleni, másrészt szintén magába ez okok sorozatába helyezendő.

Egyszerű vegytani processus az, mely az élet energiájára és a tetterőre nézve döntő befolyást ad a tápláléknak. A szénenyrtartalmú has- és zsiradékétek szemben a légeny- és élenytartalmú növény, de különösen a lisztes táplálékkal az emberben folyó égési processust hathatósan élesztik. ¹⁾ A carnivorokat tehát a vadság egy jellege, a frugivorokat a pulyaság egy vonása, vagy legalább is a tetterő, a vállalkozási, kezdeményezési szellem hiánya egyaránt el fogja ítélni, hogy önmaguk nem tudnak fejleszteni oly civilisációt, mint a minőt fejleszhetnek az omnivorok.

Bizonyára nagyon megfelel a chinaiak tápláléka egyfelől, és a chinaiak jelleme és culturállapota másfelől, e törvénynek. De a mi itt megint a rejtélyt képezi az, hogy miért frugivorok a chinaiak és miért jelesen rizsevők, (a mi fokozó körülmény) még gyümölcsöt sem igen termelők?

A forró égöv alatt az állati meleg könnyeben lévén fenttartható, de másrészt kevesebb éleny is vezetettvén a testbe, a légnek ritkább volta és a légzés lassúbsága

¹⁾ E körülményt vegyészknél, physiologusoknál igen, de a c u l-turhistoricusoknál seholsem találtam méltatva. Buckle említi és magyarázza ugyan a carnivorok nyers, vad jellemét, de okul egyedül azt hozza fel, hogy táplálékuk nehezebben, nagyobb erőfeszítéssel és sok veszély közt szerezhető meg, méltatja tehát a közvetett okot, de éppen úgy mind elődei, ignorálja a közvetlent. A mi az erőszakosságot, nyersességet a carnivoroknál illeti, ez valóban csak ott szenved kivételt, a hol már a legmostohább égalji viszonyok ismét ellenkezőleg hatnak, és az embert elsatnyítják. S ilyenek az e s k i m ó k.

miatt a táplálkozás széény-szüksége ¹⁾ minimumra száll, a széénytartalmú hús és zsiradék kiszoríttatik légény- és élenytartalmú növénytáplálék által. De a visszazoritott széény-tápláléknak fokozatosan előre kell ismét nyomulnia amaz okok fokozatos enyészésével, a hőmérő fokozatos esésével. És China éghajlata már csak azért is kedvező, mert — ha ugyan a fennebb előadott éghajlati viszonyok nem tévesek — épen az éghajlat is mérsékelt, és így a legszerencsésebb táplálékra utal. Miért frugivorok tehát a chinaiak mégis? Valóban, ha mi európaiak télen kénytelenek vagyunk 13%-al több húsos zsiradék-étket fogyasztani, ²⁾ miért nem áll elé e kénytelenség C h i n á b a n akkor, mikor a hőmérő 4 fokkal 0 alá süllyed?

A válaszban conventionális vagy netáni vallási okok természetesen semmit sem nyomnának, mert ezek nem lehetnek egyebek, mint ismét okozatai a tulajdonképi, a p h y s i k a i oknak.

A chinai jellemre és így culturára befolyók közül egészen tisztán csak egyet értek: a theaivást. A k i a t h e a kellemeit ismeri, nem fogja csodálni meseszerű fogyasztását azon országban, mely termelésének egyedüli helye.

Ez tehát érthető ok, tisztán magyarázható természeti ok, de magában nem képes magyarázni a chinai civilizatio bajait, mert arányban nem áll az okozattal, bármily hathatós is különben a rendes theaivás befolyása az emberi természetre.

¹⁾ A széény-táplálék táplálja az állati meleget fentartó égésprocessust, a légenytartalmú pedig — miután a légénynek az oxydálást gátló tulajdona van — az anyagveszteség pótlására szolgál. Liebig Ch. Br. 37. lap.

²⁾ Liebig. Anim. Ch. IG.

Ily kisebb ok lehet több is, és ha többet tudnának találni, az összegezés tán respectábilis összeget adna. De előttünk áll a „chinai fal”, nem ismerjük Chinát.

Ily kisebb okok közt az isothermák sem volnának csekélyendők. Az európai élet energiájának nem utolsó tényezője az isothermák példátlan össze-visszasága. ¹⁾ De miután China hasonlít hazánkhoz abban — másokban persze felette áll — hogy ott ép oly keveset törődnek a légtünettani állomásokkal, mint nálunk, China isothermális viszonyairól megbízható és csak némileg is részletes felvilágosításokat alig várhatni.

Közepette az okok ez elégtelenségének és ez okoknak, melyek vagy magyarázva nincsenek, vagy ha magyarázva vannak, nem lehetnek magukban döntők, ha mindenesetre számba veendőek is, már most kockáztassunk egy véleményt, melyet megoldásnak, kielégítőnek tán nem lehet mondani, de melyhez annál inkább kell kapaszkodni a megnyugvást kereső okoskodásnak, minél inkább volt sikertelen azon törekvése hogy más magyarázatot találjon

Van egy nagy körülmény, van egy bizonyára hathatós befolyást gyakorolt általános ok, és van egy hiány a physikai okok ama szerencsés rendszerében, melynél-fogva China az egyedüli terület, mely Európával vetekekedhetik. Ha bírja mindazt, a mit bír Európa, egyet nem bír: a geographiai helyzet ama kedvezőségét, mely Európát a népek érintkezésének, összeütközésének, vegyülésének színhelyévé, és így az erélyes élet legszerencsésebb talajává teszi.

¹⁾ Draper, I. 23.

Tekintsük először az európai partok páratlanul kifejlett tagoltságát és vessük egybe ezzel a chinai tengerpartot. Korea az egyetlen jelentősebb félsziget.

China keletnek és délnek a népek mozgalmait nagyban támogató tengeren fekszik ugyan, de partjának kikerekített, csaknem hibátlan körmetszvényt mutató és így mintegy önmagában bevégzett alakja arra látszik utalni, hogy ez a nép praedestinálva van az elzárkozottságra.

Délnek és éjszakkak a Himalaya, az Al-tai és ezek lánczolatai, nemkülönben a földtekén a legnagyobbak közé tartozó, áthidalhatlan folyamok zárják el az országot. China folyam-rendszere teljesen Chi n ár a szorítkozik és így nem szolgál más fajokkal való közlekedési közvetítőül.

Nyugatnak Gobi sivatagja csatlakozik a bérzerekhez, és mindez egy „chinai fal”, hathatósabb annál, melyet a „chinoiság” emelt.

Így China védve volt mindenkor az invasio elől és a honnan ez mégis korszakonként beáradhatott, a mongol pusztaságokról, onnan nem jöhettek mások, mint fajilag rokon, de mostoha viszonyaik közt teljesen barbároknak megmaradt tömegek. Egyrészt a rokonság, másrészt azon óriás differentia, mely ezeknek és a legszerencsésebb viszonyok közt élő chinai aknák culturállapotai közt mindenkor fennállott: oka annak, hogy ez aránylag különbén is csekély népesedési összeütközések nem eredményezhették azt, a mit Európában a népek összeütközése eredményezett. A chinai cultura tengerében e barbár tömegek elfúltak hatástalanul. És a magas chinai cultura annál

könnyebben és gyorsabban absorbeálhatta e tömegeket, mivel rokonfajokból álltak.¹⁾

Ha e fajok nem lettek volna rokonok, akkor a vérvegyülés, az átplántált fajnak századokig tartó tendenciája: physiologiailag is idomulni a régibb lakóknak és az új pliyikai viszonyoknak megfelelőleg, okvetlen előidézett volna egy tartós mozgalmat, mely megdönthette volna a stagnátiót, adhatott volna energiát, tetterőt, vállalkozási és kezdeményezési ösztönöket. Mindez nem volt így. Miután a tehetetlenség (Trägheit) természet-tani törvénye nemcsak az anyagiakra, hanem mint ezek függvényeire, a szellemiekre nézve is kell hogy álljon, és a tehetetlenség az önmagában értető állapot itt is, a változás pedig a tünet, melynek magyarázatára okok szükségeltetnek, világos, hogy a mely mértékben hiányoznak az okok, oly mértékben lett a tehetetlenség túlnyomó a változás felett; Chinának semmije sem volt, a mi úgy hathatott volna, mint a minden oldalról nyitott Európában a népek összeütközése, mely századokig új s új táplálékot nyert azon közép-ázsiai históriai korú általános geológiai emelkedés által, mely a sajátlag úgynevezett- népvándorlásoknak kielégítő magyarázatául egyedül tekinthető.²⁾ Így aztán

¹⁾ Evvel, azt hiszem, nem concedálok eredeti fajkülönbségeket; a dunaiak is csak onnan jöttek eredetileg Chinába, a honnan a későbbi invasiók és így a fajrokonság nem áll egyébből, mint az ugyan azonos eredeti lakhelyek physikai viszonyainak hatásából.

²⁾ És így többek közt a magyar históriának is „alapját” képezi, habár a physikai viszonyok hatását általán ignoráló történet-írásunk tudományának csarnokába még nem fogadta be.

daczára azon szerencsés physikai viszonyoknak, melyek C h i n á t kifejlett hydrographiai és orographiai rendszerrel, dus növényzettel, kedvező éghajlattal látták el, bizonyos ponton túl megmervedett a c h i n a i cultura.

Ez ok bizonyára így hatott és pedig nagy mértékben és tán fel lehetne állítani azt a tételt is, hogy ez az ok, melléje véve azon kisebb okokat, melyeket szintén elegendőleg ismerüük, oka a c h i n a i civilizáció sajátosságainak. Ez ok előidézhette a fensőbbiség büszke érzetét, mely a javítások szükségét nem érzi (e chinai fővonást), előidézhette a megnyugvást, mely a szellemi emelkedést kizárja, és kizárja a szellemi tartalmú szenvedélyeket, a lelkesülést, a versenyzési ösztönt, mely az egyeseknek egymással való concurrentiáján felül előidézi egy általános mozgalmát az előretörésvésnek: ezek folytán lehettek a c h i n a i a k moralisták lelkesedés nélkül, tudások bűvárszellem nélkül, és juthattak egy valláshoz, bensőség és költészet nélkül.¹⁾ A vallás egy rationalis rendszere a tiszta morálnak; kötelességérzet alapítva a szigorú czélszerűségre; nem követeli hypothesisek feltétlen elismerését, hanem csak azt a mit minden erkölcsös ember feltétlenül elismerhet. E „prózaik” emberek el tudnak lenni egyház, sőt mi több, papság nélkül.²⁾

Az itt koczázott vélemény megerősítik a c h i n a i legújabb események is. Hogy főtenyezője a chinai cultura sajátosságának a termékenyítő népösszeütközések hiánya,

¹⁾ Henne A. Rh., Culturgesch. 48. Ő mindezt, a mint már egy előbbi jegyzetben említettük, a „fajnak” tudja be.

²⁾ A mi ebből létezik, későbbi buddhaimport túrva csak, kevésbé becstülve. Minden, a mi „értelmiség”, K o n g f u-tse hitnélküli moráljához tartja magát.

megerősítve látszik az által is, hogy e sajátosságba nem egy rés töretett máris az európaiakkal való érintkezés által. Az évtizedekig lázadásban és az európaiakkal élénk összeköttetésben volt részek létrehozta oly állapotot, mely mormonszerű kereszténységével és egyéb tekintetben is vizásnak tetszhetik, tetszhetik a tulajdonképi chinaiságnál még rejtélyesebbnek is, de bizonyára jele annak, hogy a folytonos érintkezés az európaiakkal reformálni készül e népet, a nélkül, hogy az életerős fajt kiölné vagy leigázná, a mint ezt az európai érintkezés minden más fajjal utó végre megtette. Ha mindez igaz, akkor nem lehetetlen, hogy a chinaiak egykor új életre fognak ébredni, és emelkedni fognak oda, a hol mi vagyunk — azokban persze, a mikben nem állanak évezredek óta amúgy is fölöttünk.

Azt másfelől kétségtelennek tekintem, hogy mi sokat fogunk tanulhatni és sokat fogunk tanulni is e néptől, ha egyszer ismerjük.

MÁSODIK KÖNYV:

A SZABADSÁG ES AZ EMBERI TERMÉSZET.

MÁSODIK KÖNYV.

A szabadság és az emberi természet.

XIV.

A szabadság lényege és értelmezései.

Midőn előadandóinknak színhelyével megismerkedve, kutattuk az emberlakta területek közt azokat, melyek a szabadság tanulmányozására a többiek fölött alkalmasok már természeti viszonyaiknál fogva is: e kutatásra nézve, hogy biztos criteriummal bírjunk, szükséges volt előlegeznünk eredményét egy vizsgálódásnak, melyet későbbre kelle halasztanunk, és így ama kutatásunkat a s z a b a d s á g f o g a l m á n a k egy formulátlójával vezettük be.

Idején lesz, hogy e formulatio helyességét mutassuk ki.

Küzdelmünkben minél távolabb állunk célunktól, annál kevésbé bírjuk annak tiszta képét, szabatos fogalmát és éhez képest — a mi a legsajnosb — annál gyarlóbbak vagyunk eszközeink választásában, alkalmazásában. A poesis köde borúi célunkra, elérésére épen távolságának ösztönszerű érzetében, a mysticismus közvetlenségével törekszünk, a mysticismus jellegével bírnak reá vonatkozó

theoriáink, úgy a lényeket, mint az utat illetőleg: nem a tetteknek és sikereknek, nem is a megelőző és vezérlő okoskodásoknak, hanem az álmódosításoknak korszaka ez, mintegy az epedő, ábrándos szerelem korszaka.

Bizonyára innen van, hogy annyi definitívóval, fogalom-meghatározással és körülírással semmiről sem bírunk, mint a szabadságról, és mégis végigkínlódva valamennyin, — a legmagasztosb dalon át a legszárazabb §§-ig — egész napjainkig nem találunk csak egyet is, mely akár kimerítő akár világosan tájékozó volna, Tanulmányozva a cultur-népek irodalmait, fájdalommal kell constatálnunk, hogy a szabadság annyira nem tartozott sehol sem a mindennapi élethez, hogy a költők azt mindenütt legsajátosabb themájuknak tekintették; a szabadság költészete csakis a svájczai és az éjszakamerikai irodalomban nem képezi az irodalomnak egyik úgy számra, mint becsre, legkiválóbb részét. A költők valóban annyit énekelték a szabadságot, hogy hívei a politikusok közt is hozzá szoktak, többet énekelni, mint okoskodni róla.

„Ős-jog”, „eredeti jog”, oly szavak voltak, melyek mysticus közvetlenséggel pótolnak minden indoklást, minden kutatást a kútforrás, és így a lényeknek is felismerése után, és a hol hiányzott a fogalom, jóidején beállított a pusztaság szó.

Ha „a szabadság szeretete” isteni szikra az emberben, nemesebb gerjedelem, tán magasabb eredetre, természetire utaló, és ennek sajátos következménye volt: akkor ilyen tételek előidézhették a hitbuzgalom egész lelkesedését, az erőfeszítés egész közvetlenségét, de soha sem ama szívósságot, melyet csak az okok és a következmények tiszta felismerése adhat, és nem értek többet,

mint az alázatról és megadásról szóló ellenkező hitelvek; mind a kettő ugyanazon lényeg ellenkező oldalainak feltüntetése mysticus alakban és magában szembe állítva egyik a másikkal, nem végezhet egymással soha. A hit a mint jön, úgy pusztulhat, de a tudás marad.

A lényeknek ily mysticus felfogása okozta továbbá — és ez egy következő stadium — hogy a lényeket biztosítani igyekeztek formákkal, melyek részint csak másodlagos, részint szükségképi összefüggésben épen nem álltak azzal. Bizonyos institutiókban kerestetett a szabadság, melyek váltakozva népek és idők szerint, egymásnak mondtak ellent, és szabadságot nem, legfőleg csak szabadságokat biztosíthattak. Hiányzott még mindig az elv, mely tisztán formulázva, csalhatlan próbakövéül szolgálhattott volna minden intézménynek, minden paragrafusnak, elhatározásnak és alkalmazásuknak, valahányszor felmerült a kérdés: mily *v i s z o n y b a n* állnak a szadsághoz?

Ma már szerencsére henye dolog volna akár csak egy szóval is vitatni, hogy szabadságról szó sem lehet ott, a hol a lakosság egy része bármily szabadságokat élvezvén, egy másik rész feltonthatlan szolgaságban él,— ha mindjárt igaz is, hogy épen” a mi napjainkban szálolt harcra ily szolgaság fenntartása végett oly párt, mely magát szabadelvűnek tartja és „democratának” nevezi.

Demosthenes is Cicero beszédei a szabadságról, közepette a rabszolgasági institutióknak, ma már anachronismusokká váltak.

Cicero szabadsága: „*Potestas vivendi ut velis*” minden inkább, mint szabadság. Feltéve, hogy ez elv gyakorlata biztosítható volna valamely *e g y e s r e* nézve, világos, hogy már *k é t e g y e s r e* nézve nem volna

biztosít h a t ó; mindig megmaradna a két akarat össze-
 ütközésének lehetősége, és evvel az egyiknek, ha
 nem mindkettőnek érvényesülhetlensége. A zsarnokság pe-
 dig nem egyéb, mint épen feltétlen szabadsága — az
 egyesnek.

Midőn a szabadság barátjai a continensen az angol
 kormányzati institutiókat igyekeztek meghonosítani, akkor
 az izgatás mindig elválaszthatlan lévén a túlzástól —
 a Parlamentarismus csakhamar azonosított a szabadság-
 gal, és a többség uralma: netovábbjának nyilvánított
 azon szabadságnak, mely az államban gyakorlatilag érvé-
 nyesíthető. Pedig az angol Parlamentarismus, a nép több-
 ségének kormányzása képviselő által, még ép oly távol
 áll a nép többségének direct kormányzásától, a tiszta
 democratiától, mint a mennyire még ez is távol áll a
 szabadságtól, — a mivel azonban még nincs az mondva,
 hogy a szabadsággal ezek nem volnának összeférő! De
 mondva van annyi, hogy sem a Parlamentarismus, sem a
 tiszta democratia önmagában nem képezi még magát a
 szabadságot, és nem annyira ennek, mint inkább annak
 biztosítása, hogy czélszerűen, a közérdekeknek megfelelően
 és a kormányzottak megalégedésére fog kormányoztatni,
 — a mi által persze közvetve előmozdítója a szabadság-
 nak is. Ha a többség például elhatározza, hogy ezentúl
 írásra vörös bort, ivásra pedig tintát kell használnom,
 akkor ez lehet ugyan „a nemzet akarata,” de szabad-
 ság nem lehet.

A többség akaratának elve tehát távol attól,
 hogy önmagában már a szabadság legyen, evvel össze-
 egyezhető is csak úgy lesz, ha a többség akaratának
 határai gyanánt mindig respectálja — azt: a mi aztán

csakugyan maga a szabadság, melynek tehát a többségi akaraton kívül álló valaminek, evvel szemben absolut valaminek kell lenni; korlátja ez a nép uralmának, korlátja a democratiának, melyet ha nem respectál, ép úgy szabadságellenes kormányzássá lesz democrataságának daczára is, mint egyáltalán minden korlátlan hatalom, gyakoroltassák bárki által, bármily formában is. Bizonyítja ezt csattanósan a világtörténelem két leghatalmasabb és legtulajdonképpibb democratiája: a római és a francia császárságok és az első francia köztársaság. Ezekben az egyest rendszerével együtt a nép emelte fel, a nép tartotta és ha elejtette, tarthatatlan volt. A népnek aspiratioi tán egy kormányformában sem találtak annyi figyelembevételre és szolgálatkésztségre, mint ezeknél, — ha mindjárt mesterséges, sőt demoralizáló befolyások gyakoroltattak is ez aspiratiókra, — de a ki a szabadságot keresi, nem ezeknél fogja keresni, sőt az első francia köztársaságból meg fogja tanulni, hogy nincs rettentőbb zsarnokság, mint az, melyet a nép gyakorol.¹⁾

Lehetetlen e helyen ignorálnunk a parlamentarismusnak még egyik alapelvét, melyet az eddigiekben tekintetbe nem vettünk, és melyben épen tán feltalálni vélik némelyek azt, a mit keresünk. Valóban, a felelősség elve gyakran említettett a szabadság biztosítéka gyanánt.

Ezt elismerni mi is hajlandók vagyunk, és annyit legalább is el kell ismernünk, hogy e tételben sokkal több az igazság, mint az előbbieken. Szabad kormányzást a felelősség elve nélkül nem képezhettek, valamint

¹⁾ A jelenlegi francia köztársaságból pedig meg fogja tanulni, hogy III. Napóleon democraticus császárságában még mindig több helye volt a szabadságnak, mint Thiers democraticus köztársaságában.

törvénytörő állapotokat és a törvény uralmát nem képzelhetjük megsértőinek feleletre vonása nélkül; és ennyiben a szabadság egyik biztosítékául is tekintjük a kormányzók felelősségét. De nem biztosítékul oly értelemben, mintha az magában biztosíthatná a szabadságot. Eltekintve azon esetektől, a hol a felelősség csak a papiroson áll — és ez a gyakorlatban többnyire csak ennyiben van — a lényeges kérdés mindig az, kik és minők a feleletre vonás jogával felruházottak, és e kérdéssel azonnal világossá lesz, hogy előbbi fejtegetésünk itt is döntő, hogy tehát a felelősség elve a szabadságnak csak annyiban biztosítéka, a mennyiben a feleletre vonás jogával felruházottak előtt irányadó tekintet a szabadság biztosítása, azaz, a mennyiben p. o. a többség csakugyan respectálja akaratának említett korlátait. Ha tehát azt mondtuk, hogy a Parlamentarismus, a democratia távol attól, hogy magában a szabadság legyen, azt csak közvetve biztosítja, a mennyiben biztosít a közérdekeknek szolgáló kormányzást, — akkor azt kell mondanunk, hogy a szabadságnak a felelősség csak harmadlagos biztosítéka, a mennyiben tulajdonkép egyebet nem biztosít, mint a többség akaratának végrehajtását.

A praetorianusok letették az imperatort, és ennyiben ez felelős volt nekik; de azért szabadok nem voltak maguk a praetorianusok sem.

Röviden tehát, — „az észlelés azon eredményre vezetett, hogy e tételek, „Önkormányzat” s „a nép hatalma önmaga fölött,” nem felelnek meg teljesen a dolgok valódi állásának. A „nép,” mely a hatalmat gyakorolja, nem mindig azonos azon néppel, mely fölött e hatalom gyakoroltatik, s az „önkormányzat” nem minden egyesnek kor-

Hiányzása önmaga által, hanem inkább az egyesek kormányoztatása valamennyi által. A nép akarata gyakorlatilag nem egyéb, mint a nép legszámosabb vagy legtevékenyebb osztályának akarata, tehát a többségé, vagy azoké, kiknek sikerült magukat többség gyanánt elismertetni, és így beállhat azon eset, hogy a nép saját létszámának egy részét elnyomni iparkodik, s épen úgy szükséges a hatalommal való ilyen, valamint minden visszaélés ellen óvakodni. Az egyének felett gyakorolt kormányhatalom korlátozása nem kevésbé fontos tehát még azon esetben is, midőn azon hatalom közegei rendszeresen felelősök a községnek, vagy helyesebben szólva, a legerősebb pártnak a községben.”¹⁾

Franciaország 1791-ik alkotmányának 4. §-a mondja: „Szabadság azon jog, mindent tehetni, a mi másokat nem sért. Ennélfogva minden ember természetes joggyakorlatának nincs más korlátja, mint az, mely a társadalom többi tagjait hasonló jogok élvezetében biztosítja. Ezen korlátok csak törvény által állapíthatók meg.” A francia 93-ki alkotmány 6-ik §-a mondja: „Szabadság azon hatalom, mely szerint az ember mindent tehet, a mi mások jogait nem sérti. Alapelve a természetben, zsinórmértéke az igazságérzetben, védelme a törvényben rejlik. Erkölcsi hatását megszabja ezen szabály: Ne cselekedd azt, a mit nem akarsz, hogy más rajtad cselekedje.”

Mosolyoghatunk tán e sallangos törvény-szerkesztésen, — de nem tagadhatjuk, hogy e phrázisok és e zavart formák alatt eszme lappang, mely az igaz eszmének

¹⁾ Mill „A szabadságról.” Fordította Kállay Béni, 10, 1.

látszik lenni. A formák zavartak. „Mindazt tenni, a mi mások jogait nem sérti joga van a rabszolgának is, csakhogy urának joga ott áll minden tette előtt. Azonban a zavart formáknak idejük volt félszázad alatt tisztulni, és oly éles fők, minőket a századok hosszú sora is csak tünemények gyanánt említ, oly éles fők, mint Mill, Eötvös, megvilágították az eszmét, és azt hiszem tisztán ki van fejezve a következő formában.

„A szabadság biztosítása minden egyes azon jogának, hogy tulajdonait, erőit, képességeit fejleszsze s növeszsze, hajlamait kövesse addig a határig, míg más egyesnek ugyanezen jogát (azaz ismét magát a szabadságot) nem csorbítja.”

Az előítéletesség a felvilágosodottságtól soha sem különbözött annyira magában az igazságok felismerésében, mint inkább érvényesítésükben és biztosításukban. Jellemzi az előítéletességet, hogy az erkölcsi igazságokat és kincseket a megfoghatatlannak, a természetfelettinek” a „közönséges, az anyagi természet törvényein kívül, ezeknél magasabban álló” törvényeknek mysticus gépezetével véli legjobban biztosítottnak, holott soha sincsenek ezek jobbait biztosítva, mintha visszavezettetnek a természeti szükség és czélszerűség minél egyszerűbb, minél meztelenebb és így minél általánosabban észlelhető tényeire.

Ezért merjük kimerítőnek és szabatosnak, minden szabadságot magában foglalónak állítani, a szabadság fogalmának fent előadott formulációját.

Valamint a szabadság nem szavaló véres drámák előadásában, hanem abban keresendő, hogy bizonyos igen prózai ügyeket igen prózai módon magunknak elintézni jogunk van: úgy a szabadság alapja és eredete sem keresendő egyebütt, mint abban a közönséges és prózai világban, melynek mindannyian, minden ízünkkel gyermekei vagyunk,

XV.

A physiologia és a szabadság.

A hogyan a szabadság fogalmát formuláztuk, annak alapja és eredete nem egyéb, mint a physiologia azon törvénye: hogy „minden szerves állomány jólléte szerveinek functionálásával együtt emelkedik és csökken.”

Természetes, hogy minden szerves állomány ugyanazon mértékben, minőben egyúttal az öntudatnak tulajdonával is bír, törekedni fog jóllétét emelni és tényleg emelni is fogja ugyanazon mértékben, a minőben befolyással bír szerveinek functionálására. Továbbá tehát jólléte mértékének öntudatánál fogva törekedni fog emelni e befolyását is.

Azonban, a physiologia szerint, a szervek functionálása nem csak a jóllétet növeli, hanem növeli a

functionálás képességét és módozatait is. És úgy, a hogyan a functionálás újabb képesítéseivel a jóllétnek újabb mozzanatait észleli az illető lény, érvényre fog jutni az előadott processus ez új mozzanatokra nézve is. íme: a kezdetleges ember legfőbb törekvései, melyek csak az imént még az állati törekvések mezejére szorítkoztak, a cultura emelkedésével oly mértékben fognak más körökben összpontosulni, a mint az új cultura a jóllétnek új mozzanataival ismerteti meg az embert.

Végre a külső akadályok elleni küzdelem egy küzdelemmé látszik válni csupa eszmékért és erkölcsi kincsekért. De a küzdelem indítója és célja itt is csak az, a mi a hímet a nőstényre, a mi az üvöltő farkast a prédára, a mi a zergét a legridegebb, legpusztább szirtre kergeti. Minél complicáltabb és a fejlődésnek minél több irányaira képes az illető szerves lény, annál változatosabb esetekben és formákban fog nyilvánulhatni ez indító erő és a törekvés e célra, de váltakozó formákban mindig ugyanegy marad, még akkor is, ha mindjárt egymást kizáró, ellentétes formáiban önmagával összeütközni látszik. Ily összeütközések a vágyak ellentmondása, az akarat ingatagsága, az akaratnak küzdelme vágyakkal, ösztönökkel. A különböző formákban mindig ugyanaz az egy törvény fog nyilvánulni, és érvényesülése eredménye lesz az összeütközéseknek is; hogy az összeütközők közt melyik lesz a győztes, a felett végre is az fog határozni, hogy az illető lényben — eddig már elért összes (fizikai és szellemi) fejlettségéhez képest — melyiknek végérvényesülése fogja a jóllétnek, vagy — hogy e kifejezés kizárólagos használatával félreértésre ne adjunk alkalmat — a kielégültségnek aránylag legnagyobb fokát előidézni.

Amaz egyszerű physiologiai tételnek oly eredményei ezek, melyekkel: magyarázva van minden egyesnek törekvése, hogy erőit használja, tulajdonait és képességeit fejlessze, hajlamait kövesse; magyarázva van azon erkölcsi jelenség és históriai tény, melyet büszke önérzettel haladásának nevez az emberiség, és melynek egyedül az egyeseknek ama törekvései képezik tényezőit; magyarázva van a küzdelem az e törekvésekkel szembeszálló akadályok ellen, a küzdelem e törekvések szabad gyakorlatának jogszerinti biztosításáért is, mely végre ugyanazonos lévén a szabacelvéség nagy küzdelmével, magyarázva van szükségképi folytonos közeledésünk a szabadsághoz is.

XVI.

Praedestináció és akaratszabadság.

És magyarázva van mindez, mint természeti jelenség, magyarázva a nélkül, hogy szükségünk lett volna a régi vagy a modern mysticismus eszközeihez folyamodni, a nélkül, hogy szükségünk lett volna a priori felállított végezelnek, rendeltetésnek, praedestinációnak hypothesiseihez fordulni; e hypothesisek, melyek a szellemek nagy részét uralják még most is, felette könnyűvé teszik ugyan ama jelenségek magyarázatát, de midőn egyúttal önmagukban tagadását képezik minden szabadságnak, oly megoldhatlan ellentmondást rejtenek magukban, mely által a tudományos hypothesis-

nek jellegét, el kell veszteniök. Minden hypothesis megszűnik tudományos lenni, a mikor bár csak egyetlenegy tény nyel is összeegyeztetlenné válik.

A praedestináció tanának hívei oly feltevésből indulnak ki, melyre nézve mindeddig megállható bizonytságot nem hozhattak fel. Egy öntudatos, mindenható erőt állítalak, felruházva ezenfelül a jósnak minden attribútumaival, mely azonban ennek daczára is önkénytes különbséget tesz olyanok közt, a kik buknak, és olyanok közt, a kik nem buknak. Állítják, hogy a „teremtő” még mégsem született milliókat, kiket csak akarata hozhat létre, öröktől fogva elkárhoztatott, és hogy ezt nem igazságosságból, hanem magas tetszéséből tette. E tan uralkodó most is Calvin hívei közt; a régibb egyházban legelőször szt. Ágoston hirdette módszerrel és rendszeresen; szt. Ambrusius, a ki soha annyira nem ment, mint szt. Ágoston, egész meztelenségében állítja fel e tant: „Deus, quos dignat, vocat, quos vult, religiosos facit.”¹⁾ Calvin nyíltan állítja, hogy Isten, a midőn az emberek egy részét örök üdvösségre, másikat örök kárhozatra rendelte, erre más indokkal nem bírt, mint tetszésével és szabad akaratával.²⁾

E tant meddő feltevésnek kell tekintenünk minden tudományos vizsgálatnál, eltekintve összegyeztetlenségétől más fundamentális jelentőségű tételekkel.³⁾ Azt kell mondanunk, hogy tudományosan soha be nem bizonyítható. Ugyanis azon alternatíva áll előttünk, vagy feladni e

¹⁾ Neander, IV. 297.

²⁾ Lásd Buck le megjegyzését a praedestinációról, művének első fejezetében.

³⁾ Theodicee, Kant's Werke VI, 141, 142. és Metaphysik der Sitten, Werke, V., 332. „über den Göttlichen Zweck in Ansehung des menschlichen Geschlechts.”

tant, vagy feladni minden tudományt: a tudomány mint a törvényszerűség és az okozati összefüggések kimutatója, összeegyeztethetetlen oly tannal, mely úgy, mint a praedestinatio tana, a felelősség nélküli önkényt teszi a világrend alapjává.

Nem kevésbé volna azonban téves, nem kevésbé volna összeegyeztethetetlen mind azon jelenségekkel, melyeket amaz egyszerű physiologiai tételből (hogy a szervek functionálásával a jóllét emelkedik) igyekeztünk magyarázni, ha valaki azon hiszemből, hogy csak a praedestinatio tana ellenében felhozottaknak consequentiájában jár, csatlakoznék ama másik tanhoz, mely igaz, hogy e tévtannal rendesen szembe állítatik, de azért nem kevésbé tévtan: a fogalmában félreértett, helytelenül és tudomány-ellenesen fel fogott szabadság akarat tanához. Első sorban ugyanazon érvet kellene felhoznunk e tan ellen is, melyet a praedestinatio tana ellen felhoztunk: e tan a „véletlent” akarja a tudományba hozni, és így szintén kirekesztője a tudománynak. Alaptétele látszik lenni a szabadságnak, de a véletlen elemének behozatalával kérdésbe helyez mindent és az egyes külön akaratok közt tagadva a kapcsoló lánczot, nem ismerhet közakaratot és közös törekvést oly értelemben, hogy ezek a véletlen esélyein felül állva valamely általános szükségnek, célnak, biztosítékait képezhetnék. E tannal minden és mindig kérdés alá van helyezve, és valamint kizár minden biztos haladást, úgy kizár általán minden folytonos mozgalmat és így mindenekelőtt a szabadságnak mindinkább megközelítését is.

Igaz, hogy a szabadság akarat oly kifejezés, mely látszólag eloszlat minden nehézséget, miután feltétlen szabadság önmagában minden cselekménynek indoka, más in-

dok által nem okoztatik, hanem mint a „véletlen”, eredendő tény, mely további magyarázatnak nem adhat helyet.¹

De épen ez csak erősítésére szolgál az imént mondottaknak.

A „szabad akarat” tanának egyedüli alapja azon gyakran felhozott tétel, miszerint mindenki többé vagy kevésbé tudatában van annak, hogy akaratát semmi sem erőszakolhatja.

A szabad akarat minden védője használja ez érvet, és más érv ezen kívül alig hozatott fel.²⁾

Szembe állítható azonban ez érvel az, hogy mindenki hasonló tudatával bír annak is, hogy soha sem határoz indok nélkül.

Már most, az első tétel nem egyéb, mint egyszerűen ítélet, melynek nyomossága indoklásától függ. A másik tétel kifejezést ad oly általános törvénynek, mely minden konkrét esetnél észlelhető.

Az első tétel, amaz ítélet, indoklása abból áll, hogy „ez így van, mivel öntudatunk mondja.” Hogy ez helyes legyen, - szükségkép kétségbevonhatlannak kel-

¹⁾ Buckle, I. 10. „Also ist ein Wille, dem die blosse gesetzgebende Form der Maxime allein zum Gesetze dienen kann, ein freier Wille.” Kritik der prakt. Vernunft, Kant. W. IV. 128. „Hat selber für sich eigentlich keinen Bestimmungsgrund” Metaphysik der Sitten, W. V. 12. „Die unbedingte Causalität der Ursache,” Kritik der reinen Vernunft, W. II. 339. Továbbá: Prolegomena zu jeder künftigen Methaphysik, W. III. 268.

²⁾ Cousin, Hist. de la philosophie I. Serie I. 190. 191. Tennemann, Geschichte der Philosophie, V. 161. — Philo mysticus bizonylatával (Ritter, Alte Philosophie IV. 447) Basilides monadologiai elméletével (Beausobre, Hist. de Manichée II. 23) és Bordesones bizonylatává, mely a szabad akaratot a szokások különféleségével bizonyítgatja, (Matter, Hist. du gnosticisme I. 323) nem kell e helyen komolyan foglalkoznunk.

lene lenni, hogy az öntudat csalhatatlan. Az öntudat azonban csalhatatlan azon tényre nézve, hogy valamiről tanúskodik, de nem arra nézve, a miről tanúskodik. Ha pedig öntudatunk egyes esetekben csalhat, mi mondja meg, hogy mikor csal és mikor nem csal?

Midőn egyfelől a szabad akarat védelme ily ingoványos alapon áll, mit mond másfelől amaz általános törvény, mely minden egyes esetnél észlelhető, hogy nem határozunk indokok nélkül?

Azt mondja, hogy akaratunk indokok által tételeztetik fel; akaratunk tehát szabad csak úgy volna, ha viszont amaz indokok általunk tételeztetnének fel; amaz indokok azonban szabad tetszésünkön egészen kívül álló tényezők által vannak feltételezve. Így a k a r a t u n k e t é n y e z ő k t ő l f ü g g , é s h a e z i g a z , s z a b a d n a k n e m m o n d h a t ó .

Ha valaki az okoskodások ez egyszerű láncolatát úgy akarná megszakítani, hogy azt állítja, miszerint bírunk ugyan azon képességgel, hogy szabadon akarjunk, indokok nélkül, de e képesség tettleges gyakorlatánál egyúttal tudva vagy öntudatlanul indoktól is vezéreltetjük magunkat, akkor meddő állítást mond ki, mely előadásainkat legkevésbé sem zavarná, ha mindjárt igaz volna is, de melynek igazságát mind eddig be nem bizonyíthatta senki sem.

Részletes vizsgálat alá vettük a p r a e d e s t i n á t i ó n a k é s a s z a b a d akaratnak egymással ellenkező tanait, melyek mindenike, igaz, hogy egyszerű megoldását adja az emberi természet rejtélyeinek, és miután ezenfelül könnyen érthetők, annyira megkedveltettek a közönséges emberi ész által, hogy az emberiség túlnyomó része ma is e két nézet közt oszlik meg. Sőt, szégyenére az emberiségnek, daczára

annak, hogy a két nézet, — a praedestinációról és az emberi szabad akaratról — egymással homlokegyenest ellentétes, egymást kizárja, sokan vannak, a kik mind a két nézetből bizonyos pontozatokat meg akarnak menteni. Ugyanis veszélyesnek látszik ezek előtt feladni a szabad akaratot, a mi által az erkölcsi felelősség csorbíthatnák, de hasonlóan veszélyes feladni a praedestinációt, a mi a gondviselés, az isteni mindentudás és mindenhatóság tagadásával az istenség fogalmát szintén nagyon is devalválná.

Mindezek daczára korunk legkiválóbb bölcselkedői közt mindinkább utat tör magának az a meggyőződés, hogy mind a két tan a tévtanok oly hosszú és csak lassanként kisebbedő sorába tartozik.

Szerencsére azonban, a ki a tudományban és az emberiség legmagasabb érdekeiben hinni tud, nem kénytelen vallani sem az egyik, sem a másik tant, sem a praedestinációt, mely mind a kettőt henye rögeszmékké tenné, sem az olyértelemben vett akaratszabadságot, mely az akaratot indokoktól, és pedig rajtunk kívül álló indokoktól fel nem tételezettnek mondaná.

XVII.

Az akarat mint természeti jelenség.

„Minden, a mit el kell ismernünk, ennyiből áll: ha valamely cselekedetet véghez viszünk, teszszük azt indokból vagy indokokból; hogy ezek ismét valamely előzménynek folyományai, hogy tehát, ha minden előzményi és minden folyományi törvényt ismernénk, csálthatatlan bizonyossággal megjósolhatnánk minden következményt. Ha nem csalódom, mindenki, a kinek szelleme nincs valamely rendszer által elfogulva, és a ki ítéletét a dolgok valóságos állásához méri, kénytelen elfogadni e nézetet. Ha p. o. ismerem valakinek jellemét, gyakran előre megmondhatom, hogy bizonyos körülmények közt mit fog tenni. Ha állításom tévesnek bizonyulna, nem mentegetőzhetnem szabad akaratának előre nem látható szeszélyeivel, vagy valamely természetfeletti praedestinációval, hanem kénytelen vagyok feltenni, akár hogy némely befolyó körülményt nem ismertem, akár hogy az illetőnek szellemi vagy jellemi tulajdonaiban csalódtam. Ha ellenben ezeket jól megtudtam volna ítélni, és ismertem volna minden körülményt, melyek közt az illető volt, akkor előre meghatározhattam volna magaviseletét, mint ezeknek következményét.”¹⁾

A praedestináció elvetése mellett kimondhatjuk tehát egyúttal, mint e vizsgálódásaink eredményét,

¹⁾ Buckle, I. 16. Ez természetesen csak magyarázatul szolgál. Tökéletesen senkinek sem ismerhetjük múltját.

hogy: az akarat mint természeti jelenség nem szabad.

És azért mély jelentőségű a nagy Locke mondása: „nem azt kell kérdenünk, hogy akaratunk szabad-e, hanem ha vajjon szabadok vagyunk-e mi?” Hogy az akarat mint természeti jelenség nem szabad, az kérdés alá sem jöhet, de a kérdések kérdése igen is az, ha vajjon akaratunkat, úgy a hogy mint természeti jelenség végre is jelentkezett, szabadon követhetjük-e?

És ez eredmény a legegyszerűbben és önmagától kapcsolódik ismét a physiologia ama tételéhez, melyből kiindultunk. Ha akaratunkat nem fogjuk szabadon követetni, ez reánk nézve ép oly visszahatással fog járni minden egyes esetben, mint általán bármely bennünk jelentkező természeti jelenség erőszakolása. Nem következhetnék ez az akarat szabadságából, de szükségkép következik ama különböző tényezőkkel való kapcsolatából, melyeknek az akarat törvényszerű következménye, és melyek együtt erőszakoltatnak az akarat erőszakolásával.

Midőn ez a tan egyrészt összefér azon jelenségekkel, melyeket már a kiindulásul felállított physiologiai tételből magyaráztunk, összefér jobban mint akár a praedestináció, akár a szabad akarat tana, a haladásnak, mint egységes mozgalomnak feltevésével, és azon hitünkkel, mely leg-súlyosabb küzdelmeinkben csüggednünk nem enged: hogy rögzös utakon és lassan bár, de biztosan közeledik az emberiség azon ideál-jához, melyetszabadságnak nevez.

XVIII.

A haladás törvényszerűsége.

Mert mint az erő mű tanban, itt is két módja van, hogy valamely test valamely irányban szükségkép induljon: vagy egy előről működő erő által vonzattik, vagy egy hátulról működő erő által taszítottatik.

Azt, hogy az emberiség bizonyos irányban mozog, hogy bizonyos célhoz közeledik, nem kell szükségkép egy végcélnek feltevésével magyaráznunk, mely feltevés szoros kapcsolatban áll oly tanokkal, melyeknek tarthatlanságát kimutattuk.

Ha nem praedestináció, ha nem a priori felállított végezel, azért még mindig indíttathatunk bizonyos irányban az antecedentiák szoros láncolata, okozati egymásutánja által.

Íme a törvényszerűség, melyet fel kelle ismernünk, midőn utaltunk az összefüggésre egy physiologiai egyszerű törvény, és az emberiség haladása, a szabadság céljának megközelítése közt.

XIX.

Statistikai illusztrációk.

És van egy új tudomány, mely kicsinyelve sok kicsiny szellem által, úgy a mint általában több világot derített az emberiséget mozgató erkölcsi törvényekre, mint az emberiség összes erkölcs-tanítói:¹⁾ csattanósan illusztrálja a fent kifejtetteket is.

Az akarat természeti jelenség, mely törvények alatt áll mint a többi, és melynek eredményei oly egyöntetűséget mutatnak fel minő a szabad akarat feltételezte önkényeséggel meg nem fér.

A következőkben idevonatkozó néhány tény van felhozva, mely bővebben kifejtve, feltalálható minden statisztikai munkában.

Így a gyilkolásról például azt mondja a statistika, hogy a bűntényekben általában ugyanazon számok félreismerhetlen állandósággal évenként ismétlődnek; és hogy ez

¹⁾ „A ki foglalkozott e tárggyal, észre vehette, hogy mennyire ismétlék az ethikai dolgokról írók elődeiknek közhelyeit és szélesre taposott nézeteit, elannyira, hogy olvasmányunk végén csak ottan állunk, a hol elején. Az emberi szív legszorgalmasb kutatói a költők voltak eddig, kivált Homer és Shakespeare; de e kiváló figyelők csak az élet concret jelenségeivel foglalkoztak; és ha elemeztek is, a mint hogy ezt nyilván tették, idevágó lépéseiket nem közölték és következtetéseiket most csak tapasztalatilag mutathatjuk ki. A statistika által tett nagy haladás az átlagossági módszernek e vizsgálódásokra alkalmazásából áll, a mire a XVIII-ik század előtt senki sem gondolt.” Buckle Civ. of Engl. I, 1. f. Nevét a statistika tudománya Achenwalltól nyerte volna a XVIII-ik század közepe táján. Állítólag ő az első rendszeres író e tudományban.

áll oly bűntényeknél is, mely ok látszólag az emberi számítástól egészen függetlenek, mint p. o. azon gyilkolási eseteknél, melyek verekedésnek következményei, holott ezek látszólag véletlen körülményekből támadnak. Mégis azt mondja a tapasztalás, hogy évenként nem csak ugyanaz a gyilkolási eseteknek száma, hanem hogy ezeknél a gyilkolási eszközök is ugyanazon arányban használtak.

A statisztikai tapasztalatok megmutatták, hogy a bűntények egyenlő számú ismétlődése biztosabban következik be és állapítható meg előre, mint azon törvények hatálya, melyek a természetes halált illetik. Így péld. azoknak száma, kik Franciaországban 1826 és 1844 közt bűntényekkel vádoltattak, egyenlő azon férfiak számával, kik ez idő alatt Parisban meghaltak; csak hogy az évi eltérések a haláleseteknél nagyobbak voltak, mint a bűntényeknél. Hasonló tények tapasztaltattak másfelé is.

Csodálkozni fog ezeken az, a ki az ilyeneket az egyesek tetszésének és nem a társadalom állapotának tulajdonítja. De van még ezeknél is feltűnőbb körülmény. A nyilvánosan ellenőrzött bűntények közt egy sincs, mely látszólag annyira az egyestől függne, mint az öngyilkosság. A gyilkossági kísérletet megakadályozhatjuk, és a megakadályozásnak sok eszköze van folytonos hatályban. Az elszánt öngyilkost nem akadályozhatja meg senki sem. A lélegzet visszaszorítása, a nyelvnek elnyelése ellen nem tehetünk semmit sem. Nyilván sokkal inkább magától az egyéntől függ az öngyilkosság, mint bármi más. E ténykörülmények mellett valósággal csodálatos, hogy minden bizonyosságaink oda utalnak, miszerint az öngyilkosság tisztán a társadalmi állapotok függvénye, és hogy az egyes bűnös csak azt valósítja, a mi előzetes körülmények szükséges

következménye. A társadalom bizonyos állapotában szükségképi, hogy bizonyos számú emberek öngyilkosokká legyenek. Ez az általános törvény; hogy kinek kell az egyes esetet elkövetni, azt ismét különleges törvények szabályozzák, melyek azonban a köztörvénynek alárendelvék. Ez ténynek bizonyult- mindenütt, a hol idevágó vizsgálatok tétettek.¹⁾ Ki van mutatva alaposabban mint bármi más jelensége a közerkölcsiség történelmének, hogy a bűntények állandó és egyenlő schema szerint ismétlődnek. Terjedelmes, szembetűnő bizonyságokon alapuló következtetés ez, melyet nem lehet megdönteni, melyet kétségbe sem lehet vonni a hypothesisek ama fajtájával, melylyel metaphysikusok és theologusok megzavarták ismereteinket az erkölcsi világrendről. A statistical táblázatokban mutatkozó eltérések oly csekélyek, félszázalékokban mozgó, hogy tekintettel az erkölcsi világ tényezőinek számtalanságára, teljesen fel vagyunk jogosítva ezeket nem tekinteni egyébnek, mint annak, a mit a physikai világ természet-törvényeinél „kivétel”-nek nevezünk, és a mi távolról sem kivétel a törvény alól, hanem kivétel a törvény hatásában, közreható és többnyire számbavehető tényezők által előidézve.

Hasonló rendszerességet mutatnak az évenkénti házasságkötések is, alapjuk nem az egyesnek hangulata és óhaja lévén, hanem oly általános tények, melyekre az egyes befolyást nem gyakorolhat. Csodálatos egy észlelet az, mely a szoros összefüggést mutatja ki a házasságkötések

¹⁾ Casper, *Denkwürdigkeiten zur medic. Statistik*, Berlin 1846., 136, azt mutatja ki, hogy az öngyilkolási esetek gyakoriabbak protestánsok, mint katolikusok közt. Ezt elébbi statistikusok is állították.

száma és a búzaárak közt. — E viszony nem szorítkozik egy országra és nem valószínűtlen, hogy minden társadalomban ugyanezen eredményre jutnánk, ha képesek volnánk mindenütt megállapítani a tényeket. Franciaországra nézve tökéletesek a kimutatások és a kimondott állítást teljesen igazolják.

De törvény nyilvánul a feledékenységi esetekben is. A címfelírás nélküli levelek száma évenként rendszeresen ugyanaz a londoni és párisi postákon, tekintettel az általános viszonyokban előforduló változásokra. Előre megjósolhatjuk nagy megközelítéssel, hogy hány ember fog a postáknál megfeledkezni ez egyszerű teendőről.

A ki átlátta, hogy az egyesek cselekedeteit az előzmények uralják, és hogy ezekből okozati egymásutánban következnek, azt e tények meg nem lephetik. A ki e tényekkel megbarátkozott, az bírni fogja az erkölcsi világrend nyitját, az érteni fogja az embert, érteni fogja a történelmet.

XX.

Az egyéni szabadság és Mill.

Az akarat nem lehet szabad mint természeti jelenség, de akaratunk szabad követhetése épen ezért követelménye természetünknek, a *physiologia* némely alaptörvényeinek. És ezért, mint minden, a mi követelménye természeti törvényeknek, nem csak üdvös, nem csak szükségképi, oly értelemben, hogy e nélkül az egészséges éle-

let és fejlődést nélkülözünk kellene, hanem szükségképi oly értelemben is, hogy küzködjék bármeddig súlyos akadályokkal is, végérvényesülését gátolni nem lesz képes semmi sem. Ez az, a mibe bizodal munkat vethetjük szemben azokkal, a kik a haladáson, a kik a szabadság elérésén kétségbe esnek.

A midőn így a szabadság fogalmát minden transcendentálisnak kizárásával természetiekre vezettük vissza. és physiologiai törvényekben találtuk kútforrását, valamint garantiáit is, könnyű lesz tisztába jönnünk mindazon két ségeskedésekkel és kételyekkel, melyekre e fejtegetés bevezető részeiben bukkantunk és miután' egyszerűen természetiekből indulván ki, szilárd talajon állunk mindig, a transcendentális vizsgálódások ingoványosságától menten, csak egyszerű következtetésekre lesz szükségünk, hogy felelhessünk mindazon kérdésekre, melyek a szabadság fogalmát, eredetét, természetét, követelményeit, biztosítékait illetik, a mennyiben nem feleltek volna ezekre már az eddiek is.

Szükségképinek van magyarázva mindenekelőtt ezek által azon culturhistoriai tény, hogy, „az egyéni szabadság érzete, s a vágy azután, minden időben, minden országban a fejlettség bármely fokán, mélyen az emberi természetben gyökerezik, még oly népek között is, melyeknél, bár fejlettebb politikai szabadság mellett, az állameszme az egyént teljesen háttérbe látszik szorítani vagy melyek nem is ismerik a politikai szabadságot”.¹⁾

¹⁾ Kállay Béni bevezetése Mill munkájának fordításához. I. 1 ... „a szabadság érzete az emberi természet kiegészítő része, s ép oly” szükséges az emberiség jólétére, mint a lég az élet fentartására. Épen ezért meggyőződésem az is, hogy ez érzet sohasem hiányzik, hanem csak gyakran

Következik továbbá, a mit Mill annyira hangsúlyozni látszik, midőn munkáját az egyéni szabadságról egyszerűen „On liberty” címezi — hogy az egyéni szabadsága szabadság minden egyéb nyilvánulási módozatának alapja és nélküiözheilen tényezője, ugyannyira, hogy a hol az egyéniség háttérbe van szorítva, ott a legkitűnőbb alkotmány mellett sincs valódi szabadság.

„A szabadság legáltalánosabb értelmében nem egyéb, mint akaratképesség és tehetség, ez akaratot létesíteni is, minden más forrásból, vagy kívülről származható befolyás nélkül, nem egyéb tehát, mint önhatározás, cselekvési korlátlanóság.”¹⁾

De a szabadság a „legáltalánosabb” értelme nem vág-iát össze a szabadság valódi fogalmával, mely az önhatározásnak csakugyan korlátot kénytelen szabni, és cselekvési korlátlanóságot nem ismerhet.

Nem azon annyiszor hivatkozott triviális oknál fogva ugyan, mintha a társadalomnak, bizonyos sajátságos ezé-lőknál fogva, vagy bizonyos, az egyénnek általa biztosított kedvezmények miatt, joga volna megfosztani az egyént szabadságának bármily legcsekélyebb részétől is. Ily joga a társadalomnak nincs, lenne bár Mill is az, a ki ezzel felruházza. De hasonlólag nincs joga bármely egyesnek sem valamely má s i k egyest csorbítani szabadságában, és a társadalom joga annyiban áll, hogy joga van, de kötelessége is, az ilyen

sajátságos körülmények befolyása következtében nem nyilvánulhat, vagy öntudatlanságban tessed.” U g y a n a z , 2. 1.

¹⁾ Lieber: On civil Liberty and Self-Government.

bitorlást a rendelkezésére álló minden eszközökkel hátráltatni és e hátráltatás képezi ama jogos korlátot, melyet a társadalom az egyes cselekvési önhatározása elé állíthat és ily értelemben van mondva, hogy a szabadság fogalma nem túri a cselekvési korlátlanságot.

Azon korlát, melyet a szabadság elve maga állít fel szemben az egyesnek „általános értelemben” vett szabadságával, nem egyéb, mint maga a szabadság; hasonló joga a többi egyesnek a szabadságra.

Más korlátot ezenkívül a szabadelvűség nem ismerhet.

Nem szabad tehát azt mondanunk, hogy „a szabadság elismer és elfogad korlátokat a társadalmi lét érdekében”, bármi előnyököt is biztosítana nekünk a társadalom áruba bocsájtott szabadságunkért, — a mint ezt egy férfiú állítja, kinek úgy tehetségei, mint hazánkban a szabadság fogalmának tisztázása körül szerzett érdemei előtt meghajolok: ¹⁾ hanem ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy a szabadság korlátokat csak saját érdekében fogadhat el. Mert acceptálva ama téves tételt, lehetetlen volna megállapítani ama határt, a melyen túl a társadalom hivatkozva e tételre, nem csorbíthatná már tovább a szabadságot. Már pedig ily biztos határvonal nélkül ama tétel nem egyéb, mint minden szabadság kérdésbe helyezése. ²⁾

¹⁾ Kállay Béni bevezetése Mill munkájához, XXIX. 1.

²⁾ E tétel acceptálása, és a társadalom ama túlzott respectálása, melytől, miután minden angolnak véreben van, a radicales Mill sem menekülhet mindig, okozza, hogy Mill munkájában „példák” fordulnak elé, melyekre Kállay ezt jegyzi meg: „Nekem azonban úgy látszik, hogy

És minél veszélyesebbnek tekintjük e tévtételt, annál nagyobb hangsúlyozással szembesítjük azzal a nagy Millnek azon szavait, melyekkel az emberi szabadságot következőleg írja körül:

„Magában foglalja az először: a lelkiismeret egész belső világát, melynek főkövetelménye a legtágabb értelemben vett lelkiismeret-szabadság, gondolat- és érzelme-szabadság, teljes vélemény- és érzet-szabadság, a gyakorlat és elmélet, a tudomány, erkölcs- és hittan minden tárgyaira nézve; a véleménynyilvánítás szabadsága úgy látszik első pillanatra, hogy más elv alá sorozandó, miután az emberi cselekvőség azon részéhez tartozik, mely másokra van vonatkozással, minthogy azonban csaknem oly fontossággal bír, mint maga a gondolat-szabadság, ugyanazon okokban találja jogosultságát, melyekben amaz, ennél fogva gyakorlatilag el sem is választható ettől. Magában foglalja felállított elvünk másodszor: még az emberi ízlések és törekvések szabadságát, t. i. szabadságot arra, hogy saját jellemünkhöz képest rendezhessük be életmódunkat, hogy tetszésünk szerint cselekedhessünk, elfogadva a lehető következményeket, a nélkül, hogy mások által gátoltathatnánk, mindaddig, míg nekik kárt nem okozunk, még akkor sem, ha cselekedetünket örültnek, gonosznak vagy helytelennek vélnék. Az egyénnek ezen szabadságából folyik harmadszor, megtartva mindig ugyanazon határokat, több egyén szövetkezésének szabadsága, szabadság az egyesülésre oly célok tekintetéből, melyek mások érdekeit nem sértik, feltéve, hogy a szövetkező

Mill talán kelleténél több kivételt tesz, s az alkalmazásban a szükségesnél jobban megszorítja az egyéni szabadságot. XXXIV. 1.

egyének teljeskorúak és nincsenek sem kényszerítve, sem rászedve. Az egyetlen szabadság, mely e nevet megérdemli, abban áll, hogy saját módjaink szerint törekedhünk mindaddig, míg az által másokat jólétüktől meg nem fosztunk; saját egészségének, legyen az bár testi, értelmi vagy szellemi, mindenki önmaga a legjobb gondviselője; többet nyer az emberiség az által, ha megtűri, hogy mindenki saját tetszése szerint éljen, mint ha arra kényszeríti az egyest, hogy mások tetszéséhez alkalmazza életmódját.” Ezen meghatározásból indulva ki, Mill ama határok kitűzésénél, melyek az egyén és társadalom egymás irányában nyilvánuló cselekvősegeit korlátozzák, a következő elvet állítja fel: „hogyan az egyetlen cél, melynek biztosítására az embereknek akár egyenként, akár együttesen törekedniök kell, midőn t. i. egyiknek vagy akárhánynak cselekvési szabadsága a többiekével kölcsönös érintkezésbe jő: az ö n v é d e l e m . Hogy továbbá csak akkor lehet valamely művelt közönség bármely tagja felett akarata ellenére is jogos hatalmat gyakorolni, ha az által mások valami bajtól kíméltetnek meg. Valakinek saját java, legyen az fizikai vagy erkölcsi, erre még nem jogosít fel. Csak azon esetben volnánk erre feljogosítva, ha cselekvénye, melytől őt visszatartani iparkodunk, másokra nézve káros lehetne. Bárki is csak azon cselekvényeiért felelős a társadalomnak, mely másokat is érint. A mely cselekedet csak önmagára vonatkozik, arra nézve joga van teljes függetlenséget követelni. Saját teste és lelke, tehát önmaga felett az egyén korlátlan úr.”¹⁾

¹⁾ Kállay fordítás a 18, 22, 23 I.

A kivételek, miket Mill mégis tesz, vonatkoznak főleg először a kiskorúakra, és bár az egyéniség nem függhet positiv önkényes törvénytől, bár a nagykorúság törvénye szintén már korlátozása az egyéni szabadságnak, miután azonban mégis bizonyos ilyenmő határra a jog- és közbiztosság tekintetéből szükség van, e szükség előtt megfogunk hajolni, itt is azonban azt kell mondanunk, hogy Itálán a szabadság elvének irányadónak kell lenni, és hogy concret kivételek gyanánt körvonalozandók azon cselekmények, melyek az eléadott tekintetnél fogva, kiskorúaknál korlát alá esnek.

Határozottan ellent kell mondanunk azonban Millnek, ha — a souverain angol vértől elszédítve nyilván, — a kivételek közé sorozta az elbánást a „kiskorú”, műveletlen, barbár népekkel. Ez az angol politika Indiában és New-Zeelandban, nem pedig Mill-féle tan. És megvagyok győződve, hogy Mill volna az első, a ki visszarettenne e tanának némely oly következményétől, melyet belőle a szabadság álbarátai vonnak, még pedig — teljes logikával.

Mill azt mondja, hogy az ilyen népek irányában a művelt, felvilágosodott lelkő kormányzó, ha ugyan polgárosodásukat, jóllétüket akarja, élhet zsarnokoskodással is.

Már most: „Ha a kor durvasága folytán jogosnak ismerjük el egy Akbár, egy Nagy-Károly önkényes működését, nem kell-e épen úgy a minden időben létező műveletlen néptömeg felett egy aristocratiát, egy kiválóbb oszfályt jogokkal felruházunk? A jogczím mindkét esetben ugyanaz; értelmi és erkölcsi fensőbbség. Washington és a

¹⁾ L. K á l l a y előszavát. XXXV.

hozzá hasonlók ép oly távol állanak egy kalóztól, egy rabszolgakereskedőtől, egy csalótól, mint Nagy-Károly durva kortársaitól. És valóban, ha a Irón bíborában született lángelme jogosan uralkodhatik önkényileg egy műveletlen nép felett, miért ne bírhatna azon osztály értelmisége, mely erre mindenekelőtt szert tett, hasonló jogosultsággal a törvényhozásban, e jogosultsága ugyanazon feniisőségen alapulván.”¹⁾

Igenis, a szellemi fensőbbiségnek mindig leszen hatalma, csak hogy e hatalom ne legyen egyéb, mint a természetes fensőbbiség, nem pedig állami és törvényi formákban körülírt privilegium!

Egyáltalán, a mint már mondva volt, valakinek saját javát véve örvül, nincs jogunk korlátozni szabadságát, és ezt csak akkor teheti a társadalom, ha az illető másnak bajt okoz. E károsítás cselekmények és mulasztások által történhetvén, nem mulasztható el annak hangsúlyozása, hogy az utóbbiakat illetőleg, a társadalomnak sokkal óvatosabbnak kell lenni. Ugyanis inkább kivételnek kell tekintenünk a mulasztásokra nézve azt, a mi a cselekményekre szabály.²⁾

Mill itt a következő elvet állítja fel: „Mindarra nézve, a mi az egyén külső viszonylatainak folyománya, de jure felelős azoknak, a kiknek ez által érdekeik érintve vannak, sőt ha kell, a társadalomnak is, mint azok oltalmazójának.”³⁾

¹⁾ D u p o n t - W h i t e: La Liberie sat. Az Előszó XVII. és XVIII. I.

³⁾ L. Mill, Kállay for. 21. I.

³⁾ Ugyanott.

De van egy cselekvési kör, mely a társadalmat épen nem, vagy csak közvetve érinti, az t. i., mely magában foglalja az egyén életének és magaviseletének azon mozanatait, melyek csak önmagát érdeklik és másokra csak tetszésüknél fogva vonatkoznak.

Ezek vannak körülírva a fennebbi hosszabb idézetben, és a modern állam, bármely kormányforma alatt, ezeknek szabadságát meg nem tagadhatja.

Igenis, meg nem tagadhatja, mivel itt valóságos természetis szükségletéről van szó, valamennyiünk, úgy mint minden egyesnek jóllétéről és az emberi nem jövőjéről; — meg nem tagadhatja, nem mivel ezt meggátolni nem szabad, hanem mivel — nem lehet; az emberi nem jövőjéről nem beszélünk itt theorémák és a priori felvett valamely végezel értelmében, hanem egyszerűen a természet fejlődési törvényeinek értelmében.

XXL

Végcél és önzés.

Ha a tökéletesedésről, szabadságról van szó, előttünk nem ideális, hanem realiter hasznavehető dolgokról, akkor nem hivatkozunk idealisticus theoremákra, végcélra, minő az igazság, a tökéletesedhetőség sat., hanem hivatkozunk az emberi reális természetre.

A teoriák „az emberiség végcéljáról” — lett legyen bármi ennek mondván — vallási és állambölcseleti rendszerekben mindenkor és kivétel nélkül csupán csak az absolutismus, vagy a korlátlan állameszme szolgálatában hoztattak fel.¹⁾

Nekünk tagadnunk kell minden eleve felállított eszményi célt, mely az ember és az emberiség elébe volna tűzve. „Legyen bár e cél az igazság vagy a tökélesedhetőség, vagy bármely más tisztán eszményi fogalom, mely nem természetunktől van elvonva, hanem attól függetlenül a priori felállítva, éppen ezen eszményiségnél fogva, mely a természetben sehol sem észlelhető, kétségkívül csak oly viszonyok közt létesülhet, melyekhez hasonlót eddigelé sem a természet, sem a történelem nem mutat fel.”²⁾

¹⁾ La Liberté par John Stuart Mill. Traduit et augmenté d'une Introduction par M. Pupont-Withe. Előszó, II. 1. a korlátlan állameszme szolgálatában az igazságot, mint egységes eszmét veszi fel, mint az emberiség végcélját.

²⁾ Kállay bevez. VI. 1.

Ellenben az ember — már azon phy si o l o gi a i törvénynél fogva, melyet e fejtegetés bevezet ő r észébe n a n n y i r a hangsúlyoztunk, — nem ismerve tekintetet távolabbi célokra, folyton küzd erőinek és képességeinek kifejtése, hajlamainak követése végett,

Ennek és fejlődésünknek magyarázatára feleslegesek a „végezel”-féle teoriák. Az ember mint ö n c z é l önmagában hordja cselekedeteinek úgy ez élj át, mint indokait,

A jóllét érzete, a boldogság, utolsó sorban az „önzés”: kútforrása, leghathatós b fegyvere és erős pajzsa, biztosítéka, valamint átalán a haladásnak, úgy a haladás első feltételének, a s z a b a c l s á g n a k is.

És ezzel bizvást befejezhetjük a s z a b a d s á g lényege körüli vizsgálódásainkat.

HARMADIK KÖNYV.

AZ ANTIK VILÁG.

HARMADIK KÖNYV.

Az antik világ.

XXIL

Az antik világ elnyomta az individualismust.

Ha a szabadság csakugyan annyira az emberi természetben gyökerezik, annak közvetlen folyománya és egyúttal valóságos szükséglete is, a mint azt a megelőző fejtegetés kimutatja, hogyan és honnan van akkor, hogy az emberi társadalom nem alakult elejétől fogva a szabadság alapján, hogy csak lassanként a polgárosodással együtt, sőt ennél is lassabban látjuk azt kifejlődni, hogy a polgárosodásnak azon magas fokán is, melyre eljutottunk ma, a szabadság annyi irányban — annyi kívánni valót hagy még, hogy a küzdelem körülötte még folyton foly, hogy tényleg alig jutottunk tovább, mint fogalmának tiszta felismeréséhez, és hogy még csak egy-két századdal is ezelőtt, annak, a mit mi nevezünk szabadságnak, nyoma is csak alig volt található? Egy futó pillantás az antik világra megfejtí e kérdést, Ha nem helytelen mindaz, a mit eddig a szabadságról mondtunk, akkor bizonyos, hogy a szabadság alap-

feltétele az individualismus, az egyéniség erős érzete, jogosultságának tisztelete, becsének felismerése úgy másokban, mint magunkban.

Ámde a polgárosodás fejlődése, úgy a hogy az antik világban megindult, ellensége volt ez individualismusnak, és az emberi természetet, míg egyfelől nemesítette, e részben határozottan elnyomta.

Hogy az individualismusnak az antik világban miért kellett hiányozni, és hogy tetteleg hiányzott is, azt kimutatni lesz e könyvnek feladata.

XXIII.

Az államalakulás.

Hogy az állatiassággal határos ősállapotból kilépő emberek közt csak két módon vehette első kezdetét a társadalmi fejlődés, az nem szorul bizonyításra; vagy önként szövetkeztek többen saját jóllétük előmozdítására, vagy az erősebb és okosabb közöttük alávetette magának a többit saját jólléte végett; ép oly világos, hogy e második módnak el kellett nyomni az emberekben élő egyéniségi érzetet; de tévedés volna azt hinni, hogy ellenkezőleg annak megerősítésére és biztosítására vezethetett az első mód.

Ugyanis, valamint minden kezdet csak kicsiny lehet, ez első társadalmi alakulások is csak kis körre szorítkozhattak, és számos ily kis körben támadtak egymás mellett; e kis körök, minthogy céljánál s a természeti ösztönnél fogva mindenik a maga jóllétét igyekezett elő-

mozdítani, tekintet nélkül a másokra, összeütköztek, s ha a polgárosodás nagy fokán is gyakoriaknak és éleseknek látjuk ez összeütközéseket, mennyivel gyakoribbaknak, élesebbeknek kellett lenniök az embereknek az állattiaságon alig túlelmedett állapotában.

Ebből kettő következik:

Először, hogy mindez apró alakulások elvévé kellett, hogy legyen a „salus reipublicae suprema lex esto”, hogy a folytonos veszély közt az egyesnek minden érdekét feltétlenül alá kellett rendelni az összesség érdekének, mert különben fel lett volna áldozva nemcsak az összesség, hanem a legnagyobb mértékben minden egyesnek minden érdeke is, ugyanis:

másodsor, a melyik kör csekélyebb mértékben tudta érvényesíteni ez elvet, vagy különben gyengébb volt, áldozatául esett a fegyelmezettebb, erősebb körnek, s az emberiség azon állapotában, az érdekek összeütközése, az érzelmek vadsága közt, kíméletre nem számíthatott sem az összességi, sem az egyéni érdek; mindez feláldoztatott a győzelmes kör érdekének; és ily módon ott ez alakulások az önkényes szövötközés és nem a leigázás alapján létesültek eredetileg, csakhamar szerepet nyert a leigázás is, egyik körnek leigázása a másik által.

Kimondhatjuk tehát, hogy kevés oly kivétel akadáhatott az emberi társadalom első alakulásaiban, a hol csakhamar ki nem fejlett volna a két jog, az úr s a szolga viszonya, de épen nem akadáhatott olyan, a hol az Összesség érdeke elnyomólag ne hatott volna az individualismusra.

Különösen és a legnagyobb mértékben állania kell ennek azon körülmények közt is, melyek közt mind a

görög apróbb államok, mind Róma és szomszédai keletkeztek: az államnak egy városra szorítkozása, az ebből származó gyengeség szakadatlan veszélyei mellett. Így az ó kor köztársaságai jogosítva vélték magukat, s e tant az akkori bölcselek is oszták, a közhatalom szabályzatainak rendelni alá, a magánéletet minden részleteiben, mert azt hitték, hogy az állam legfőbb érdekeinek valószínűsítését minden egyes polgárnak értelmi teljes fegyelmezésében találja. — E gondolkozásmód bírt is némi jogosultsággal oly kis köztársaságokban, melyek minden oldalról hatalmas ellenségek által környezve, folyvást külső támadások, vag) belső rázkódások pusztításaitól tarthattak, s melyekre az erélynek és szigorú önfelügyeletnek csak rövid időre meglazulása is végveszélyt hozhatott, minek következtében valóban nem lehetett nyugodtan bevárni a szabadság üdvös folytonos hatásait.”¹⁾)

XXIV.

Az antik világ politikai viszonyai.

A „salus reipublicae suprema lex esto” oly általános elve volt tehát az antik világnak, mely mindenütt elnyomta az individualismust; de éhez hozzájárultak azután az összeütközésekből és győzelmekből folyó különleges körülmények is, melyek a polgárnak az állam alá lett feltétlen rendelése mellett előidézték a szolgának

¹⁾ Mill, (Kállay magyar ford.) 23.

az úr, az elnyomottaknak a szabadságot osztályok alá való rendelkezését is, a mi még hátrányosabb volt az individualismusra nézve, mert míg az első tényező egy nagy és hatalmas állam fejlődésével hatásában folytonosan gyengülhetett volna, e második tényező hatása folyton csak erősödött, a mennyiben soha meg nem szűnő egyéni érdekeken alapúit, az egyéni jogosultságot alapjában támadta meg és elvből el kellett hogy vesse, kiforgatva a természeti fogalmakat, jogokat és érzületeket és valósággal demoralisálva e részben az embereket.

E tényező kivált a hódító Rómában játszott nagy szerepet.

Egyik mély belátású író innen magyarázza a plebejusok ¹⁾ eredetét is; és valóban nem lehet másképp magyarázni a népnek jognélküliségét a köztársasági Rómában; „a királyság eltörlése után a senatusban tán nagyobb számmal voltak a plebejusok, de a személyes érdem születés és vagyon nélkül, nehezebben boldogult.” ²⁾ A plebejusok helyzetét a fentemlített író a következőkben foglalja össze: ³⁾

A törvények kimondták az egyenlőséget, a szabadságot, de a szokások az előkelő osztálynál hagyták a méltóságokat és túlsúlyt. A tisztségekre juttatás nem volt többé megtiltva a plebejusoknak, de a választásoknál csaknem mindig kimaradtak. Ötvenkilencz év alatt kétszáz hatvanegy katonai tribun váltotta fel a consulokat, s plebejus csak tizenhatsz volt közöttük; még akkor is, midőn már a consulságra tarthattak jogot, a választás legtöb-

¹⁾ „Egy tán régebben alávetett fái,” III. Napóleon, Julius Caesar ford. Greguss és Székely, I. 5.

²⁾ Mommsen, Gesch. R. I. 241.

³⁾ Jul. Caes. I. 51. sat.

nyire patriciusra esett. Régtől fogva történtek már a házasságok a két rend között az egyenlőség alapján, mégis a rendi előítéletek korántsem voltak 456-ban még lerombolva, mint ezt a patricius családból származott Virginia története bizonyítja, ki Volumnius plebejushoz ment férjhez, s kit a matróának a Pudicitia patricia templomából kitiltottak.

A törvények oltalmazták a szabadságot; de a törvényeket ritkán hajtották végre, mint ezt ugyanazon szabályok folytonos megújulása bizonyítja. Így 305-ben azt határozták, hogy a plebiscitumoknak törvényes erejük legyen, s mindamellett szükségesnek tartották ugyanez intézkedést, 466-ban a hortensiusi, és 468-ban a maeniusi törvény által megújítani. Az utóbbi ezenkívül a 415-dik évbéli publiliusi törvényt is újra szentesítette. Ugyanez történt Valerius Publicola 246-dik évbéli törvényével, mely azt határozta, hogy a hatóságok ítéletétől a népre lehessen hivatkozni. Érte nézve írja Titus Livius: „Nem foghatom meg ugyanazon egy törvénynek ezt a gyakori megújítását, ha csak azt nem teszem fel, hogy bizonyos nagyok hatalmának mindig sikerült győzedelmeskedni a nép szabadságán.” A senatusba juthatás elvben el volt ismerve, még sem léphetett be senki, csak censori rendlettel, vagy ha curulis méltóságot viselt, ezek a kedvezmények pedig csaknem mindig az aristocratiának voltak fenntartva. Az a törvény, mely azt kívánta, hogy egy plebejus legyen a censorok közt, gyakran alkalmazás nélkül maradt, arra pedig, hogy valaki censor legyen, rendszeren megkívánták, hogy már consulságot viselt legyen.

Minden hivatalnak egy évig tartónak kellett lenni, mégis a tribünök, valamint a consulok is rövid időköz-

alatt többször kinevezették magukat. Hiába kötötte ki a törvény a tíz évi időközt, hogy valaki ugyanazon hivatalt kereshesse.

A polgárok életét a törvények oltalmazták, de á közvélemény tétlenül nézte azok legyilkoltatását, kik a senatus gyűlöletét vonták magukra; s mind a mellett, hogy Valerius Publicola consul törvénye fennállott, Genucius tribun, meg a gazdag plebejus Spurius Melius erőszakos halálát örömmel fogadták.

A comitiák szabadok voltak, de a senatus rendelkezett a tribunok veto-jával és a vallásos kétségekkel. A consul megakadályozhatta a gyűlések egybejövetelét, egyszeriben véget vethetett minden tanácskozásnak, ha kinyilatkoztatta, hogy ő megvizsgálta az eget, vagy mennydörgést hallott, vagy más valami égbeli tüneményt vett észre; végre pedig a választások megsemmisítése az augurok nyilatkozatától függött. A nép különben is csak kijelölte azokat, kikre a tisztségeket bízni akarta, mert a consuloznak és praetoroknak, hogy hivatalukat megkezdhessék, hatalmukat a curiák szentesítése alá kellett bocsátaniok. Ennélfogva lehetséges volt a nemességnek a neki nem tetsző választásokat ismételtetni; s ezt fejtegeti Cicero a következő szavakban, jóllehet ez intézkedést a népnek kedvező színben igyekszik feltüntetni: „őseitek minden tisztségtekre nézve kétszer kívánták meg szavazataitokat, mert midőn a patrícius tisztviselőkre nézve curiás törvénylön indítványozva, valósággal másodízben szavaztak ugyanazon személyekre, úgy hogy a népnek, ha megbánta, hogy valakinek elsőbbséget adott, módjában állott attól elállani. ¹⁾”

¹⁾ Oratio sec. de lege agraria contra Rullum, IX.

A dictatura szintén a nemesség kezében hagyott emeltyű volt az ellenzékét megbuktatni, s a comitiákra befolyjni. A dictatort soha sem választották, hanem egyik consul nevezte ki. 390-416-ig tizennyolcz dictator volt.

A senatus mindenható maradt a plebejusok győzelme ellenére, mert számba sem véve a rendelkezésére álló eszközöket, kijátszhatta a plebiscitumokat, melyek végrehajtása reá volt bízva.

De a plebejusok állapotának előadásával a jogok különfélesége még távolról sincs kimerítve.

A hódítások hosszú sora a különböző jogoknak is egy egész sorát hozta magával, eltekintve a nép s az aristocratia közti jogkülönbözetektől.

A városi vagy polgári jog teljességében (jus civitatis optimo jure) a rómaiakat külön megillető politikai kiváltságokat foglalta magában, s a polgári életnek külön-külön, fokenként megadható előnyöket biztosított; így a commercium, a birtoklás és átruházás joga, a connubium, vagyis házasságkötés joga a római törvényhozás által megállapított előnyökkel. E kettő együtt alkotta a quiriti jogot (jus quiritorium.)

Azután jött a municipiumok hosszú sora; eredetileg oly szövetséges városok voltak, melyek megtartották önkormányzatukat, hanem Róma irányában bizonyos szolgálatokra (munus) voltak kötelezve; innen a municipiumok neve; ezek idővel a legkülönbözőbb jogállásokba kerültek; voltak municipiumok, melyek lakosai, a tribusokba besorozva, a római polgárok valamennyi jogát élvezték, valamennyi kötelességét viselték; voltak municipiumok sine suffragio, melyeknek lakosai egészben vagy részben élvezték a quiriti jogot, s bizonyos föltételek alatt elnyerhették a római

teljes polgári jogot: ebből állott a *jus latii*; e két első osztályzat megtartotta önkormányzatát; de voltak városok, melyek egész függetlenségüket elveszíték s e mellett a legfontosabb politikai jogokból is kivoltak zárva: ez volt a *caeriták* joga.

Azon városok, melyek nem nyerték meg a római polgárok jogait, a szövetségesek (*foederati socii*) osztályába tartoztak, s ezeknek is helyzete különböző volt; *foedera aequa* néven nevezték a szövetségeket, ha az egyenlőség alapján kötettek és *foedera non aequa*, ha az egyik fél (mely soha sem volt Róma) terhelő kötelezettségeket vállalt.

Legrosszabb helyzetben voltak a *dediticii*, egészen a *senatus* önkényére hagyva.

Nevezetes, hogy e jogkülönbségek megtartattak a rabszolgáknál (a teljesen jogtalanok ez osztályánál) is, ha felszabadultak; a szabadosok csakugyan vagy római polgárok, vagy latinok voltak, vagy pedig a *dediticii* sorába estek; azon rabszolgák, kik szolgaságnak idején valami nehéz büntetést szenvedtek volt, felszabadulásuk esetére *dediticii* sorába juthattak; ellenben, ha a rabszolga nem volt büntetve, ha meghaladta harminczadik évét, ha egyúttal gazdája *quiriti* jogon bírta őt, s ha a *manumissio* vagy felszabadítás a római törvény által megszabott módon történt, ez esetben római polgár lett; de csak latin lett, ha a felsorolt körülmények egyik-másika hiányzott.¹⁾

Hasonló fokozatokat találunk a *gyarmatokban* is.

A szabadság már magában összeférhetlen a jogok e különféleségével; így Rómában szabadság nem is volt, s a

¹⁾ Jul. Caes. I. 64.

mi szabadságnak neveztetett, az egyfelől a kifelé való függetlenség, másfelől a szabadságok bizonyos összege volt; e szabadságok megadása fölött politikai okok, tisztán az állam érdekei döntöttek, s ha a politikai helyzet igényelte, törvény szerint ismét fel is voltak függeszthetők.¹⁾

Mindennél nevezetesebb s nyomósabb, hogy ott is, a hol a hódítások nem idézték elé a jogoknak ilyen különféleségét, s a társadalom a teljes egyenlőség alapjára volt vetve, hiányzott az individualismus az antik világban. Az elméleti magyarázatot megadták a bevezető sorok; a tényt megadja Görögország.

Találunk ugyan itt is jogegyenlenséget; jelesen Sparta győztes népe az állandó jogtalanság és szolgaság állapotában tartá a helotákat; de a legtöbb apró görög köztársaság tisztán democraticus alapon volt rendezve, s kiváltságolt osztályokat nem ismert; hanem democratia, egyenlőség és népuralom mellett is teljességgel ki volt zárva az, a mit mi szabadságnak nevezünk, mert ennek alapfeltétele, az individualismus, az antik világ e részében is el volt nyomva.

Ez apró város-köztársaságok mindenike megtudta tartani függetlenségét, de nem tudta megtartani küzdelem és folytonos óvatosság nélkül; Athenae, Sparta, Boeotia, Aetolia népei, utóbb az achajok, mindenkor mindenik magára nézve előnyös szövetséget iparkodott alkotni és mindenik uralkodni akart a másik fölött; kétségkívül e körülmény nyomása alatt jutottak oda a viszonyok, hogy az egyén érdeke eltörpült szemben az állam érdekével, s minden törekvés oda irányult, ez utóbbit biztosítani és

¹⁾ Jul. Caes. I. 89.

erősíteni külerő — belvillongás ellenében egyaránt; jellemző illusztráció gyanánt szolgálhatnak ez utóbbi tekintetben különösen a spártaiak, midőn szigorúan sújtják azt, a ki a lázadásokban részt nem vett, ez által gátolva egyfelől, másfelől, ha gátolhatlanok, gyors sikerükben biztosítva a lázadásokat s így megfosztva azokat az államra nézve veszélyes oldaluktól; és a lokriak, kik a mihaszna zavargásoknak elkerülése végett elrendelek, hogy a ki új indítvánnyal akar fellépni, kötéllal nyakán tegye ezt a népnek közepette, hogy az esetben, ha indítványa el nem fogadtatnék, nyomban felakaszthassák.

Semmi sem lehet azonban döntőbb bizonyítéka az individualismus hiának a görögök közt, mint legmagasabb szellemeik idevágó nyilatkozatai; Plato állama, bölcsességében bámulva kortársaitól, egyáltalán nem tekintendő egy bárok fő szüleményének, hanem egyszerűen a görög államelvek szoros és szigorú consequentiájának, mely megvalósítható ugyan nem volt, de éles és logikai elme által elvonva, minden részében azt érvényesítette, a mi az uralkodó elvekben nyilvánult és szerte kétségbevonhatlan igazságnak vétetett.

Plato azon elvből indulván ki, hogy az állam minden, s azt, a mi ellene van, el kell pusztítani, tagadja a tulajdonjogot, a családot megsemmisíti, az állam céljaira hasznosítandó közbirtoknak nyilvánítja a nőt; tanítja, hogy a nevelés a kormány feladata, és hogy a vallásnak a politikától függővé kell lenni; hogy a gyermekek nem a szülőkéi, hanem az államéi, hogy a kormánynak nem az egyesek, hanem csupán a község jólétével szabad törődni, hogy az emberek nem mint emberek, hanem mint az állam elemei veendőek tekintetbe, a mennyiben a tökéletes

alattvalónak csak annyiban szabad a rabszolgától különbözni, hogy ura nem valamely egyes, hanem az állam.

A nyomorék és gyenge gyermekek kitételét ajánlja, és követeli, hogy minden polgár a ravaszság és csalás minden nemébe beavattassék; a népet uralkodó, harczos és munkás osztályokra akarja osztani, a művészeket pedig egészen kitiltja, vagy csak súlyos feltételek mellett akarja tűrni.

Államát létesíteni meg is kísérle Siciliában, Spartában pedig tényleg meg volt valósítva némely tana.

Aristoteles, a ki mintegy rendszeresen ellentétbe helyezkedik Platóval, és államát is élesen megtámadja, mégis nem kevésbé jut ellentétbe az individualismussal. Nem zárkózik ugyan el azon igazság elől, hogy az állam célja a polgárok boldogsága, s ennyiben az individualismus alapján látszik állani, felismerve, hogy az állam az egyének miatt s nem az állam miatt vannak az egyének; de épen az mutatja csattanósan az antik világ megférhetlenségét az individualismussal, hogy végeredményeiben Aristoteles ellentétbe jön véle mindezek daczára is; midőn ugyanis az egyesek boldogságát csak az erény által látja megvalósíthatónak, az erény szigorú létesítését nyilvánítja az állam feladatának, s így államának, noha feltételeiben különbözik Platóétól, eredményében, sőt eszközeiben is csak oda kell jutni, a hová Platóé jutott szemben az individualismussal, az egyének önhatározásával, szabadságával. Az ő állama nem lehet egyéb, mint a fegyelem, a dressura, a politia állama, melynek gyámkodása kiterjed a legapróbb részletekig, az egyént mindenben és tökéletesen alárendelve az államnak, mert hiszen nem a szabadság, hanem egy közvetlen vég-ezel, az erény biztosítása képezi ennek feladatát.

Így tehát az is, hogy egyes gondolkodók az individualismus alapján látszanak állani, mint Aristotelesen kívül Socrates is, elvével a testvériségről, Seneea ugyanez elvvel, és Terentius, kinek ez elvet hirdető egyik híressé vált verse a despotismus alatt nyögő Róma által mindannyiszor zajosan megtapsoltatott, legfelebb annyiban bizonyít az individualismus mellett, a mennyiben kimutatja, hogy az emberi természetben mélyen gyökerezik, mert nyoma nem irtható ki abból még a legkedvezőtlenebb körülmények közt sem; de különben azt bizonyítja, hogy az antik világ, noha nyomát is kiirtani nem tudta, — mert hisz az emberi természet elfojtható, de meg nem semmisíthető, — sikeresen el tudta szorítani az individualismust, a mennyiben az elszigetelten felnerülő individualisticus eszmék is ugyancsak az Individualismus ellen fordultak consequentiáikban, vagy consequentiákkal épen nem bírtak, a mennyiben az életben érvényesülni nem tudtak.

Hogy az individualismus mennyire hiányzott az antik világban, leginkább s legkézzelfoghatóbban a politikai számos harczok és összekoczanások genesise bizonyítja; nem találunk egyikben sem tényező gyanánt olyasmit, a mi az individualismusra volna visszavezethető: annyira kiveszett volt ez az antik világból annak különleges fejlődésénél fogva, úgy a tömegeből, mint az egyes egyénekből is. A hol különböző jogalapokon élő osztályok és kiváltságok léteztek, soha sem irányult, mint irányúlna ma, az elégedetlenek harcza ezek eltörlésére, hanem irányult az előnyöknek reájuk is kiterjesztésére. „A lázadók és elégedetlenek, a városban szintúgy, mint az «államban, nem mint más társadalmakban, felforgatni, hanem felkapni iparkodtak: így mindenki, állásához képest, törvényszerű célra áhítozott;

a plebejus arra, hogy az aristocratia közé jusson, nem pedig, hogy azt eltörölje; Itália népei arra, hogy részök legyen Róma főuraságában, nem pedig, hogy azt lerombolják; a római tartományok arra, hogy Kóma szövetségeseinek s barátjainak legyenek nyilatkozatva, nem pedig, hogy függetlenségüket visszanyerjék.”¹⁾

Párhuzamosan e jelenséggel a görög democraticus államokban, a hol a jogok e különbözősége nem létezett, a számos political harcok mindég a hatalomnak ki által gyakorlása, de soha sem minő gyakorlása körül forogtak; és Görögországban, mint Rómában, valahányszor a szabadságot hangoztatták a pártok, küzdelmüknek ez volt alapja; a legnagyobb szabadságbarát sem gondolt arra, hogy az egyének szemben az állami főhatalommal, valami szabadság-félére tarthatnának igényt; a mit az antik világ szabadság alatt értett, annak semmi köze sincs a mi polgári szabadságunkhoz; az, hogy az egyes ember mindenét az államnak alárendelni tartozott, előttük kétséget sem szenvedett, s éhez képest soha nem is irányúit az egyesnek törekvése oda, hogy magát akármi csekély részben is az állam gyámkodása alól emancipálja, hanem legfeljebb arra, hogy az állam gyámkodásának gyakorlásában minő része legyen; s itt fekszik az antik „szabadság” fogalmának lényege, mely a régiek előtt nem volt egyéb, mint a kormányzásban való részvét kisebb-nagyobb mértéke, aszerint, a hogy az illetők vagy kormányoztak, vagy kormányoztattak; a hatalom kiterjesztése felett a régiek soha sem haboztak és a hatalom ép akkor és ép ott volt gyakran a legkorlátlanabb, a hol a nép által gyakoroltatott, mert

¹⁾ Jul, Caes. I. 67.

hiszen ekkor kellett legkevésbé tartania a visszatetszéstől, melyet gyakorlása okozhatna; így vetette ki az ostracismus az egyes polgárt a községből, minden bűn, minden vétség nélkül, ellenkezőleg, épen erényei miatt, mert hiszen kiváló tulajdonai, képességei, népszerűsége folytán az ő kezére kerülhetett volna a hatalom gyakorlása.

De akkor is, ha a hatalom a néptől egyesre vagy egyesekre szállott, nem a hatalom korlátlansága, gyakorlásának minősége ellen fordult az ellenzék, hanem törvénytessége, és ki által való gyakorlása ellen; innen van, hogy mind Görögországban, mind Kómában annyiszor fordulnak elé az átmenetek a részben s egészben való népuralomból az egyeduralomba, a nélkül, hogy a kormányzásban, intézményekben, törvényekben különben lényeges változás történnék; innen van a mai világban a lehetetlenségbe ütköző azon gyakori jelenség, hogy szabad népek, évszázadokon át szabad népek, oly könnyen, minden mélyebb rázkódás és feltűnőbb változás nélkül, felveszik a legmeztelenebb tyrannist; e jelenség érthetlen volna az előtt, a ki nem értené meg, hogy e népek azelőtt is csak látszólag, csak a formákban voltak szabadok, de valósággal és lényegileg ugyanoly zsarnokság alatt éltek, csak hogy a zsarnokságot maguk gyakorolták volt maguk felett.

Így egyszerűen szükségképinek tűnik fel, ha elvégre az egész antik világ egy úr kezére és akaratára került; alapelve nem a szabadság, hanem a hatalom volt; az is, a mit szabadságnak nevezett, lényegileg hatalmi kérdés volt; így mindennek hátrálnia kellett a hatalom elől, az egyének szabadságának ép úgy az egyes hatalmi körökön belől, mint az egyes hatalmi körök függetlenségének, szemben a hatalom princípiumát leggyökeresebben érvényesítő

versenyhársukkal; és midőn az egész antik világ Róma főhatalma alá került volt, nemcsak egy város uralkodott a többi fölött, hanem uralkodott egy ember is valamenyinyi többi fölött; oly processus idézte ezt elé, melynek szükségszerűleg következni kellett azon csekély becsültetésből, melyben az antik világban az egyén részesült. Az egyes tökéletesen felolvadt az összességben, ennek jogai mindig elébb valók voltak elemei jogánál, s így az egyén joga utóisonak maradt; természetes tehát, hogy az egyén, melynek mint ilyennek bece nem volt, mint egyén más egyént sem becsült, érdekeit s jogait eltiporta, ha ezt akár saját, akár az összeség az időszerinti pillanatnyi érdeke kívánta, s az illető egyúttal az erre szükséges hatalommal is rendelkezett; a dictatorok és imperátorok tehát, a kiknek az előtt mindannyiszor ismét vissza kellett lépni, ez utón végre oda jutottak, hogy hatalmukat állandósítsák. E processust az antik világ szelleménél fogva, a valódi szabadság eszméinek s érzelmeinek hián, nem akaszthatta volna meg semmi sem, mint az állam érdeke; minthogy azonban ez érdek az elért politikiai hatalom biztosításában s növelésében pontosult össze, s egyes kiváló dictatorok s imperatarok könnyen kézzel foghatóvá tették, hogy az erők összpontosítása az ő kezükben mily fényes eredményekre vezet: az állami érdekre való tekintet nem gátolhatta, hanem egyenesen elősegítette e processust, szövetkezve e részben az emberi természettel, mely az egyszer elnyert hatalomról letenni nem szeret, sőt azt biztosítani s növelni igyekszik, így fejlődött az individualismust nélkülöző antik világ lassanként de folytonosan a despotismusnak az örülettel határos azon fokáig, melyen a császárok istenítetnek, s

egy Caligula, mennydörgés által zavarva színi előadás alatt, dühödten felugrik s felkiált, hogy „a hatalomnak emegosztottsága elviselhetlen, s vagy neki, vagy Jupiternek buknia kell, mert ez így tovább nem mehet!”¹⁾

XXV.

A társadalmi állapotok.

Midőn az individualismus elnyomása ennyire mutatkozott a politikai állapotokban, mutatkoznia kellett a társadalmiakban is.

Róma legnagyobb szabadsága idején, a köztársaság virágkorában, nemcsak, hogy valamennyi családtag a családfő korlátlan hatalmának volt alávetve, de minden polgárnak is egész sereg szigorú kötelezettsége volt. Ha valamely polgár nem akarta nevét az ujonczozásra beadni, javait elkobozták, ha nem fizette hitelezőit, rabszolgául adták el; a nőknek nem volt szabad bort inni; meg volt szabva a lakmározásra meghívható vendégek száma; a hivatalba lépő tisztviselők csak bizonyos előre megjelölt egyénektől fogadhattak el meghívást ebédre; a plebejus vagy idegen nővel való házasságot szigorú rendszabályok korlátolták; rabszolga vagy szabados nőt nem volt szabad elvenni; a nőtlenségct bizonyos koron túl pénzbírsággal büntették; külön szabályok voltak a gyászra és temetésre

¹⁾ Seneca, de Ira, I. 16. Sueton, Calig. XXII.

nézve; a censor örködött a házasságok tisztasága, a gyermekek nevelése, a rabszolgákkal s cliensekkel való bánás, a földek művelése felett.³⁾

„A rómaiak nem gondolták mindenkinek megengedhetni, hogy nőülhessen, gyermekei lehessenek, élete módját maga választhassa, lakomát adhasson, szóval, hogy vágyait és ízlését felügyelet és előleges ítélet nélkül követhesse.”¹⁾

XXVI.

A c s a l á d.

Ha az antik világ társadalmi állapotainak részletezésébe bocsátkozunk, mindjárt a bölcsönél, sőt még a bölcső előtt is találkozunk oly jelenségekkel, melyek mai érzületeinket fellázítva, általános gyakorlatban voltokkal élesen bizonyítják, hogy az ó-kor előtt mennyire nem bírt semmi becszel sem az egyén.

Mindenekelőtt közszokásban volt a gyermekelhajtás; minthogy az emberek az egyénre, becsére s azon jogaira, melyekkel létele első perczétől bírnia kell, általán tekintettel nem voltak, itt is csak hasznossági szempontból indultak ki; s így csakhamar azon meggyőződésre kellett jntniok, hogy a szülés meggátlása sok esetben valóságos jótétemény; Görögországban Aristoteles e szokást nem csak hogy helyeselte, hanem törvényesen elrendeltetni is óhajtotta az esetben, ha a népesedés bizonyos fokon túl-

¹⁾ V. ö. Jul. Caes. I. 54.

²⁾ Plufarchus, Cato Censorius. XXIII.

megy. Törvény nem büntette e szokást soha Görögországban, a római köztársaságban s a császárság idejének nagyobb felében, és az ellene intézett tilalmak csak a kereszténység elterjedésével lettek hatályosokká; e bűnnek általános és leplezetlen gyakorlatát a pogány s keresztény írók hosszú sora bizonyítja.

Ha az „emberi élet következő fokához fordulunk, az antik világ egyik legundokabb foltjával, a gyerekgyilkolás rendszeres gyakorlatával találkozunk.

Plato és Aristoteles eszményi, Lykurgos és Solon gyakorlati törvényei egyenesen helyeselték és némely esetekben célszerűségi szempontból határozottan el is rendelték. Egyedül az állam érdekeire lévén tekintettel, oda kellett jutniok, hogy helyes az államot hasznavethetlen vagy segélyre szoruló tagoktól menten tartam, és hogy c szerint a gyermekélet fájdalom nélküli megsemmisítése. kivált ha a gyermek olyan, hogy élete utóbb magának is terhére lenne, tiszta jótétemény; az anyai szeretet pedig alig gátolhatta e bűnt azon alárendelt állásnál fogva, melyet maguk a nők is elfoglaltak.

Rómában eredetileg az apa feltétlenül rendelkezett gyermekeinek életével. E joga nem töröltetett el később sem, de mégis bizonyos feltételekhez köttetett; igen téves volna azonban azt hinni, hogy olyasmi szolgálta volna e részben indokul, mint a humanismus érzete, az egyén jogainak tisztelete; ellenkezőleg, itt is csak az volt irányadó, a mit mindig és mindenben egyedül találunk mérvadónak az antik világban: az állami érdeke; senki sem vonta kétségbe annak elvi helyességét, hogy az apa gyermekeit gyilkolhassa; minthogy azonban a római hódító politika, ellentétben Görögországgal, a népesedés szaporításának

tendentiáját szülte, bizonyos kivételek tétettek, s tisztán ennek köszönhető, hogy a mi Görögországban korlátlanul, az Rómában mégis csak bizonyos korlátok közt gyakoroltatott, így egy régi, még Romulusnak tulajdonított törvény elrendeli, hogy minden polgár köteles fiait és legidősb lányát felnevelni, a három éven aluli gyermekek meggyilkolását tilalmazza, s a nyomorék gyermekek kitételét a legközelebbi 5 rokon beleegyezésétől teszi függővé. így a gyermekgyilkolás általánossá csak a császárság romlott, érzéki és népesedésben amúgy is gazdag korában lett Éles különbséget tett azonban a szokás a gyermekgyilkolás és gyermekkitétel közt, s noha alakilag tiltva volt ez utóbbi is, e tilalom hatályossá nem vált soha sem; a szokás általános volt mindenkor, az írók nem ítélik elf a kitétt gyermekek elpusztultak, vagy üzerek által felszedve, rabszolgákká s kéjhölgyekké tétettek; ez oknál fogva némely író inkább pártolja a gyermekgyilkolást, mint *T e r e n t i u s*,¹⁾ míg *S e n e c a* p. o. ennek határozottan pártját fogja: „Idomtalan szülötteket kiirtunk a világból, gyermekeket is, ha nyomorékon s idomtalanul jönnek a világra, vízbe fulasztunk. Nem harag, hanem ész, elkülöníteni a *h a s z n a v e h e t l e n t* (sic) az egészségestől.”²⁾

Átalán Rómában a családfő korlátlan hatalma központja s eszménye volt a fegyelem és alárendelés azon egész rendszerének, melyet fentartani a törvényhozás céljául ismert, s a római jogászok leghíresebbike nagy

¹⁾ Heauton, Act. III. Seen. 5.

²⁾ „Portentos foetus extinguimus, liberos quoque si debiles monstrosique cdiiti sunt, mergimus. Kon ira séd ratio est a sanis inutilia secerare.” De Ira., I. 15.

súlyt fektetett arra, hogy semmiféle más népnél nem gyakorol az apa oly korlátlan hatalmat gyermekei felett.¹⁾

A gyermek valójában feltétlenül rabszolgája volt apjának, a ki fel volt jogosítva azt bármikor megfosztani életétől és túladni egész vagyonán. Míglen az apa csak élt, e rabszolgaságból menekülhetni a gyermeknek nem volt kilátása; az ötven éves férfit, a consul, a tábornok vagy tribun e részben a kiskorú gyermekkel egy fokon állott, és az atyai teljhatalom minden perczen megfoszthatta munkája minden vívmányától, a legaljasabb teendőkre szoríthatta, sőt le is ölhetette. Ha az apa fiát eladta, s ez ura által szabadon bocsáttatott, ismét apjának rabszolgájává lön, a ki őt másodszor és harmadszor is eladhatta; csakis ezután került ki végleg az apai hatalom alól. Egy Numára visszavezetett enyhébb törvény elvonta az apától az eladási jogot, ha a fiú (az apának beleegyezésével) megnősült; minden más irányban azonban korlátlan maradt az apai hatalom.

Innen van, hogy a gyermeki szeretet jelenségeivel oly ritkán találkozunk az ó-korban; ez mindig így van, ha kieroszakolják az engedelmességet, mielőtt megnyerték volna a bizalmat és szeretetet; a hány példáját mutatja fel az ó-kor a hitvestárs és a rabszolga odaadásának, annyi példáját mutatja fel a fiú árulásának vagy közönyösségének apja ellenében.

A felnőtt gyermek legyilkol ásának jogát csak Alexander Severus vonta meg; az apától, csak Hadrian biztosította a fiúnak tulajdonjogát hadiszerezményéhez, és csak Diocletian törölte el végleg a gyermekek eladásának jogát.

¹⁾ „Fere enim nulli alii sunt homines qui talem in filios suos habcant potestatein qualem nos habemus Gaius.

XXXII

A nő helyzete.

Szoros összefüggésben a családfő korlátlan hatalmával, a rabszolgáéhoz hasonló volt a nőnek állása is. Az antik világnak, az egyén jogosultságát mellőző és tisztán az állami célokat szem előtt tartó szelleménél fogva nem is lehetett más. Politikában és hadviselésben nem versenyezhetett a férfival, s e szerint nem volt egyébre jó, mint a férfi szolgálatára és a nemnek fentartására; a nőiség tulajdonképi becsét az antik világ felismerni képtelen volt; azért hiányzott belőle tökéletesen azon odaadó és imádásszerű érzés, melyet szerelemnek nevezünk ma, és ezért volt az antik világ női eszménye — az amazon, a nőiességet elvető, a férfiasságot kereső nő. A melyik nő ilyen nem volt, az nem lehetett egyéb, mint a férj rabszolgája és gerjedelmei kielégítésének eszköze; mint amolyan élethossziglani, alacsony és jutalmazatlan munkára, mint emilyen mindannak eltűrésére volt kárhóztatva, a mit annak a nőnek tűrni, szenvedni kell, a kit a férfi csupán gerjedelmei eszközének tekint, szenvedni kívált a gerjedelmek kielégítését rendszerint felváltó kedélyelhangoltság bekövetkezésekor.

XXVIII.

A görög nő és a hetaerák.

A nő rabszolgaságát kifejezte Görögországban már azon általános szokás is, hogy a férj pénzen vette nejét; éhez képest jogot tartott a nőre, de a nőnek nem adhatott jogot maga felett; korlátlanul, általánosan, nyíltan és minden kárhozátás nélkül élt a férj kéjhölgyekkel; női foglyok, a legmagasabb rangnak is, kíméletlen durva bánásmódban részesültek; a nők alárendelt állása elvileg állítatott, s többek közt azon igen furcsa élettani elmélettel is erősítettett, hogy a nemnek fenntartása is főleg a férfi érdeme, mert a nőnek e részben is csak igen alárendelt szerep jut.¹⁾

Görögországban a rendszerint igen ifjan férjhez ment nők csaknem teljes elzárkozottságban éltek; szőni, fonni, hímezni, ügyelni a háztartásra s ápolni a beteg rabszolgákat, volt foglalkozásuk; a háznak elkülönített s félre eső részét lakták, a vagyonosabbak ritkán mentek ki és soha sem egyedül, közhelyeken nem jelenhettek meg, férfilátogatókat csakis a férj jelenlétében fogadhattak, és saját asztaluknál sem volt helyük, ha férfivendég volt a háznál; főerényük a hűség volt és törvény és közvélemény szigorúan örködött, hogy senki se sértse e részben a

¹⁾ Euripides az Eumcnidákban Apollo szájába adja e tételt.

férj jogait, de óvta az erényt az elvetemült nők nagyszáma s. a férfiaknak ezekkel minden fesz nélküli érintkezése is. A nők szelleme azonban igen korlátolt maradt, minthogy csaknem kizárólag rabszolgák társaságára voltak utalva,, a művelt férfiakkal való művelő érintkezéstől pedig, és az athenei művelődés főeszközétől, a nyilvános játékoktól, teljesen el voltak zárva. Ezért mondhatta Thukydides, hogy a legjobb nő, a kiről sem jóban, sem rosszban semmit sem beszélnek.

Így a tisztes és nő állása igen alacsony vala; folyton gyámkodás alatt állott: a szülőké alatt, míg ezek kezéről nem rendelkeztek, a férjé alatt míg ez meg nem halt; ez esetben pedig fiaik gyámkodása alá kerültek. Örökösödéseknél előnyben részesültek a férfiak, a válás joga megillette ugyan a nőt is, de a közvélemény nyomása alatt hatálytalanná vált; a házasság főleg állami szempont alá esett, mint a nemnek fenntartja s ily szempont a nőt egyszerűen eszközzé süllyesztette; így Spartában törvény volt, hogy vén vagy gyöngye férfiek kötelesek voltak erőteljesebb oly férfiaknak engedni át neküket, a kik markos katonákat tudtak nemzeni.

Mindez azonban még hagyján; az alacsony állást, melyet a görögök fogalmaiban a nő és a nőiség elfoglalt, mindezeknél kiáltóbban, élesebben jelzi az, hogy míg a tisztességes nőnek állása ilyen volt, az a nő, a ki egyéniségéről önként és teljesen lemondott, a ki önként és teljesen eszközzé süllyedt, a nő, a ki kész volt mindenki gerjedelmének eleget tenni, magát és szerelmét árgyanánt árulni: az a nő nemcsak az élet minden anyagi és szellemi gyönyörében, hanem mondatni, hogy tiszteletben, becsületben, sőt bámulásban is részesült,

Több ízben találkozunk az emberiség történetében magasra fejlett, művelt, tudományért, művészetért lelkesülő oly társadalmakkal, melyek erkölcsileg mégis igen süllyedtek; rendszerint így van ez, ha egy hosszan és fényesen, fejlett korszak hivatását betöltvén, bukásához közeledik; de a régi Görögország egyedüli példája annak az emberiség összes történetében, hogy az érzéki erkölcs-telenség a legkiválóbb erkölcstanítók szeme alatt nyilvánosan és minden fesz nélkül üzve, nem csak hogy rosszallásra nem, de egyenesen felbátorításra is talált, és pedig maguknál a kiváló erkölcstanítóknál is; az egyetlen példa, hogy a bűn és a végelvetemültség nem csak tűrve, hanem recipiálva is volt, törvény, vallás, társadalom, közvélemény és tudomány által egyaránt.

A család szentségének megőrizhetése egyfelől, a szenvedélyek fékezhetlensége. másfelől oly gyászalakat teremtet, melynek csak nevét is kimondani már gyalázat; üres szívvel majmolja a szerelem kéjdús érzelmeit, eladja magát a bujaság tűró eszközének, mint nemének gyalázata, maga is gyalázatban s megvetésben él, kárhozattva aljas nyomorra, ínséges betegségre, kora halálra. Mindazáltal bármilyen gyalázatteljes legyen, ténynek látszik, hogy az emberiség ez alakot nélkülözni nem képes;¹⁾ találkozunk

¹⁾ „Maga a bűn legélesebb kinyomata, végre is az erény leghathatósabb védőjévé lesz. Nélküle be volna mocskolva számtalan boldog család szeplőtlen tisztasága, és sokan, a kik soha kísértetbe nem vitt szűz erényök büszkeségében eltaszító undorral gondolnak reá, megismerkedtek volna nélküle a lelkiismeret furdalásával és a kétségbeesés kínjaival; e mélyen sünyedt és megfertőztetett egy alakra központosulnak azon szenvedélyek, melyek különben gyalázattal töltnek be a világot. Míglen a vallások s polgárosodások támadnak és buknak, ő marad, az emberiség ama papnöje, a És áldozatul esik a népnek bűnéért.” Lecky, History of european moral rom Augustus to Charlemagne.

véle minden társadalomban, minden korban: voltak társadalmak, melyek leplezték, voltak, melyek nyíltan üzték a bűnt: de azért a bűn bűn maradt: voltak, melyek nagy, voltak megyek korlátlan szabadságot engedtek az egyik nemnek, a férfiaknak, anélkül, hogy hason elnézéssel lettek volna a másik iránt is; de egyedül Görögország volt az, mely nem csak hogy a férfiaknak engedett korlátot nem ismerő szabadságot, hanem az illető nőket is oly állásra emelte, melyet másutt nem értek el soha.

Üzletük Aphrodite kéjelgő tisztelete által némi vallásszerű szint nyert; kéjhölgyek látták el templomaiban a papi szolgálatot és Xerxes elűzése után a korinthiak városuk s a többi Görögországnak megmentését Aphrodite papnői fohászainak s ez istennőnek titlajdoniták. A prostitúció utat tálát Babylon, Byblis, Cyprus és Korinth vallási szertartásaiba, és e városok ép úgy mint Milet, Tenedos, Lesbos és Abydos hírhedtekké váltak a templomaik alatt keletkezett bűnfészek által. Ezenkívül Aphrodite szobrainak mintaképe is a kéjhölgy volt; Praxiteles rendszerint Phrynet vette mintának, kinek arany szobra Delphi Apolló-templomában is állott, E nő volt az, a ki Athén ifjúságának megrontásával vádolva, az által menekült meg, hogy védője leleplezte kebelét a bírák előtt, kik annyi bájttól elbódulva, felmentették.

Valamint a vallás, úgy a legkiválóbb férfiak is emelték az e fajta nők állását; Apelles festője s egyúttal szeretője is volt Laisnak, s nagy Sándor legbecsesebb ajándék gyanánt oda adta neki saját kedvencz-ágyasát, a kibe a művész festés közben beleszeretett: az ó-kor hírneves virágfestésze Glycera virágáruslánynyal folytatott viszonyának köszönhető ügyességét: Pindar és Simonides

megénekelték e nőket, komoly bölcsészek búcsút jártak hozzájuk s nevük ismeretes vala minden városban.

Ily körülmények közt nem csoda, hogy ambitiosus művelt nők e pályára vetemedtek, s nem csoda, ha el tudták foglalni a társadalomban azt a helyet, melyet az elvonultságban s tudatlanságban élő tisztességes nők betöltetlen hagytak; a kéjhölgy volt Athénében az egyedül szabad nő és szabadságát gyakran oly tudományos kilépésre használta fel, melynek folytán egyéb bájait a szellem varázásával is fokozhatta; maga köré gyűjtve a legkiválóbb művészeket, költőket, történetírókat és bölcsészeket, minden tartózkodás nélkül adhatta oda magát kora tudományos és eszthetikai lelkesedésének, és csakhamar központjává lett egy páratlan fényű tudományos társaságnak; Aspasia bájaiban s szellemében egyaránt bámulva, Periclest szenvedélyes szerelemre gyűjtá; állítólag tőle tanulta volna a szónaklat művészetét s e nő készítette volna némely leg-híresebb beszédét; állami ügyekben mindig kikérték véleményét, és maga Socrates is kereste társaságát; Plato Socrates tanait a szerelem lényegéről egy Diotima nevű kéjhölgynek tulajdonítja és Epikur legbuzgóbb tanítványai között egy Leontium nevű kéjhölgygyel találkozunk.

Az efféle nők nagy többsége akkorában is mély elaljasodásba volt süllyedve és csak kevesen érték el a he-taerák állását, ¹⁾ és kétségkívül ezeknek nagy része sem volt ment az egész osztály általános hibáitól; hűtlenség, mértéktelen bírvágy, pazar fényűzés gyakori volt náluk is, de volt sok kivétel; Leana, Harmodius kedvese, inkább kiharapta nyelvét, meghalt a kínpadon, semhogy elárulta

¹⁾ A többinek neve *πύρραι*.

volna kedvese összeesküvését, és vonatkozással nevére az atheneiek állhatatosságának emlékezetére egy nyelv nélküli nőstény-oroszlán-szobrot emeltek; egy Backchis nevű hetaera nyájas lényét és önzetlen szerelmét különösen dicsérték, s Alciphron 10-ik levele érzelmeteljesen vázolja jellemét, és a részvétet, melylyel sírjához kísérték; Xenophon leírja mint sített Socrates Theodota szépségének hallatára, személyesen meggyőződni a hír valódiságáról, mint telepedett le nála tanítványaival, nyugodtan kérdezősködve lakása pazar díszének forrásai után, és tanítva a lányt magaviseletre, melylyel lebilincselheti szeretőit; ajtáját úgymond, el kell zárnia az arcátlan elől, szeretőit betegségben ápolnia, és örülnie kell, ha kitüntetésben részesülnek, mindenk felett pedig szeretnie kell azokat, a kik őt szeretik; vidám s egészen szenvedély-ment társalgás után, melyben az ő részéről nyílt vagy rejtett roszalásnak, a lány részéről a büntudat félelmének vagy arcátlanságának semmi nyoma sem volt, a görögök legbölcsebbike és legjobbika hízelgő szavakkal vált meg a hetaerától.

Így, noha a becslés inkább a tisztességes nők részén, s a hetaerák részén inkább a bámulás volt, s noha nehezedett rájuk néhány csekély (örvényes megszorítás, tényleg a valóságos méltóságnak s a népszerű tiszteletnek példátlan fokára emelkedtek e nők, kiknek társaságát nyíltan s a legkisebb fesz nélkül mohón kereste kicsinye, nagyja, ifja, véne és pedig nős és nőtlen egyaránt.

Mindennél világosabban mutatja a tisztességes nők s a lietaerák állásának ez összehasonlítása, mennyire nem tekintették a görögök a nőt egyébnek, mint egyszerűen bizonyos czélok elérésére alkalmas eszköznek; e czélok kétfélék lehettek; a nemnek fentartása s az e czélra ren-

delt nők szigorúan e célnak megfelelőig tartattak, és a férfiak élvágyának, szenvedélyének kielégítése, és az e célú szolgáló nők is oly helyzetet nyertek, mely a célnak tökéletesebben felelhetett meg; más szempont nem létezett és ha a tisztességes nők mégis több becsületben részesültek, az csakis annak felismeréséből eredhetett, hogy cél, melyet ők szolgálnak, mégis a magasabb, de legkevésbé sem onnan, mintha a másik célnak szolgáltatásban valami megbecsületlenítő lehetett volna, és annyi bizonyos, hogy azon nők helyzete, kik a másik célú szolgálókat, minden irányban előnyösebb volt.

Ámde nemcsak különlegesen a nők állására, hanem általán az individualismus állásának kérdésére is éles világot vetnek ez állapotok, s nem tehetjük, hogy itt ki ne emeljük e körülményt. Valamint „a nőnek minden baja egy pontból gyógyítható”, úgy egy pontból, az individualismus-hiányából magyarázható az antik világ minden jelensége, így a személyével áruskodó nő előnyös állása is. Ily állásra általán nem juthatott volna a kéj hölgy oly társadalomban, melyben az individualismus elnyomva nincs, oly társadalomban, melyben társaséleti tényezőképp az individualismus csak némileg is szerepel, csak némi súlya és becsé is van.

Ugyanis, midőn a nő magát odaadja a férfiúnak, szabadságát s egyéniségét csak úgy menti meg, tárgygyá csak akkor nem süllyed, ha saját természetéből, egyéniségéből meríti ez odaadás indokait; mihelyt ez indokok a nő egyéniségén kívül valók, és az odaadást mégis eredményezik, világos, hogy a nő egyszerűen eszközül szolgál; már most a nő saját egyéniségéből, nem holmi számításból származó ily indokok, csupán az izgalom, az érze-

lem, a szenvedély lehetnek, és ha a kéjhölgyet megvetjük, ez akár öntudatosan, akár öntudatlanul ép azért történik, mivel ezeket előlvén, megtagadván, odaadását nem ezektől teszi függővé, nőiségét, egyéniségét megtagadja, előli, elveti és önmagát bármi érdekből vagy szempontból, áru gyanánt árulván, a benne lakó egyéniséget egyszerűen tárgygya süllyeszti. A női tisztaságnak ösztönszerű védője az egyéniség küzdelme a tárgygyá süllyedés ellen; ha nehéz feladat már az önmegalázás is, mennyivel nehezebbnek kell lenni az egészséges organismusra nézve a tárgygyásüllyedésnek; ezekben fekszik a szüzi erény lényege is; az öreg Kant sem tudja e rejtélyt mással magyarázni, mint azon kissé németes tétellel, hogy a szerelem által megmenthető a személyes egyéniség, amennyiben a másik félben újra feltalálhatik.

Ezek után már most az, hogy a nő saját egyéniségének saját maga által való megtagadása annál nagyobb visszatetszést, magasabb fokozatában undort fog kelteni, minél kifejtettebb a társadalomban az egyéni érzület, az individualismus, az igen egyszerű következtetés; de állania kell a következtetésnek megfordítva is: a hol a prostitúció semmiféle visszatetszést nem okoz, ott az Individualismus tökéletesen el van nyomva.

Valóban oly szorosnak, világosnak és egyszerűnek látszik az összefüggés a prostitúció s az individualismus közt, hogy eléggé csodálni nem lehet, hogy az erkölcsök történetével foglalkozó számos írók közül még egy sem ismerte fel.¹⁾

¹⁾ Lecky, e nagy tudományú s a dolgok mélyére hatni szerető író, aki az ó-kor erkölceivel, de különösen a nő állásával és a prostitúció kérdésével is részletesen foglalkozik fent idézett művében, melynek gazdagon

És valamint a helyes elméleti deductio mindenkor egyezni fog a tényekkel, úgy e deductio eredményét is igazolják a tények; soha és sehol nem találunk társadalmat, melyben az individualismus és a prostitutió állása kölcsönösen egymás fokmérőjének ne Tolna tekinthető; Európában nincs ország, melyben annyira fejlett volna az individualismus, mint Angliában, s nincs ország, melyben annyira irtózat és utálat tárgya volna a magát áruba bocsájtó nő, mint itt; annyira megy a közvélemény ez irtózata, hogy az angolok, minden gyakorlatiasságuk daczára, inkább pusztítani hagyják a prostitutiót s az általa okozott betegségeket, semhogy vele nyilvánosan foglalkoznának, tárgyalnák, szabályoznák; Franciaországban, mely oly élénken emlékeztet a görög köztársaságokra ragyogó szellemével, sok democratiájával s kevés szabadságával, mely legkevesebb olyankor, mikor köztársaságot hirdet, itt sokkal több türelemre, sőt némi fényre s társadalmi elismerésre tudott vergődni a „demi-monde”; fész nélkül érintkeznek vele a férfiak minden osztályból, a nők sok tekintetben irigylik, az irodalom apologizálja; s ha oly állást nem is foglalnak el, mint a régi Görögországban, ez állástól felette távol nem állottak a „l'etat c'est moi” idejében, midőn a trónon ültek; a szolgaságban, élő keleti népeknél a prostitutió igen elterjedt s nyílt, s általán a délieknél nagyobb és tűrőtebb, mint az éjszakiaknál, a kiknél viszont az individualismus sokkal fejlettebb; (hiszen azt mondja róluk egy inkább szellemdús, mint alapos író,

összegyűjtött tényleges adatai ide vágó fejtegetéseimnek is nem egy tekintetben alapjául szolgálnak, szintén tökéletesen mellőzi e nézponot, valamint általán nem látszik eléggé méltatni s az antik világ erkölceinek főtényezője gyanánt felismerni az individualismus hiányát.

hogy ők hozták magukkal s honosították meg az egyéniséget oly kétségtelenül és oly szembetűnőleg, mint Parmentier a burgonyát)¹⁾; mindazáltal például az erősen fegyelmezett s az individualismust elnyomó Poroszországban sokkal terjedtebb a prostitúció, mint a déli Németországban. Ugyanez áll Oroszországra nézve is.

Így az emberiségben minden nagy és minden alacsony csak egymással lehet meg: az elnyomás az erkölcstelenséggel, a szabadság az erénnyel jár karöltve.

XXIX.

A természetellenes szerelem.

Mielőtt áttérnénk a római nőkre, kiknél némely módosító tényező hatását fogjuk észlelni, az elébbi fejtegetés szoros rokonságánál s a szempontok ugyanazonosságánál fogva, legalább futólag érintenünk kell az antik világ egy másik szenyfoltját, a természetellenes szerelmet is, melynek szintén Görögország volt ugyan fészke, de melytől Róma sem maradt megkímélve; nincs szükség reá, hogy e felette kényes themát is részletesen fejtegezzük; a miket a prostitúció viszonyánál az individualismushoz mondtunk, azt mindenki nyomról nyomra alkalmazhatja e tárgyra is; okokban és eredményben az okoskodás egészen ugyanaz, csupán férfíút kell tenni a nő helyébe; minthogy azonban itt az odaadásnak az egyéniségből származó azon indokai

¹⁾ Dupont-White: La liberté sat. LXXXIX. 1.

teljességgel hiányoznak, melyek a nőnél léteznek, e bűn már magában mélyre vágó sértése az individualismusnak, a mennyiben pedig nem nőkben, hanem férfiakban sérti azt, s ezeket alacsonyítja tárgygyá, általános elterjedése még sokkal kevésbé fér össze az individualismussal, mint a prostitúció fényes állása, éppen mivel ez csupán a nőben, de amaz a férfióban is lealacsonyítja az egyéniséget.

Ezért fordul el e büntől irtózáttal minden társadalom, melyben csak némileg is megerősödött az individualismus; a keresztény államok criminaliter üldözik, elterjedve csak a szolgaságban élő keleti népeknél s az antik világban találjuk, s ezektől maradtak fenn némi nyomai, és pedig a törököktől némely erdélyi nagy család, s a rómaiaktól az olasz nép közt; nevezetes azonban, hogy újabban Németországban is terjedni látszik.

A görögöknél általán elterjedt, s bűn sem volt e bűn, elannyira, hogy még ezt is támogatta maga a vallás is. Hebe helyébe Ganymedes lépett és az olymp e bűnnek fészkévé vált; a művészet e szenvedélyt dicsőíté hermaphroditáival, Dionysos és a fürtös Apollo buja szobraival; az erkölcstanítók ünnepelték, mint a barátság kötelékét, és e szenvedélynek tulajdonították a lelkesedést, melylyel a 300 thebai ifjú Epaminondas alatt meghalt a hazáért; az első szobrot, melyet a görögök embernek emeltek, emelték a természetellenes szerelemben összekötött zsarnokgyilkosoknak, Harmodius és Aristogeitonnak.

XXX.

A r ó m a i nő.

E kitérés után vegyük fel ismét a nő helyzetét az antik világban, vizsgálván ezúttal a római állapotokat.

Rómában, semmi kétség sincs benne, annyira megalázó, mint Görögországban, nem volt a nő állása. Téves volna azonban ezt annak tulajdonítani, hogy Róma tán mégis többre ment volna az individualismusban, mint Görögország. — Ellenkezőleg; az egyén oly térfoglalása, mely az állam érdekei által mozdítatik elé, nem tudható be az individualismusnak; már pedig a római nők előnyösebb helyzete arra vihető vissza, hogy — a mint már érintettük volt — a római politika, a göröggel ellentétben, a népesedés előmozdítására volt irányozva; protegálta ennél fogva a családot, és protegálta a mennyiben céljainak megfelelt, a nőt is; miután tehát a nők előnyösebb helyzete tisztán állami érdeken, még pedig oly érdeken alapúit, melyhez az individualismusnak semmi köze, azon t. i., hogy minél több katonája legyen az államnak: hiába keresnők a nők előnyösebb helyzetében az individualismus hatását.

Valóban, azon előnyök, melyekkel a római nők a görögök felett dicsekedhettek, nem is mentek tovább, mint a mennyire szükségszerűleg megkívánta oly politika, mely a népesedés szaporítására törekedett, s így, miután

ebben volt alapjuk, ez előnyök is csak lealázok voltak a nőre, mint egyénre nézve, mert nem egyéni jogosultságának felismerésén alapultak, hanem azon, hogy ily módon felelhetett meg leginkább annak a célnak, melyre esz kö z - li e k tekintették.

Hogy mindez így volt, bizonyítja az, hogy a nő jogai tetteleg nem mentek azon a határon túl, melyet az államnak a népesedés előmozdítására irányzott politikája szabott volt ki.

A római család a családfő feltétlen teljhatalmának elvére volt alapítva; a családapá, valamint gyermekei úgy neje sorsának is ura volt s elúzhette bármikor; eleintén az apa nem csak rendelkezett a lány kezéről, hanem ismét fel is oldhatta a már megkötött házasságot; csakhamar azonban a házasság különböző nemeinek behozatalával, — *conarreatio*, *coemptio*, *usus* — a korlátlan hatalom a férjre szállott, a ki bizonyos esetekben neje kivégzésének jogát is birta. Hogy e korlátlan hatalmat a férjek aligha a legkíméletesebben gyakorolták, bizonyítja az, hogy a férjek kibékítésére külön istennő létezett s hogy fenmaradt egy összeesküvésnek híre, melyben a nők megakarták mérgezni férjeiket;¹⁾ mindazáltal a nő, mint a ki az államnak katonáit adta s nevelte, tiszteletben élt, nagy tiszteletben kivált a matróna, ha kitűnt volt e részben; és főleg e tisztelet, mely nyilvánosan is mutatkozott, s a nyilvánosságban, közünnepeken s a társas életben is helyet adott a nőnek, úgy hogy tehát vele járt az is, hogy elzárkózottságra nem voltak szorítva a nők, végre pedig a prostitúcióhoz való viszonynak más alakulása különböztette meg a római

¹⁾ Livius, VIII. 18.

nő állását a görögétől. A tetteges alárendeltség alól azonban csak a császárság idején szabadult fel a nő; mint-hogy azonban e felszabadulás egyedül az elerkölcstelenedés folyományakép jelenkezik, semmi köze sem lehet a nő becsültetéséhez, s általán az individualismushoz. A társadalmi romlás miatti felszabadulás elősegíthette az individualismust, s kétségkívül elő is segítette, de nem lehetett az individualismus eredménye.

Szóval, ép oly kevésbé bizonyíthat az individualismus mellett az, ha a nő szabadabb lesz az általános feslettség folytán, mint nem bizonyít mellette, ha tisztelt állást foglal el az állam oly politikája folytán, mely a szaporodásra, s így a családra is nagy súlyt fektet; ellenkezőleg, mindakettő, jóllehet, eredményében bizonyos határok közt egyez az individualismus eredményeivel, lényegileg ellentétben áll az individualismussal, mely a nőnek szabadságot és tiszteletet követel, nem azért, hogy jobban szolgálhassa a bujálkodást vagy a szaporodást, hanem egyszerűen mivel egyénisége, mint általán az egyéniség, respectálandó.

Már pedig a szabadságnak azon kétségkívül nagy foka, melyet a nő a római császárság idején élvezett, egyedül az általános elerkölcstelenedsnek volt következménye.

Róma novekedtével a rabszolgák szaporodása, — mert ez az erkölcsiségre nézve mindig vészhozó, — a tény, hogy a rabszolgák legnagyobb részt a legbujább népek közül hozattak, a Flora-ünnepek, melyeknél meztelen kéjleányok versenyt futottak, a pantamimák, melyeknek főingerét a színészek merész illemsértései képezték, görög és ázsiai kéjhölgyek beözönlése, a ledér képek, melyek minden háznak díszét kezdték képezni, az ázsiai feslettség fészkei-

vel fényűzésben versenyző Baia városának felvirágzása, a hirtelen gazdagodásnak bódulata, az élvhajhászat, melyet a politikai szabadságot és érdeklődést előlő despotismus protegált: mindezek előkészíték a bűn azon orgiáit melyekről a korabeli római Íróknál olvasunk.

Tiberius alatt már külön törvényre volt szükség, mely a főrendű családok nő-tagjainak megtiltja, hogy magukat a prostitúciónak odaadják. Helyesen mondja Lecky e körülményekre vonatkozólag, hogy voltak kétségkívül idők, melyekben az erény ritkább, de semmiesetre sem volt oly idő, melyben a bűn orzátlanabb és féktelenebb volt. Az ifjú Caesarok kivált, környezve hízelgőktől s kerítőktől, orgyilkos támadás és közel halál izgató félelmében élve, tekintet nélküli, kíméletlen, lázas örülettel vetemedtek az erkölcs- és természetellenes kéjelgés minden nemére; a discretio, mely az újabb kort s az újabb írókat jellemzi, ismeretlen volt akkorában, s Martial epigrammát, Apulejus és Petronius regényei, Lucian beszélgetései híven tükrözik e kort.

Ezzel kapcsolatban, részint egyenesen az erkölcstelenség, részint azon káros hatás folytán, melylyel a közjátékok a háziasságra voltak, nagy és általános ellenszenv támadt a házasság ellen, elannyira, hogy e tekintetben is kényszereszközökhöz és buzdításához kellett fordulnia a törvénynek. Metellus Numidius röviddel a köztársaság bukása előtt e baj ellen következőleg szónokolt: „Rómaiak — monda — ha asszonyi állatok nélkül élhetnénk, a kellemetlenségek e kútforrásától valamennyien távol maradnánk; minthogy azonban a természet már úgy végezte, hogy a nőekkel sem egészen boldogan, sem pedig általán nélkülük nem élhetünk, inkább tekintettel kell lennünk nemünk fennmaradására, mint saját

kedvtelésünkre.”¹⁾ Némelyek rász néven vették, hogy ily nyíltan beszélt a házaselet árnyoldalairól, de végre beismerték, hogy jobb kimondani az egész igazságot. Rómában közmondás volt, hogy az asszony csupán „in thalamo vel in tumulo” jó.

Ily körülmények közt a *confarreatio* és *coemptio* házasságkötési szigorúbb formái mindinkább mellőztettek, s leginkább az *usus* vétetett igénybe, a harmadik forma, mely szerint a házasság meg volt kötve, ha a nő egy évnél tovább folyton férjével élt. E forma szerint a nő nem került a férj, hanem maradt az apa vagy a gyám hatalma alatt, minthogy pedig a régi *patria potestas* már jó ideje hanyatlóban volt, e forma általános elfogadásánakényleg a nő teljes függetlensége volt következménye; a házasság e formája hathatósan segítette elő azon veszélyes szabadságot, mely az erkölcstelenséggel kapcsolatos. Mint-hogy tisztán polgári, magánjogi szerződés volt, a felek bármelyikén állott azt bármikor felbontani; így taszította el nejét Cicero, mivel új hozományra vágyott; Augustus kényszerítette a már terhes Livia férjét, hogy hagyja el azt, mivel maga akarta elvenni; Cato barátjának, Öorten-siusnak cedálta nejét, s ennek halála után ismét magához vette; Maecenas folyton cserélgette feleségeit; Paulus Aemilius minden indoklás nélkül eltaszította nejét, mondván: „Új is, jól is van dolgozva a cipőm, de senki sem tudja, hol szorít.” A nők hasonlókép cselekedtek s

¹⁾ *Si sine uxore possemus, Quirites, esse, omnes ca molestia careremus; sed quoniam ita natura tradidit, ut nec cum illis satis commode, nec sine illis modo vivi possit, salutis perpetuae potius, quam brevi voluptati consulendum.* Alius Gellius, Noct., I., G.

szent Jeromos említ egyet, a ki már huszonharmadik férjére jutott, s ennek viszont huszonnegyedik neje volt. Igaz, szabad lett végre tehát a nő, de e szabadsága nem az individualismuson, hanem a társadalom azon aiaiános bomladozásán alapúit, mely csakhamar a római világbirodalom bukására vezetett.

XXXI.

A r a b s z o l g a s á g .

De az individualismus hiányát semmi sem illusztrálja szembetűnőbb módon, mint a rabszolgaság atalánossága az antik világban, és itt feleslegesnek látszik minden további fejtegetés. És a rabszolgaság nem csak az individualismus hiányát bizonyította, hanem egyúttal az individualismus utóbbi kifejlődésének is ép úgy gátja volt, mint gátja volt az állameszme, mert ez, intézmény az uralkodó osztályok életbevágó anyagi érdekeit hozta ellentétbe az individualismussal.

Hogy e tárgyról mikép gondolkoztak az antik világban, a régibb, s a később korban egyaránt, a legkiválóbb gondolkodók is, arról tanúskodik az, hogy Aristoteles és Cicero egyaránt helyes és természetes intézménynek tartották a rabszolgaságot; Cicero elismerte ugyan, hogy az embernek lehetnek kötelességei rabszolgája iránt is, egyúttal azonban egészen jogosultnak tartá vele kegyetlenül is bánni.

Mindennél jobban illusztrálja gondolkodásmódját az, hogy

Atticustól bocsánatot kér, hogy felolvasója, Sositheus halálán szomorkodik.¹⁾

És ha kérjük, hogy kik voltak azok, a kikkel így vélt bánhatni, kikről így vélt gondolkodhatni az antik világ, azt látjuk, hogy csak olyanok voltak, mint bármelyike a szabadoknak. Azt akarjuk evvel mondani, és ez igen fontos, hogy nem volt úgy mint a feudalizmus jobbágyságánál, mint a modern néger-rabszolgaságnál, hogy rendi előítéletek, avagy physiologiai sajnos tévedések enyhítették volna az individualizmus ellen elkövetett bűnt, mert rabszolgává bárki lehetett. Rabszolgává lett mindenekelőtt a hadifogoly; de rabszolgává lehetett a szabad római is egyszerűen elszegényedés folytán, és a mi fellázító, nem ritkán történt, hogy a haza iránti katonai szolgálat folytán tönkre ment polgárokat hitelezőik kótyavetyén rabszolgákká adták el.)

A rabszolgaság intézményének ilyenemű fennállása magában feleslegessé tenne minden további szót az individualizmus teljes hiányának bizonyítására.

A viadorok.

A felhozottaknál még csattanósabban bizonyítják az individualizmus teljes hiányát az antik világban a viadorjátékok.

¹⁾ L. „Budapesti Szemle” 1865. III. füzet, Cicero köz- és magánélete, Boissier után Gr. A. 495.

²⁾ Nap. Jul. Caes. I. 47.

Valóban, az a körülmény, hogy a tudós világ művelődése általán a görög-római classicusokon alapú, máskülönben teljességgel magyarázhatlan általános elfogultságot szült. Így borzadni tudunk, valahányszor a mexicóiak emberáldozatairól olvasunk, de -hideg szívvel gondolunk a rómaiak gladiátoraira, mert megszoktuk a mexicóiakat barbároknak, a rómaiakat nagyoknak tekinteni.¹⁾ Pedig a viadorjátékokban több az iszony, mint a mexicóiak emberáldozatában, bármely szempontból tekintsük is azokat.

Tudjuk, hogy vallásos emberáldozatok szokásban voltak mind a görögöknél, mind a rómaiaknál is a régibb időkben de míg a görögöknél utóbb megszűntek, a rómaiaknál olyí alakot öltöttek, mely vallásos emberáldozatoknál borzasztóbb; mert egyszerűen közmultságokká lévén, vallásos tévelyek sem szolgálhattak többé mentségül.

És ily borzasztó alakban a római uralommal együtt ismét elterjedtek ez emberáldozatok a görög világban is.

A viadorjátékok eredetileg vallásszerű temetkezési szertartások voltak a nagyoknak sírjain; e vallásos emberáldozatok Plinius szerint K. e. 97-ben szüntettek meg a senatus által; de tényleg előfordultak még a császárság első idejében is; világi alakban is divatossá lettek azonban már korábban, és a köztársaság végnapjaiban már nem csak nagy közügyek elintézésénél, hanem a gazdagok lako-

¹⁾ Így az írók is csak ritkán veszik észre a római élet e foltjának egész szennyjét, és valóságos kivételt tesz e részben Lecky, „History of european morals from Augustus to Charlemagne” című művének 2. fejezetében, a hol az idevágó adatok egy részét egybeállítva, azokat a közérkölciség szempontjából élesen taglalja. Bővebb adatok e tárgyra nézve található: Magnin, „Origines du Theatre”, és Friedländer „Darstellung aus der Sittengeschichte Rom's.”

máinál is divatba jöttek az ünnepélyesség emelésére. A hatalmasok egymással versenyezve pártolták és szaporították e játékokat, a nép kegyének elnyerése végett is, és Pompejusnak ez irányban élelmes újítása volt, vad állatokat is uszítani a viadorokra, míg Caesar az első volt, a ki a temetkezési emberáldozatokat, melyek férfiak temetéseire voltak korlátozva, nők temetéseire is kiterjesztette, lányának halálakor.

Itáliának minden nagyobb városában voltak viadoriskoiák, melyekben rabszolgák, elítéltek és szabadosok is kik bizonyos évszámra szerződtek, kiképzést nyertek. A győztes által elnyert nagy díj, a hatalmasok pártfogása s a nézők tapsa nem csak a nép előtt, hanem a viadorok egy része előtt is teljes kárpótlásnak tűnt fel a kiállott veszélyekért. így akadtak önkéntesek is, és viador-társaságok városról-városra barangoltak, hogy a vidéki színházakhoz szerződjenek. Befolyásuk áthatotta lassanként az egész római életet; a társalgás, a gyermekjátékok, a bölcsék példálózgatásainak, s a művészek remekeinek tárgyává lettek; a császári nők, a vesta-szüzek díszhelyeket foglaltak el a nézők közt, és miattuk emeltetett a 80.000 nézőt befogadj Colosseum, melynek imponáló romjai ma is állanak, leghatalmasabb maradványaként a római világ nagyságának és sülyedségének.

A tömeg nem csak a fővárosban, hanem a tartományokban is annyira tódult a játékokhoz, hogy p. o. egy * fából készült amphitheatrum beomlása 50.000 embert ütött agyon. Szenvedélytől szikrázó szép szemek tekintettek a harcztérre s Róma legnemesebb hölgyei, — még császárnék is — versengtek a győztes szerelméért; mi csoda tehát, ha akadtak viadorok, a kik panaszkodtak a játékok ritkása-

gán, a kik zúgolódtak, ha fel nem léphettek, a kik gyalázatnak vélték gyengébbel vívni, a kik sebeik bekötözését nevetve nézték, és a porondra terítve, rendíthetetlen nyugalommal várták halálukat. Hisz a lelkesedés, melyet költöttek, oly nagy volt, hogy törvénnyel kellett a lovagokat és senatorokat visszatartani a játékokban való résztvétől, a halál nyugodt megvetése pedig, melyet tanúsítottak, a bölcsek bámulatát is kivívta.

Másfelől minden megtörtént a hatás fokozására, a már eltompult idegek ingerlésére; ha az egyik küzdő le volt terítve, az ünnepélytadó rendszerint a nézőkre bízta, ha vajjon élete kiméltessék-e vagy sem, és viharos taps jutalmazta a nézők óhajainak azonnali teljesítését, az óhaj pedig gyakran a ledöfés volt; Claudius különös örömét lelte a haldoklók arczában s a halálos küzdelem megfigyelésében műélvét fedezett fel; a küzdők mind nagyobb tömegben jelentek meg az arénában; Trajanus a dunai tartományok meghódítása után 10.000 embert harczoltatott; a változatosság kedvéért Nero szurokkal bevont keresztényekkel világította ki éjenként kertjeit, Domitianus törpéket és asszonyokat hagyott vívni, és ezután gyakrabban fordult elé, hogy nők is harczoltak; alig volt kegyetlen halálnem, mely a nép mulatságára az arénába ne vitetett volna; annyira ment a vérszomj, hogy veszélyesebb volt a császárokra nézve elhanyagolni e játékokat, mint a rendes búzaosztogatást; Nero e játékoknak köszönhető népszerűségét és Galerius arról volt nevezetes, hogy „soli a sem e b e d e l t e m b e r v é r nélkül.”

És hogy mindebben volna valami embertelen, valami iszonyatos, azt senki sem akarta észre venni; Cicero védi e játékokat s a római bölcsek közül egyedül Seneca

ítélte el azokat. Juvenal, noha satyrája a római egész erkölcsi világra kiterjed s gyakran ostromozza a rabszolgák elleni kegyetlenséget is, említi néhol a viadorokat, de hogy a játékokat ostromozná, az sehol sem jut eszébe, s terjedésükben senki sem lát egyéb bajt, mint az élvhajhászás és egy veszedelmes emberosztály növekedését. Az embertelenséget, kegyetlenséget senki sem vette észre; ellenkezőleg Plinius dicséri egyik barátját, a ki a veronaiak kérésére nagy viadorjátékot rendezett számos párduczczal, megjegyezvén, hogy „ily kérelem megtagadása nem állhatatosság, hanem kegyetlenség lett volna.” Élesebben bármely bölcselkedő fejtegetésnél mutatja az emberélettel való e játszás, az emberhalálban való ez öröm, az individualismus hiányát.

MÁSODIK RÉSZ.
A ZSIDÓVILÁG .

NEGYEDIK KÖNYV

A ZSIDÓVILÁG ÉS AZ EGYÉN.

NEGYEDIK KÖNYV.

A zsidóvilág és az egyén.

XXXIII.

A zsidóvilág az egyéni életet fejleszti.

Hogy a szabadságnak azon elvei, melyeket egyenesen magából az emberi természetből folyóknak ismertünk fel, és melyeknek alapját felleltük az ősemlékben is, mindinkább veszni látszottak az emberiség fejlődési történelméből fejlődésével ama görög-római polgárosodásnak, mely különben annyira ragyogó polczra emelte az emberi nemet azon most már nem fogunk megütközhetni, miután láttuk, hogy e polgárosodásban a közösség mily nyomasztó súlylyal nehezedett az egyéni életre, zsarnokilag elszorítva szabad fej lését, kérlelheti énül egyoldalúlag irányítva a szellemeket, minden jó erőt saját céljára absorbeálva, az ettől elütő törekvést elzsibbasztva, csirájában elölve.

A görög-római világ büszke épülete így jutott oda, hogy roskadni indult fényének és nagyságának tetőpontján és ha új eszme új életet nem ad e bensejében megrohadt társadalomnak, veszélyeztetve van maga a polgárosodás és minden addigi vívmánya is.

Ugyanez az, a mivel számtalanszor találkozunk a világtörténelemben, a mivel találkozunk, valahányszor az absolutismus — legyen aztán egyesnek, népnek, vagy eszméknek absolutismusa — alávet mindent saját céljának; imponáló erélykifejtés és kápráztató sikerek után átlépve Rubiconját, hatalmának magaslatán egy csapásra roskad össze, dőltében eltemetve azt is mind, a mit alkotott.

Mert a fejlődés fotytonosságát nincs a mi biztosítaná, a s z a b a d s á g o n kívül.

Az új eszme, mely e rohadt polgárosodást regenerálta, az egyéniségi eszme volt, az elv az egyén súlyáról, becséről, az egyéninek jogosultságáról szemben a „salus reipublicae suprema lex esto” elvével.

Ez új eszme a kereszténység közvetítésével a zsidóvilágból származott át a görög-római világba; valamint az antik világban minden elnyomólag hatott az egyéniségi eszmére, úgy a zsidó theokrátiában oda hatott minden, hogy az egyéniségi eszme mind tisztábban fejlődjék, egész odáig, a hol aztán már egész tisztaságában látjuk formulázva: Kristus tanáig a testvériségről, a szeretetről, s a magasztos tanig, hogy másokon elkövetnünk nem szabad azt, a miről nem akarjuk hogy rajtunk elkövetessék.

Kimutatni ezt, lesz a következőknek feladata, és tanulmányozni fogjuk e végből a zsidóvilágot minden elemeiben, nyomról-nyomra mutatva ki benne az egyéniségi eszme fejlődését és térfoglalását; mielőtt pedig a zsidóvilágot amaz alakjában részleteznék, melyben a görög-római világra hatni kezdett, megfogunk ismerkedni ez alaknak szellemi és physical hátterével, bázisával, a vallással mindenekelőtt, mely a szidó szellemnek ősterméke és alapja volt egyúttal, a legrégebb hagyományokkal, az állam-

alakulással végre, nemkülönben a talajjal, mind a melynek átalán döntő befolyást tulajdonítunk a szellemi fejlődésre, és az egyes fajokkal, a mint ezek a zsidóvilágban ismét mintegy egyénileg, külön fejlődtek, hogy aztán a pártokra, intézményekre, a közerkölcsökre és a magán szokásokra, társadalmi viszonyokra stb. térjünk át.

Mindezeknek tanulmányozásánál folytonosan alkalmunk lesz bebizonyítani azt, a mit még egyszer ismétlünk: hogy valamint a görög-római világban minden elnyomólag hatott az -egyéni- eszmé, úgy a zsidóvilágban minden ez eszmének növelésére, fejlesztésére szolgált.

Valóban, a zsidóságnak világhistóriai jelentősége mind a mai napig még távolról sincs kellőleg méltányolva.

Ha a görögvilág, a tudományos, a római a political nagyság, akkor a zsidóvilág az etnikai nagyság, és egyik sem kevésbé fontos a másiknál; hogy az emberi nem fejlődése folytonossá válhassék, találkozni kellett a háromnak, mert a maga különvalóságában csakhamar elérte mindenik a stagnatio azon pontját, melyet a világtörténelem oly kézzelfoghatólag jelez; mind a három a menyiben elzárkózottan, elszigetelten fenn akarta tartani különlétét, kipusztult a történelemből, és mind a három csupán csak azon elemeiben maradt fenn és fejlett tovább, melyek egyesülni tudtak a másik kettőnek ugyanily elemeivel.

XXXIV.

M o n o t h e i s m u s .

Az emberi nem fejlődésének történetében bizonyára mindenkor a legérdekesebb kérdések egyike lesz, hogy a bálványimádás és polytheismus közepette hogyan jutott a zsidóság a monotheismushoz.¹⁾

Czéljainkon kívül esik azonban e kérdésnek fejtegetése; nekünk elég az egyszerű tény, hogy a zsidó és épen csak a zsidó vallás monotheisticus volt, és hogy a m o n o t h e i s m u s az, mely mint első nagy vonás külön állást ad a zsidóságnak a rokon- és szomszédnépeknek chaosában.

A monotheismus istene, maga az absolut egyén, personificatiója mintegy az egyéni eszmének; már ennyiben is elősegíti tehát az egyén súlyának ösztönszerű felismerését; összpontosítva önmagában min den súlyt, a leghathatósabban tünteti fel az egyén súlyát, habár eleinte csupán csak magára az absolut egyénre nézve is; és jöllehet igaz, hogy mellette minden más egyéniség eltörpül, nem szabad felednünk, hogy ez isten „saját képmására teremte az embert”, vagy, á mi nekünk ugyanaz, az emberek saját képmásukra teremték istenüket, e hasonlatosság pedig, mely élénk tudatává lett minden egyes zsidónak, ösztönszerűleg és

¹⁾ Nyilván az egyptomi mysteriumokból jutott a zsidósághoz a monotheismus; ez magyarázná egyúttal az üldözést is.

önkéntelenül felkelthette benne az abszolút egyén súlyának hatása alatt, saját egyénisége súlyának érzetét is.

Bizonyításra sem szorulónak látszik legalább is annyi, hogy a monotheismus az antik világ pantheismusával szemben, viszonylag legalább, kiválóan alkalmas volt az egyéni érzet és az egyéniségi eszme fejlesztésére; hiszen egyén, eszménye az egyénnek volt az, a mi úgy szólván minden gondolatot absorbeált és minden gondolattal vonatkozásban állt.

A párhuzam nem állhat egészen; nem áll jelesen következményeiben és az indokok némely részében sem: de vannak közös mozzanatok ebben, és abban a jelenségben, hogy az egyéni jogosultság felismerését sokkal inkább segíti elő a dynasticus abszolútismus és a tyrannis,¹⁾ mint azon demokraticus abszolútismus, mely oly kiváló szerepet épen az antik világban játszott.

A monotheismus ez általános hatását fokozta még azon különleges fejlődés, melynek az a zsidóvilágban indult.

Utaltunk már arra, hogy az abszolút egyénnek súlya, a mint az a monotheismusban nyilvánul, alkalmas általán az egyén súlyának felismerésére hatni. De e hatást fokozta a zsidó népnél azon különleges viszony, melybe a monotheismus fejlődöttével a zsidóság úgy összességében, mint minden egyes tagjában, az istenséghez lépett.

Hogy a monotheismust a zsidóságnál is polytheismus előzte meg, az a benső okokon kívül kitűnik abból is, hogy istennek legrégebb elnevezése az „elohim” szó volt; e szó az assyr „El” (Helios) plurális; az „elohim” elnevezés a polytheismusnak maradványa. A paradicsomi

¹⁾ Az imperialismus befolyásával az individualismus fejlődésére részletesen fogunk foglalkozni a maga helyén.

történetben, ¹⁾ melynek nyilván más a szerzője, mint a teremtés történetének,²⁾ a teremtőnek neve: „Jahve Elohim”,³⁾ istenek istene. Jahve nyilván ugyanaz a név, mint Jao, a hogyan Diódor a zsidó istent és egy görög oraculum az istenek legnagyobbikát nevezi, és ugyanaz a „Jovis” és az eleusisi „Jakhos” szóval.

De a monotheismus még akkor is, midőn már tisztán kifejlett és ellökte volt az alárendelt és mellékes isteneket, (nem minden visszaesés nélkül, minőt például az „Elohimfiakban” találunk, kik az emberek lányaivd gyermekeket nemzettek,⁴⁾ még akkor is csak küzködve tudott közérvényre jutni, és gyakran kelle tágítania a bálványimádás előtt.

Megszilárdulni csak az első birodalom bukása után tudott.

Hiába tanítják isten prophétái az őshagyományokat. Hiába igyekeznek szilárd alapot adni tanuknak minden egyesnek önérdékében és a nemzeti érzületben. Hiába hirdetik a tant az igazságos, a türelmetes ugyan, de a konoknak ellenében kérlelhetlen istenről, Israelnek istenéről, a ki „szövetséget” kötött Ábrahámmal és „szövetséget” kötött ujbjól Israel népével. Hiába inti Sámuel a népet: ne válasszon királyt, mivelhogy a zsidónak királya maga isten.

A tömeg még nem érett a theocratiára és királyt választ. A királyok alatt mindinkább terjed a bálványimádás; a tömeg még nem érett a monotheismusra.

¹⁾ 1. Mos. 2, 4-3, 24.

²⁾ 1. Mos. 1, 1-2, 3.

³⁾ Jahve=Jehova.

⁴⁾ 1. Mos. 6, 1-4.

De bekövetkezik a bukás, be a szolgaság, — és a közveszedelemnek egész iszonya nem látszik egyébnek lenni, mint isten büntető kezétől adott egy nagy jelnek a próféták igazolására.

Israel megtér.

Így a szövetséget istennel az isten-állam bukása nem hogy megsemmisítette volna, hanem ellenkezőleg örök időkre megerősítette. A szövetség megújult; pontozatai mintegy a következők: a teremtő kormányzója a világnak; az ember, a ki teljes odaadással szolgálja akarátát, hozzá hasonló lesz; de érzéki és erkölcsi minden törekvését oda kell irányítania, hogy egyetértsen véle, a kinek kétségbevonhatlan igazságossága nemzetek és egyesek dolgaiban, daczára némely megfejthetlen jelenségnek, egyaránt nyilvánul, példa- és vezérsillagként áll az ember előtt, és a ki oly fejlődést szánt az emberiségnek, mely az örök béke és általános isteni szolgálat birodalmához vezetend. Israel van hivatva mindenekelőtt utat törni e birodalomnak, és kötelezve van istennel szövetséget kötve (ősapáitól¹⁾ való származásánál, valamint ünnepléses önkötelezésénél²⁾ fogva is, e hivatásnak megfelelőleg élni, most is képviselve már isten országát e földi tereken.

A mivel Israel mind kevesebbet törődött jó napjaiban, ahhoz most már mint egyetlen menedékéhez és reményéhez ragaszkodott az egész nép, a bukásban tanújelét ismerve fel azon kinyilatkoztatás igazságának, mely ihletett férfiak ajkáról addig hirdette volt az istentelenség vészterhes következményeit, míg íme a beteljesült végzet megszilárdította

¹⁾ I. M. 17, 7.

²⁾ 5. M. 7, 8, 9, 5

ugyan a hitet: de ennek most már önálló álladalom nélkül kell céljait követnie.

Így az első birodalom bukásával kezdődik tulajdonképen a zsidó theokratia, kezdődik a tulajdonképi zsidóság és kezdődik végmegállapodottságában a különleges zsidó monotheismus.

E fejlődési processus alatt most már ismét nem egy fontos oly tényezővel gazdagodott a zsidó monotheismus, melynek szükségkép előmozdítólag kellett hatni az egyéniségi eszme fejlődésére.

Az absolut egyén súlyának eltörpítő hatása most már ellensúlyozva volt az isteni igazságosságról, türelmetességről szóló tan által, s éhez hozzájárult csakhamar az isteni szeretetről szóló tan is.

Ez által és az istennel való szövetség eszméjének tiszta kifejtése által eltűnik a szolgálai alárendeltség nyomása is, az egyedüli, a mi a monotheisticus theocratiában az egyéniségi eszmének hátrányára lehetne mindazok mellett, a mikkel különben ez eszmét fejlesztette.

A theocratiában most már az egyén sem nem absorbeáltatik az összes által, sem pedig el nem törpül a kényúr mellett, mint a hogy e kettőnek vagy egyikét, vagy másikat a görög-római állapotok mindenkor előidéztek.

XXXV.

Az őshagyományok.

Ha itten a zsidó őshagyományokkal foglalkozunk, céljainkhoz képest nem azt fogjuk keresni, hogy mi képezi bennük a való tények magvát, az eseményi alapot, hanem kutatni fogjuk, vajjon minő felfogás, minő nézetek és minő gondolkodásmód mellett tanúskodnak e hagyományok, úgy a mint a néptudatban megállapodtak és kegyeletesen őriztettek.

Bennünket következtetéseinkben nem zavarhat a bibliai könyvekből elutasíthatlanul kitetsző azon tény, hogy az ó-szövetség egyes könyvei épen nem keletkeztek a bennük szereplő egyének idejében, hanem keletkeztek sokkal később; hogy nem képeznek egységet, hanem sokszorosan, számos ellentmondással összefűzött dolgozatokat, és hogy keletkezési idejére nézve valamennyi igen közel áll egymáshoz.

A bibliai közleményeknek eredetét és fejlődését homály borítja; a szentírást legelőször Ezra és kortársai által találjuk az életbe bevezetve; de hiszen bennünket a zsidó őshagyomány nem is viszonyában a történeti igazsághoz, hanem érdekel mint phaenomen önmagában, mint productuma a zsidó szellemnek és érdekel, mivel e szellemre akarunk belőle következtetni.

És vonhatunk ily következtetést főleg abból a szembetűnő vonásból, mely az egész őshagyományon átvonul,

ennek más népek őshagyományaival szemben egészen sajátos zamatot adva, hogy t. i. a legrégebb zsidó történetek nem képeznek egyebet, mint egyéneknek és egyes családoknak történeteit az évszázadok hosszú során át; Ádám, Kain és Ábel, Noah, Ábrahám, Jakab, Izsák és a többiek mind, a mint e könyvekben szerepelnek, nem szerepelnek egyébként, mint csupán legbensőbb egyéni és családi életükben és közvetlen érintkezésükben, egyéni viszonyukban magához az abszolút egyénhez, istenhez, a ki velük egyenesen mint egyénnel nem egyszer szövetkezik. József, utóbb és inkább Mózes, az első, a kinek politikai és történeti szerep is jut.

Találkozunk-e ilyesmivel az antik világban? hisz ottan az egyén a hagyományban, az utókor előtt, csak akkor és csak annyiban bír fontossággal és súlylyal, a mennyiben várost vagy államot alapít, csatadiadalt vív vagy uralomra, vezérszerepre vergődik, szóval amennyiben politikai, történeti szerepre szert tud tenni, vagy legalább bizonyos határozott és határozó viszonyba tud jutni a tömeghez, egy nagyobb közösséghez.

Az antik világnak a közösség volt egyedüli súlypontja, értékkel minden csak éhez való viszonya szerint bírt.

A zsidóvilágban ellenben — bizonyítja a hagyományok e feltűnő különbsége is — a közösség mellett jogosultsággal, súlylyal és fontossággal bírt folytonosan és szakadatlanul az egyéni is.

Az antik világban súlyt csakis az összessel való kapcsolat adott az egyéneknek. A nagy C o r i o l á n önmagában és önmaga által, nem külső körülmények, nem physikai hatalomhiány miatt, avagy az ellenében álló erő túlsúlya-

nál fogva, ha nem megsemmisül a rajta mint igaz rómain az elementáris hatalmak ellentállhatlanságával erőt vevő római gondolkozásmód által, abban a pillanatban, a midőn ellentétbe· jó az összessel.

Ilyen vonásokkal van impraegnálva a római hagyomány, folyólag a közösség egyedül jogosultságának elvéből, és a törekvésből ez elv megszilárdítására a néptudatban.

És a zsidó, míglen a római értéktelen gyanánt lép tova mind azokon, a mik egyenes vonatkozással nem bírnak a nagy közösségre, a zsidó szeretetteljesen mélyed bele az egyéni, a családi életbe, örzi a zajtalanul lefolyt, de az egyéni mély élet egész költészetével méltán dicsekvő eseményeket a legkegyeletesebben, mint drága-becsés hagyományt, és elég fontosoknak tekinti arra, hogy évszázadok egy egész sorának hosszú időközét kizárólag ezekkel töltsé be.

Hogy az okokat se mellőzzük, a különbség ezekben az, hogy a görög-római világ az államalakuláson és az állami fejlődésen alapú, míg a zsidóvilág a patriarchális pásztoréletben gyökerezik és végleges, teljesen kifejlett alakjához sem az államalakulás, hanem épen ellenkezőleg az első birodalom bukása által jut.

A terjeszkedés, a hódítás, az összestolja előtérbe, míg ellenben szolgaság és elnyomás az egyéni érzést az elhagyatottság érzésével együtt fejleszti.

XXXVI.**Az államalakulás.**

Utaltunk már arra a nevezetes tényre, hogy az állam bukása volt a zsidóság tisztulásának és izmosodásának alapja.

Lássuk már mostan, hogyan esett ez, és hogyan fejlődött a zsidóság ez állapotból új államalakulásig, mely most már a tulajdonképi, a valódi zsidóság államalakulása volt.

A zsidóság egyik alapjának méltán nevezzük az állam bukását, mert megelőzőleg e bukást, tagadhatlanul a legjobb utón találjuk a zsidóságot arra, hogy a bálványimádásban elsülyedjen, elpusztuljon.

Már magasra fejlett a nemzetnek állami élete, midőn ismét az egyénire daraboltatott; és ez volt a zsidóságnak megmentése, újra teremtése, bizonyságául annak, hogy az egyéni élet volt a zsidóságnak legsajátosabb vonása, soha el nem tompuló fegyvere, legerősebb bástyája, ama megdönthetlen bástya, melyet hű férfiszívek állítanak lelkesedésük tárgya elé és melyet erőszakolni nem lehet, mert minden rés, minden siker hiú diadal egyes köve felett csak a bástyának, mely áll, sokszorosán, szilárdan, daczára mindennek, áll úgy mint annakelőtte; bizonyága e tény továbbá annak is, hogy valamint Antaeus a földből, a zsidóság az egyéni életből merítette léteterejét,

bizonyosága annak, hogy ellentétben az antik világgal, a ssidóvilágban az egyéni élet oly erős tényező volt, hogy teljességgel mellékessé törpítette az állami életet és jelentőségét.

Az első birodalom tartama alatt épen a zsidóság lényege volt az, mely folyton koczán forgott; a környező keleti népek bálványimádásától sem riadtak vissza; annyira rokonnak érezték magukat e népekkel, hogy osztozkodtak pogány örömnépeikben és helylyel-közel befogadták pogány isteneiket is. Csak vész és iszony tudta eredményezni, a mi isten prófétáinak nem sikerült. Csak az idegen földön, idegen nép, teljességgel idegen erkölcsök alatt ismert a zsidó önmagára. Azóta magába tért a zsidóság, és nyomása alatt oly népeknek, melyekkel, tán épen mivel nyomásuk alatt állott, összeolvadni nem tudott, visszanyerte egységét, súlypontját. Törvényeinek szelleme, melylyel ellenkezett volt ekkoráig, áthatotta mostan inkább mint valaha.¹⁾ Jobban hatott most már a traditio, mint egykor a próféták ihletett szava.

És midőn később jobb sors alatt, — szívóosságuk folytán nyilván, — úgy mint külön néppel bántak velük az uralkodók, külön fejlődésnek indultak ismét csakhamar. Ragaszkodtak rendületlenül a törvényhez és apáik erkölcséhez és ennyiben hasonlítottak minden más keleti néphez; de érezték külön hivatásukat, hirdetétek azt a próféták és tanítók; egészen és teljesen az ősi törvénynek kellett élniök: feladatuk volt isten országát megvalósítani, kiengesztelni a haragvó Urat és megoldhatásának reménye emel-

¹⁾ 4. Ezek. 11, 16 és 19-20; 15; 16; 18; 31; 20; 87; kül. V. 25.

kedett és buzdítólag hatott, a midőn kinyerték a visszatérhetés engedélyét.

Alig hogy Cyrus megengedte a visszatérést Jerusalemba és a templom újra felépítését, azonnal felkerekedett a száműzötteknek tetemes része, hogy felkeresse a régi hont, áthatva a lelkesítő akarattól, megújítani, örökre megszilárdítani a szövetséget az Úrral, egészen az egykor megvetett próféták szellemében.

Valójában, bámulva tekintünk a világtörténelem e páratlan jelenségére. Népek rabigába dőlnek és rabigát törnek; ez a történet folyása; de itten egyebet látunk! Letiporva egy nemzet és széjjel darabolva, zúzva; hazája rom és idegenek prédája, a kevés, a ki ragaszkodhatott a puszta göröngyhöz, koldus, szorítva a legalacsonyabb munkára; nincs remény többé a hatalomhoz, az idegenek keserű kenyerére utalva az egész nép, és e mellett — sem nem becsülve, sem nem rettegve; nagyon is gyér ezenfelül új egyesülésre, közös erő kifejtésre; minden emberi számvetés szerint elítélve, hogy pusztuljon és veszszen, daczára mihaszna ragaszkodásának régi, előtte szentelt emlékekhez: és ez a nép, e rab, e koldus nép, ébred, kitör sírjából és életet kér, és él, és nő és virulásnak, és olyan új hatalomnak indul, hogy legnagyobb napjainak régi fényében tündöklök ismét Israel, és az ígét istenének nagyságáról, hatalmának örök erejéről, fegyverének hegyén viszi ámulásban elrémült szomszéd-tartományok szívébe!

És ha kérdezzük, hogy mi tartotta fenn Israelt e fordulatig, mi tartotta fenn a kétségbeesésben, mi tartotta fenn akkor, a midőn az isteni büntetés gyanánt régen hirdetett bukásnak feltartóztathatatlanul bekövetkezett iszonya

alkalmas volt ugyan az igaz szellem ébresztésére, de a széjjelverés, a szolgáltság, minden anyagi segélyforrás teljes hiánya, lehetetlenné tette az erők összetartását, és a tehetetlen kétségbeesés kínos érzetével töltötte meg minden zsidó szívét?

A mi Israelt fenntartotta ekkor is, az a háznak, a családnak, az egyéni élet e legsajátosabb színhelyének, ősi erkölce volt; ide számítandó a körülmetélés, a tisztának és tisztatlannak fogalmi, melyek az idegennel szemben válaszfalat, a zsidóval kapcsolatot képeztek a széjjelszakításban és az idegen földön is.

Hogy magánélete által a szétszórt Israel élesen különbözött minden más fajtól, az határozottan fel van említve.¹⁾

E tekintetben nem is állottak nyomás alatt, Haman üldözése is személyes bosszúnak tulajdonítatik, és midőn a királyt kiirtási rendelet adására buzdítja, akkor is csak a zsidók idegenségére utal; a király elrendeli a zsidók egy nap alatti kiirtását, de nem kísérti meg őket az ország szokására, vallására szorítani.

És úgy találjuk valójában, hogy a zsidóság kesereg ugyan Jerusalem pusztulásán²⁾, a gyalázaton és gúnyon, mit a legyőzött szenved, de sehol sem panaszkodik vallása vagy erkölce ellen intézett nyomás felett.

Az akkori keleti hódítók, szoktatva az isteni szolgálat különféleségéhez, beérték hódítással és prédával, a veszélyeseknek lemészárlásával, állatias élvágyuk kielégítésével, de a szellemieket nem bolygatták.

¹⁾ Eszt. 3, 8.

²⁾ A keseregő dalok tárgya mindig csak Jerusalem.

Így a zsidók idegenszerűségük daczára csakhamar egyes esetekben fontos állásokhoz is jutnak. Nabucadnezer mindjárt Jerusalemet első megvívása után több előkelő zsidó ifjút rendel külön szolgálatára, és később tetteleg benső szolgálatába veszi Dánielt, Hananjaht, Misaélt és Azárját, és Daniel nem csak alatta, hanem utódai alatt is, egész Cyrus ig magas államméltóságban van.

Mindezek tartózkodtak a királyi asztaltól; Dánielről meg van írva, hogy a háromszori napi imádságot soha sem mulasztotta el. Az üldözés, melyet e négy férfiú utóbb szenvedett, a főurak idegenek iránti irigységének tulajdoníttatik; de a négy férfiú megállotta a sarat, diadalmaskodott irigyein és az üldözés eredménye a zsidók szabad vallásgyakorlatának ünnepélyes elismerése lőn.

Így állottak 70 éven át a zsidó ügyek egész a visszatérésig. Hogy mi bírta ennek engedélyezésére Cyrust, azt eddig fel nem világosított homály fedi; lett légyen bármi, Dániel befolyása, állami vagy egyéb tekintet, tény az, hogy az engedély eredetileg csak az isteni szolgálat helyreállítására vonatkozott; úgy látszik, megengedett az is, hogy a ki egykori birtokát új birtokos nélkül találandja, azt ismét elfoglalhassa. A megmaradtaknak meghagyatott a visszatérő atyafiak segélyezése, a mi jó szívvel és busásan meg is történt.

Tíz vezér alatt, élükön Zerubabel, a ki utóbb mint helytartó lép fel, 42360 férfi tért vissza családjával, 7337 nő- és férficseléddel, és 245 énekessel Judaeába, hogy helyreállítsák ismét isten templomát.

A perzsa-görög óriás mozgalmak zaja közt egy fél századon át nyomtalanul marad az új község a történe-

lemben; ¹⁾ Ezra és Nehemia volt, a ki új lendületet adott a zsidóságnak, megadva annak egyúttal végleges formáját is.

Ezra az írástudó pap, a ki birtokában volt a mozaicus törvények egy kéziratának, melyet úgy látszik maga irt le egy régibb példányból, Artaxerxestől engedélyt kért, hogy a hozzácsatlakozókkal együtt ő is visszatérhessen Jerusalembé, behozandó ott a törvényt. Az engedély Artaxerxes országlásának 7-ik évében az államtanácsban megadatott. Az engedéllyel együtt teljhatalmat is kapott Ezra a törvény behozatalára; Ezra az a férfiú volt, a ki ezt kitudta aknázni népének érdekében.

Méltán Mózes mellett jelöli ki Ezra helyét a hagyomány. Mózes isten népévé, Ezra isten községévé tette a zsidóságot; amazt leverte minden állami sorsnak forgandósága; emez alapját nem az államéletben, hanem az egyénben keresvén, fennálland addig, a meddig él zsidó.

Mert habár újból meg volt a központ Jertisálemben és a szentségben, úgy érezte mégis a zsidóság, hogy csak valamely újabb csoda adhat ismét külső fényt, hatalmat isten népének. Israel szellemei egysége volt most a cél és erre nem volt elegendő az összes zsidóság részvéte a templomépítésben, nem volt elegendő mndei egykori fénye sem az isteni tiszteletnek, melyben tetteleg csak egy csekély kisebbség vehetett részt, hanem a törvény szellemének bevitele minden községbe lett szükségessé; ez megtörtént az írás és a tanítás, vagyis inkább magyarázás által.

¹⁾ A Haman üldözés bízást K y a x a r e s idejébe tehető. Ld. V i g n o r e s, Chron. — Jost, G. d. Judenth. 1. 29.

Ezrának sikerült az írás százszoros terjesztésével és folytonos hirdetésével, mely végből ekkor támadtak a synagogák mindenfelé, a hol zsidó élt, átszellemíteni és sziláru alapra, minden egyes egyén rendíthetetlen tudatára és ebből folyó hűségére fektetni a zsidóságot.

Az első b i r o d a l o m bukása tehát, életet adván a tulajdonképi zsidóságnak, egyúttal hatályosan fejlődést adott ismét az egyéniségi eszmének is, a mennyiben mindenekelőtt a már magasra fejlett állami életet ismét egyénire darabolta, a szolgaságba jutott népnek minden egyesében az elhagyatottság érzésével együtt az egyéni érzést fokozta, és végre eredményezője volt oly fordulatnak, mely előttünk a legnagyobb súlylyal bír: a z s i d ó s á g a l a p j a a b u k á s u t á n a z e g y é n l e t t.

Eredetileg átalán az egyén alapja a közösségnek, és az egyéninek telhető biztosítása egyik főtenyező a közösség, a társadalom létesülésében; de a fejlődés bizonyos stádiumában elszoríttatik e momentum egyebek által, és hogy a zsidóságban nem szoríttatott el, az élesen különbözteti meg ezt az antik világtól.

Míg a közösség összetartó kapcsa az antik világban magának a közösségnek tényleg fennálló hatalma, elébb pedig egy város és ennél is elébb, valamely egyesnek hatalma volt; elannyira, hogy a hol ez a kapocs gyengül, mint Görögországban, valóságos széjjelmállást találunk; addig a zsidóságban Ezra idejétől, a feltámadás, az újjáalakulás idejétől fogva a közösséget olyan láncz kapcsolja együvé, melyben lánczszem minden egyes zsidó; a közösség tényezőit és alapját az egyének mint ilyenek képezik, és a szorosán az egyénekből folyó közakarattal képezi Israel erejét.

XXXVII.

Vidékek és fajok különfélesége.

A zsidóság fejlődésére vetett e visszapillantás után vegyük már most szemügyre a zsidóvilágot, úgy a mint e fejlődés következtében alakult.

Mindenekelőtt az országgal és népével kell megismerkednünk;¹⁾ megismerkedvén a hagyományi háttérrel és alappal, látnunk kell a physikai és ethnographiai háttért és alapot is.

És ha vizsgálva ezeket, ezekben is találkozni fogunk szembeszökő különbségekkel és egyéni külön-fejlésekkel, különbségekkel és különfejlésekkel daczára a közös alapnak, közös eredetnek és közös történetnek, valamint a vallás közös és kifelé szorosán elkülönítő kötelékének; ha látni fogjuk, hogy e kis területen, ez apró nép közt, a hol azt hinnők, hogy minden, múlt és jelen, közös eredet, vallás, államélet, külviszonyok és belállapotok, a külön életet folyton fenyegető nagy hódítók, a népnek elszigeteltsége, aprósága, nivelálló, egy szokásra, életre, erkölcsre szorító, az egyéni különféleségek eltörlésére munkáló hatással van;

¹⁾ Az országot és lakosságot többé-kevésbé bőven ismertetik mindazon művek, melyek a zsidóság történelmével és a kereszténység keletkeztével foglalkoznak; ezek közt az, melyet e részben a legbehatóbbnak találtam s melynek legtöbb hasznát vettem: Nausrath, „Neutestamentliche Zeitgeschichte.”

ha látni fogjuk, hogy mégis egyéni kúionfejlődéssel találkozunk mindenütt és mindenben; holott a római világban, a hol száz és száz elem vegyült, és kasztok képezték a legkésőbb időkig az államélet alapját, hatalmas nivelálló áramlattal találkozunk: akkor ismét constatálhatni fogjuk az egyéniségi eszme existenciáját a zsidóvilágban, uralmát a a zsidóság felett, és constatálhatni fogunk ez eszme fejlődésének okaiból és hatásaiból is egy nem kevésbé jelentékeny részt.

XXXVIII.

Galilaea.

Ez az énekek énekének országa. Éjszaki részét sziklás völgyek, a „cédrusos” Libanon és a „harmatos” Hermonnak égre meredő jegesei határolják; ezekről húzódnak délfelé a dúséletű bérezi erdők ama tajtékozó forrásaikkal, melyekről szól az ihletett énekes.

Ulatha és Paneas kerülete ez, a legirigyeltbek egyike, üde, mosolygó tavaszával, dús nyarával, itt állott Caesarea Philippi, hirdetve, hogy tartományainak gyöngyét szenteli a tetrarcha Caesarnak.

A hegyalja berkei sással benőtt mocsáros síkságba vesznek el; rösteli a Jordán, és csak mászva veszi raj^a útját a Meróm tava felé. Csupán vadászására a bivalynak, vaddisznónak tévedez erre Galilaea lakója, ha ugyan nem szorítja e mocsárok közé politikai üldözés, vagy a

büntudatnak átka, a mikor aztán nyomorú életét rablókalandok¹⁾ és mocsárlázak²⁾ közt osztja meg.

Új élet kezdődik a Meróm tava alatt, és ott, a hol a karavánok útja Damascus és Ptolemais közt áthidalja a Jordánt, levezetve Tiberias tavához, mind pezsdülőbb, mind lüktetőbb lesz ez az új élet.

Galilaea szemefényének méltán nevezték ezt a tavat; inkább még mint ma, elterült egykor partjain a déli égaljnak egész pompája.

Három büszke város és egy sora a mosolygó falvakkal szegte be az öt órányi hosszúságú, három órányi szélességű tavat; a hol a karavánok útja érinti a partot, ottan fekszik Jézus városa, Kapernaum, éjszakkal ettől hegyháton lógva Khorazin, alatta pedig a parton Bethsaida; délnek Dalmanutha, a magdalai Máriának szülőhelye, stb. Házak és utcák inkább hasonlíthatók a keletnek mostani tarkabarka építkezéséhez, mint az ó-görög városokhoz.³⁾ De Tiberias alatt büszke görög oszlopokat tükröz vissza a sima vizsín. És élénkít mindent, partot, helységet, tavat, a nem fáradó halászat, melynek zsákmányát besózva messze földre küldi

a kereskedő;⁴⁾ a vizsínén idestova repül a gyors ladik;⁵⁾ a halászok kifeszített hálókkal metszik át a sima tükröt;⁶⁾ annyira ment a hajók száma, hogy a zsidó háborúban

¹⁾ Jos. Bell. I; 15, 5.

²⁾ Bell. III., 10. 7. Robinson, Palästina III. 604.60J.

³⁾ Mert a hol ez az uralkodó, ott Josephus nem mulasztja el külön megemlíteni, mint Zebulonnál, Bell, II; 18, 9.

⁴⁾ Strabo, 16, 2.

⁵⁾ Mát, 8, 23; 14, 13. Luk. 8, 22.

⁶⁾ Luk. 5, 6.

valóságos tengeri ütközet fejlődött Tarichaea, a halászáros alatt, zsidó csónakok és római tutajok közt.¹⁾

Nem kevésbé élénk a vidék a tó és Iesreel síkja közt, a hol Galilaea határát éri. Jézus születésekor városokkal, fálvakkal, halála után néhány évvel romokkal van beborítva ez a vidék. Josephus kétszáz négy helységet és tizenöt erődöt számlál benne.²⁾ E tíz mértföldnyi területen szerinte meghaladta a lakosság száma a 3 milliót.³⁾

E sűrű lakosságnak pezsdülő életét, szorgalmát, iparát, fáradhatlanságát munkában, jókedvben, élénken rajzolják az evangyéliumok.⁴⁾

És mégis, ez a nagyszámú, szorgalmas, iparos nép, nem igen részesült a zsidók tiszteletében; nemzetisége igen vegyes volt. Az isrealiták mellett phöniciaiak, syriaiak, arabsok, sőt görögök is lakták a tartományt. Főoka ennek a „via maris” a nagy kereskedelmi út átvonulása volt. De a nagy karaván-forgalom nem csak idegeneket hozott az országba, hanem belevonta száz és száz különböző foglalatosság által az isrealitákat a pogány üzéreltbe is. A nyugati városok mindinkább phöniciai jelleget öltöttek; ilyennek mondja Josephus Zebulont, melyet Tyrus, Sidon, stb. városaihoz hasonlít.⁵⁾ A Herodeusok építményei, mint az újból felépült Sepphoris,

¹⁾ Bell. III; 10, 9.

²⁾ Bell. II. 20, 6. Vita 37. 45.

³⁾ Bell. III. 3, 2. Ámbár hihetetlennek látszik, hogy valaki 100.000 embert parancsnokolt légyen, mint J o s. magáról állítja, és még se tudjon tömegek becsléséhez, Josephus számtételei önmagukban viselik képtelenségüket.

⁴⁾ Mát. 20, 8, 21, 28, 7, 25, 23, 27, 11, 16. Luk. 9, 62, 14, 30, 12, 17, 14, 23, 17, 7, 15, 29, 13, 24, 25, 12, 45, 14, 18, 17, 28. Mr. 4, 9, 42.

⁵⁾ Bell. II; 18, 9.

különben is római szabásúak voltak, jelezve, hogy a lakosság is sokat veszített szigorú zsidó szelleméből.¹⁾ Így Galilaeában a nép embere is veszített érzékenységéből az idegen iránt, a mi még fontos tényezőként fog szerepelni fejtegetéseink egy következő részében. Pogány városok, mint Tiberias, meg nem állhattak volna Judaeában és kihívták volna a zendülést. Elválasztva a közbeszorított Samaria által a leviták és rabbik kopár hazájától, kevésbé áthatva az ott uralkodó felekezeti szellem kovászától, kevésbé megkövesedve zsidó orthodoxiában és kívülről ható benyomásoknak sokszorosán kitéve, Galilaeában nem fejlődtek azok az elzárkózott jellemek, melyeket a zsidóság különben producált.²⁾ Emellett mégis, daczára a sok pogány behatásnak, egészben véve romlatlan volt e hegységek népe. A syriai szomszédságból ugyan sok babona származott át, és a félelem daemonok és varázslatok elől sehol sem ment annyira, mint itt; de az erkölcs szigorú maradt és például a két nemnek érintkezésében tiltva volt sok, a mit könnyen elnézett a bigott Judaea.³⁾ Ezenfelül Galilaea lakói minden türelmetességük mellett sem voltak hűtlen fiai a hazának, Israel ígéreteihez ragaszkodtak és élénken forgolódtak a zsynagóga körül. A szent napokon pedig „indulának Jerusalem felé, az ünnepnek szokása szerint.”⁴⁾ Nemzeti szellemben végre mérkőzhetett a tartomány minden zsidó-földdel. Már a velük született nyughatatlan ösztön. Ösz-

¹⁾ Ant: XVIII·, 2, 1

²⁾ Mr. 3, 22.

³⁾ Grätz, Gesch. d. Juden, III, 223.

⁴⁾ Lue. 2, 42.

szekoczczanási kedv, ébren tartá e hegylakók közt a hazafiságot. „Gyávaság soha sem volt Galilaea dolga”,¹⁾ mondja Josephus, a ki másutt „a szokott csendhaborítók”-nak nevezi e népet.²⁾ A jerusalemi ünnepélyeken, rendszerint ők adták a jelt a zendülésre,³⁾ és a zsidóháborúban ők vetették mellüket legelsőök a római légiók elé, és ők maradtak utolsóknak Jerusaleom romjainak védelmében, körülköre hátrálva csak, méltó fiaiként amaz öseknek, kikről egykor énekelte Deborah: „Zebulon népe nem félté lelkét a halálban, Naphtali a csatatérnek magasán sem”.⁴⁾

Némely családban, mint Ezekhiás a haramia, és Júdás a gaulonita, családjában a lángoló gyűlölség Róma ellen fiúról-fiúra szállt, és minden nemzedék fel tudott mutatni vértanút a nép ügyéért.⁶⁾ E bátor harcosok, igaz, hogy aztán másfelől kényes és nehezen kormányozható, béke idején is folyton rakonczátlankodó népet képeztek, a mint hogy a határvégeken rendszerint folyt is mindig valami verekedés.

De Galilaea lakója még sem állott teljes értékében az igaz zsidónak. A „G e l i l h a g o i m” területén az elzárkózás a pogányság elől nem volt oly szigorúan keresztülvihető, mint Judaeában, és azért a szigorú, tisztaságát féltékenyen őrző zsidó csak óvatosan érintkezett a tisztátlanságnak könnyen gyanúja alá vehető Galilaeussal. Bizoiryos az is, hogy Galilaea népe beszélte legrosszabbul a zsidó-syriai, az a r a m a e i nyelvjárást, mely a hébert már teljesen kiszorította volt az életből. Parasztosnak

¹⁾ Bell. III; 3, 2.; v. ö. 1. Mat 5, 20-23.

²⁾ Bell. I; 16, 5.

³⁾ Luc. 13, 1. Ant. XVII. 10. Bell. II; 3, 2; 41. etc

⁴⁾ 2. Bírák. 5, 18.

⁵⁾ Ant. XX.; 5, 2. XVII; 10, o. Bell. II.; 17, 8.

tartották a durva tájszólást, telve, mint általában a hegyvidéki tájszólalások, gutturális hangokkal; Galilaea lakóját elárulta első szava.¹⁾ Így a tóparti ember, ha levonult Jeruzsálem felé, ottan a gúnynak céltáblája volt. Még Josephus is kárörömmel találja fel a régi élczet Chabulon nevéről: Galilaea húsz városát Hiram királynak ajándékozá Salamon. „Chabulo”, „nincsenek ínyemre,” mondta Hiram király látásukra. „Miféle városok ezek, a művet nekem adtál, ó bátyám”? És nevezé az országot Kabul országának, egész a mai napig.”²⁾

Így gúnyodlottak a zsidók a felvidékieken és mégis, romlatlan, ép természetük sokkal dúsabb volt erőben és tehetségben, mint a bigott Judaeáé. Míg Jerusalemben minden szolgáló csúfot üzött tájszólásukból, míg tiszta fők is könnyen elmondogatták a példabeszédet: „Mi jót hozhatna Nazareth,”³⁾ elfogultan kérdezve: „avagy csak nem jön a megváltó Galilaeából?”⁴⁾ mégis gyakran megesett Israel dolgaiban, hogy: „ elcsodálkoznak pedig és bámulva szóltak: Lám, mindezek, a kik itten beszélnek, nem-e Galilaeából valók?”⁵⁾

Hiszen már ősidóktól fogva költői ér és fogékony kedély által volt Galilaea lakója kiváló a zsidóság felett. A költői szellemnek első ujjongásai Israelben e hegyekből hangzanak át, a midőn lesreel síkján, Barak, Naphtali gyermeke, megverte a kanaanitákat. Itt támadtak a hatalmas próféta-mondák is. Itt emelte fel lángoló szózatát Hosea, áthatva magának a népnek izgatott szellemétől.

¹⁾ Mr. 14, 70. Mt. 26, 73.

²⁾ 1. Kir. 9, 11. Ant. VIII, 5, 3.

³⁾ Ján. 1, 47.

⁴⁾ Ján. 7, 41.

⁵⁾ Apost. 2, 7.

Itten énekelte az énekek énekét egy meleg szív, melybe verőfényes sugarai estek a vidám tájnak; és e buja természet most is életvidor, ép termetű férfiakat nemzett, kik még távol álltak Judaeának velőtsorvasztó rabbinismusától, beteges rajongásától.

XXXIX.

S a m a r i a .

Délnek Iesreel síkjától az ország ismét emelkedik; egyenközü völgyei levezetnek a tengerhez, gerinczei átnyúlnak Judaeába; e felvidéknek éjszaki része Samaria volt.

A tíz törzs bukása után ide letelepedett euphrati népek, vegyülve Israel romjaival és Judaea pártharczainak számküüzötteivel, külön mosaicus közösségé fejlődtek.

Területük, a mint mi találjuk, alig tett negyven mért-földet; a többit elszakította az új zsidó állam. De a felvidéknek legtermékenyebb részében fészkeltek; ma már kipusztult erdőkben dús volt akkor még a bérczség, a forrásokat el nem nyelte volt még a juramész, az erdők adtak esőt, az esők pedig árvizet és az árvíz buja szántóföldet. Szőlő és nemes gyümölcs dúsán termett Samariában, rétét és legelőit pedig dicsérte egész Israel.

És mégis, mindenki a ki visszatekint e vidékről Galilaea vadregényes és mosolygó természetére, érzi a különbséget; hiányzik a vidékből, mint hiányzik népéből a jellem.

Samaria vallási különléte elejétől fogva az újabb zsidósággal ellentétben fejlődött. Midőn Samaria lakossága csatlakozni akart a visszatérő zsidósághoz, nyers elutasításra talált és kizáratott a templom építésétől; vegyességénél, a zsidó előtt kevésbé díszes eredeténél fogva, kétes

tisztaságúnak tetszett a gyanakvó, elzárkózó zsidó előtt, így haragvó daczban, engesztelhetlen gyűlöletben visszavonult Samaria az újabb zsidóságtól, zsynagógái a tiszta mosaismusra szorítkoztak, kárhoztatva a zsidó újabb kanongyűjtéseket, nem csak a számkivetés utániakat, hanem a számkivetés alattiakat is. A pentateuchnak szűk határaitba szorítva, annál forróbb kegyelettel ragaszkodtak a patriarchamondákhoz, mert hiszen épen ezeknek színhelye nagyrészt Samaria határai közé esett; I. János Hyrkán, a csataverő főpap és király, lerombolta ugyan mind, a mi régi emlékből és templomból még fennmaradt; földhöz borítá Seb as tét (Samaria) a fővárost, lerombolá S i c h e m n e k a szentelt Gerizim tövében szűk völgybe szorított ősi falait; de nem tudta lerombolni a régi emlékezést; zúgott még a cseres, melyben Ábrahám első oltárát emelte; Jacob kútja állott még a város előtt; a Gerizim bérce felett maga Mózes monda ki Jehova áldását és szakadásainak egyikébe rejté a szent edényeket. Sichern volt végre Israel birodalmának első fővárosa, midőn Jerusalem még elhagyatva állott

Egybesereglett egész Samaria, midőn Pilátus idejében egy goeta merészen azt hirdeté, hogy a Gerizim rejtekéből kiteremti ismét a szövetség sátrának valódi edényeit.¹⁾ Pilátus ebben lázadást sejtett és lemeszárolta az egész népet.

Csupa daczból is a zsidóság ellenében a patriarchák igaz fiainak nevét viselhetni, volt büszkesége a samariaiaknak. „Csak nem vagy nagyobb, mint apánk Jacob?” mondja Jézushoz Sichem leánya egész önérzettel.

¹⁾ Ján. 4, 12, Int. XVIII; 4, 1. XIII; 3, 4. IX 14, 3.

Persze, hogy aztán nehéz dolga volt e népecskének, ellensége lenni a zsidónak és követője vallásának. Gyakran szorult abba a helyzetbe, hogy zsidóságával együtt tagadnia kellett Jehova imádását is. Ha mindjárt nincs is bebizonyítva a rabbik vádja, hogy gerizimi templomukban egy galambot imádtak (tán S e m i r a m i s galambját, melyet Assur birodalmában imádtak egykor az euphrati törzsek és mely még folyton isteni tiszteletben részesült a szomszéd Ascalonban,) ¹⁾ mégsem lehet őket felmenteni az ingadozó kétszínűség és képmutatás vádja alól. A mint a szükség kívánja, majd sidoni, majd persa, méd, phöniciai, majd ismét zsidó nemzetségűek²⁾ a mint hogy az istent is majd zsidó, majd hellen névvel nevezik.³⁾

Ámbár a zsidók közt mindig sokat vitatták a sarniariaiak törvényszerűségét⁴⁾, mégis csak a legkésőbb időkből kezdtek őket határozottan nem-zsidóknak tekinteni.⁵⁾ De ennyi ingatag jellemtelenség botrányosabb volt a zsidóság előtt a valóságos pogányságnál is. „A nép, melyet gyűlölök, semmi nép”, mondja Sirákh⁶⁾ és „ti nem tudjátok mit imádtok”, mondja Jézus a sichemi nőnek.⁷⁾ Tagadásba került, hogy a samariaiaknak, kik őt bálványt imádtak egykor, részük lehetne Jehovában. Azért mondja János evangéliuma symbolice mint Samaria képviselőjét Jézus elé vezetve a sichemi nőt: „öt urad volt, és a ki

¹⁾ Lásd Jost véleményét I. 61. — Tibull. Eleg. 1, 8. 18: „Alba Palaestino sancta columba Syro.”

²⁾ Ant. IX. 14, 3. XL, 8, 6. XII; 5, 6.

³⁾ 2, Mac. 6, 2. Ant. XI; 8, 6.

⁴⁾ Jost, I. 60, 61.

⁵⁾ Jost, I. 62.

⁶⁾ Sir. 50, 27.

⁷⁾ Ján. 4, 22.

mostan az, az nem a te urad.” Ily ingadozás nemzetiségben, vallásban természetes, hogy aztán buja tenyész-tője volt minden babonának, és nem egy ügyes goetának volt dús aratása e hegységben.

A zsidó metsző gúny nem lankadt el sóba e gyengéknek ostorozásában, valamint másrészt a samariaiak úztek csúfot a zsidó szentségekből, melyek elzárkóztak előlük. A régi fajgyűlölet így szállott ízről ízre és az utóbbi napoknak viharai alatt annál élénkebben lobbant fel. Hiszen ötven éven át emlékei voltak a zsidóuralomnak a gerizimi templom és a főváros romjai.

Mindennél jobban demonstrálja az ellentétet a két fajnak viszonya nagy Heródeshez. Jerusalemben a sápadt félelem a Makkabiak párthívei elől, fondorkodás és rajongó rakonczátlankodás, Samariában a népnek ritka szeretete, nyugalom és biztosság; hisz itt a Makkabi-fajzat rokonszenvet nem kereshetett. Samaria ezért nyugodt is maradt, midőn Judaea felkelt Heródes örökösei ellen; Róma jutalmul az adónak egy negyedét Samariának elengedve, Judaeára róttá. Új indoka a gyűlöletnek.

És most, római igazgatás alatt éjesen előtérbe nyomult a két törzsnek minden ellentétessége. Miglen a zsidóság harczra kelt a rómaiak ellen, a külföldiesnek behatását gátolni igyekezvén minden erejével, addig Samaria örvendett, nem remélt új fontosságának; Sichern ismét virágzásnak indult; a közel Caesareában székelt a procurator; Sebastéban lovasdandár szerveztetett bennszülöttekből; a zöldelő hús völgyekben örömet idézőtt a római. Egy szóval, oly előnyöknek örvendettek, melyeket részükről nem keserítettek nemzeti, vallási előítéletekkel.

Így tehát hosszúra nőtt a rovások sora. A samarita természete a zsidónak dogmaticus gyűlölsége mellett lágyabb, simább volt, a mire az evangyeliolum is utal samarita történeteiben. Simított az érdességen az élénk tengerparti közlekedés is; de végre a syriai forró napnak voltak ők is gyermekei, és gyakorta rakonczátlankodtak a jerusálemi ünnepekre területükön átvonuló zsidóság ellen, áldozatul ejtve nem egy emberéletet.¹⁾ Gunyhójuk el volt zárva a zsidó vándor elől²⁾, és megtagadták tőle még a hűsítő italt is. „Nem fogadták fel, azért mivel fordítá arczát Jerusálemnek indulandó.” „Hogyan kérsz te, a ki te zsidó vagy, italt tőlem, a ki én samarita néber vagyok?”³⁾ kérdi az asszony a szomjúhozót Jacob kútjánál. E mellett egykori zarándokolásuk Jerusálembe kirekesztésük óta gúnyba, csúfolódásba ment át. A jerusálemi papság égő máglyákkal jelezte a környéknek az ünnep közeledtét. Evvel fel kellett hagyni, mert a samanaiai korábbi és későbbi ilyen jelzések által zavarba ejtették a népséget. Avagy, midőn heteken át folytak mar a szent tisztázások a templomban, az ünnep reggelén vissza kellett utasítani a népet, mert „Sichem balgatag fiai” csontokat hintettek a templomba éjnek idején.⁴⁾ A kitörő düh annál mértéktelenebb volt, mert Coponius procurator-nak a panaszra nem volt egyéb mondanivalója, minthogy hát mért nem őrizték jobban a templomot?

Nem egy zsidó lakolt ellenben a kereszten ama vért és vagyont pusztító kalandozások miatt, melyeket a zsi-

¹⁾ Alit. XX., 6, 1. Bell. II., 12, 13.

²⁾ Luk. 9, S3.

³⁾ Jan. 4, 9.

⁴⁾ Ant. XVIII; 2, 2.

dók annyira szerettek Akrabbi, Samariának Judaeába belenyúló része ellen indítani.¹⁾

Így a galilaeus is kerülőben vonult át Samarián, Jerusálembé indulandó, mert valamint a pogánynak útjai, tisztátlanok és tiltvák a samarita városok. Ha a samarita megtagadja kenyerét a zsidótól, a zsidó viszont megveti e kenyeret. Hiszen a tanítványok nem győznek bámészkodni, midőn Jézus szóba áll samarita nővel.²⁾

„Kölcsönös fosztogatás, rablócsapatok egymásra küldve, lesben-állás, koronként rendszerinti csatározások, melyek után a zsákmány a procurator elé kerül...” „Mert a régóta meghasonlott két törzs, most, a kormányzás léhágása mellett, annál inkább féket eresztett gyűlölségének.”³⁾

XL.

J u d a e a .

A legmostohább természetet Palaestina déli részében, Juda mészhegységében találjuk. Ephraim és Juda hegysegeit természetes vagy földtani határ nem választja el, annál szembetűnőbb azonban a két vidék tájképi különbsége. Szélesbedik a sziklás fensík, mind függőlegesebbek lesznek a meredélyek, zordonabb a tájék, szigorú, kopár, otthontalan; esése a Jordán völgye, a „holt

¹⁾ Bell. II; 12, 6. Ant. XX. 6.

²⁾ Ján. 4, 27.

³⁾ Tacitus, Ann. 12, 51.

tenger” felé puszta, sivár; míg a hegység délnyugatnak szelidebb dombokba lapul el, délkeletnek sivatagszerű jellemet ölt.

Nem volt ez országban költői semmi sem, ha csak nem a hozzákötött nagy emlékek, hősök és próféták hagyományai, egy-egy szentelt sziklabércz, avagy egy magára maradt oszlop a régi korból, melyet ledönteni az idő pusztító keze meglepedkezett; hiszen a Jordán-mentét is pusztának bizonyítja „Arabah” neve; tavasszal legel ugyan a nyáj, de a nyári meleg itt is sivataggá pusztítja a legelőt; csak szorosan a Jordán partjain tud el lenni a pálma, és csak a Jordán húz a barna sziklavidéken át sovány zöld szalagot.

De Palaestina az ellentétek országa és találunk e kietlen tartományban is egy-egy oázst; ott vannak a sziklás Jerusalem alatt Bethlehem mosolygó dombjai, a hol Ruth kalászolt, Dávid pásztorkodott egykor; és mindenek felett ott van Jerikho; mintha az anyatermészet, míg a „holt tengernek” egész sivárságában végkép el nem merülne, még egyszer minden bubájával akarna a vándorra mosolyogni. Sziklakörnyezte virágos oázis ez, gazdagon öntözve Juda hegységének sziklaforrásai és a felvidékről magával hozott buja földet itt lerakó Jordán által; régi iratok említenek mocsarat és sűrű erdőséget is; itt termettek „ a pálmák a vizén és a rózsafák Jerikhonál.¹⁾

És nyomban a holt tengernek pusztájába jutunk ismét; semmi egyéb, mint a sás a Jordánnak lassan hömpölygő vize mentén, nem tanúskodik életről; hentergő

¹⁾ Sir. 24, 18.

sziklák, el-elhintett sótömegek, vulcanicus nyomok és maradványok, eruptiók által eltemetett városoknak — Sodoma Gomorahnak — sírkövei: ez az a mi környezi a hosszában 10, szélességében 2 mértföldnyi „bolt tengert,” melynek élettelenységét nem zavarja a felületén hánykolódó fekete asphalt. Nem is látta e vidéket az asphalt-kereskedőn kívül soha senki más, mint a haramia, a bujdosó, a pusztába vonult szigorú zarándok.

És minő lehetett volna e tartomány lakosságának jellege, ha nem szinte sivár, zord, mogorva, szigorú, barátságatlan, de rajongásában tüzet okádó, és gyűlöletében forró, a mint hogy forróak voltak e napsütötte sziklák és homokiöldek, a mint hogy tüzet hánytak egykor e bérczségek. De a milyen kemény a szikla és hajthatatlan a kődarab, úgy hogy széjjelmorzsolni igen, de arra megtanítani, hogy engedjen, nem lehet; olyan kemény és hajthatatlan, meghalni igen, de hitéből, nemzetiségéből engedni nem tudó, rendületlenül álló, volt Juda népe is.

Megfogható továbbá, hogy a jerusálemi fő-fő szentség csak növelhette, táplálhatta az ilyen jellemet. Saját köréből soha ki nem mozduló lomha bigotteria, rajongó buzgalom jellemzi mindig a népet, melynek minden érdekei kapcsolatban állnak valamely e fajta szentséggel. Juda népe e tekintetben sem képezett kivételt, A bucsú-járok óriás tömegéből élt e nép és az egész diasporából a templomalapba évenként folyó roppant összegek egyenesen vagy közvetve neki voltak hasznára.¹⁾ Egyedül a papság 24

¹⁾ 62-ben Apamea, Laodicea, Adramittium és Pergamus községei egyedül többet gyűjtöttek 82 ezer forintnál, miket Flaccus praetor elkobzott. C i c. pro Flacco, 28.

osztályból és 20.000 emberből állott;¹⁾ ezekhez járul a leviták alsóbbrendű egyházi személyzete; másod sorban jönnek aztán a lakással, étszerrel, olajjal, fával, borral, ruhakelmével és az úrnak áldozandó állatokkal kereskedők; nem csoda, hogy itt azon vallásosság mellett, mely az egész zsidóságot jellemzi, oly fanatizmus is mutatkozik, mely Galilaeában nem található. Itt, a synedrium székhelyén, központosult továbbá minden, mi a zsidóságnak a köz-igazgatási és birói hatalomból megmaradt, és evvel együtt az összes tudományos világ; a rabbik és sopherimek nagy tömege.

Mi csoda tehát, ha itt lüktetett legerősebben a zsidóság életere.

De a törvény is nagyobb szigort követelt Juda népétől. Az a férfi, a ki közel van, és még sem jön a Passah ünnepére, holott tiszta, azt ki kell pusztítani. Cestius proconsul így üresen találta a háború daczára is egész Lyddát, mivel a nép felvonult az ünnepre Jerusalembé. De köznapokon is a templomhoz vezették az egyest és a községet a mindennapi élet eseményei; minden ujdonszülöttet és minden első terményt a templomba kellett vinni; napról-napra csaknem, keresztülvonulnak a környék helységein a zsoltárténeklő búcsújárók; mindez természetesen sokkal erősebb kapcsolatot fűzött a vidékbeliek, mint a galilaeaiak, vagy a diaspora körül.

Minél sivárabb volt különben az élet Juda kietlen sziklái közt, annál hőbb érzellemmel őrizte örömeinek forrását, szemefényét, a templomot a nép. Juda hegységének elvadult koldus-pásztorai az első jelre készen állottak

¹⁾ Jos. Vita 1.

reátörni a templom bántalmazójára, és féktelenül zúdultak fel római katona vagy samarita által elkövetett sentségtörés hallatára.¹⁾ Fensíkjuk volt legerősebb fellegvára a zsidóságnak. Ez kényszerítette nagy Heródest ötször annyi erődöt építeni Judaeában, mint Galilaeában, de ennek daczára sem szüntek meg soha a Juda-hegység haramjái Jehova nevében folyton folytatni a harcot a fennálló rend és hatalom ellen. Falvakban és kunyhókban szerte a legnagyobb vakbuzgóság és babona uralkodott; nem egyszer ámitotta e népet hamis messiás; nem egyszer követték ezren a „prófétát” az olajhegységre, hogy lássák, hogyan fogja egymaga ledönteni az elpogányosított Jerusaleem falait²⁾, vagy a Jordán partjához, hogy azt sten csodájából szárazon átlábolhassák.³⁾

Nem tudott e nép semmiről, sem saját, sem az idegenek hatalmáról, sem közlekedésről, világforgalomról, háboruviselésről, csak azt tudta, hogy Jehova az úr, a ki megígérte, hogy Ábrahám gyermekeinek birtokába fogja ejteni az egész földet.

XLI

Külső zsidó-községek.

Ezekkel azonban nem ismerjük még minden külön fejlődését a zsidófajnak; legalább futó pillantást kell vetnünk

¹⁾ Bell. I. 12, 4. 12, 2. 0, 3. 4.

²⁾ Bell II; 13, 5.

³⁾ Ant. XX.; 5, 1.

a Palaestinán kívül lakóira is, lakóira részint oly vidékeknek, melyek koronként egyenesen a zsidóbirodalomhoz tartoztak és így valóságos zsidóföldet képeztek, részint olyanoknak, melyekbe csak átültetés útján jutott zsidóság.

Az előbbiekhöz tartoznak mindenekelőtt a Jordán keleti partjának tartományai; Gaulanitas, Ituraea, Trachonitis, Auranitis és Batanaea; mindezekben nagyszámú zsidóság lakott, de a nép maga syriai, a városok lakossága ezenfelül arabs, görög és phöniciai is volt. Erősebb volt a zsidó elem Peraeában, a Jordán és a sivatag közé szorítva; mind e vidékeken a létért való szakadatlan küzdelem erős, munkás, szívós, merész, ravasz és gyorsan tetre kész egyéniségeket növelt; és mégis olyakat, hogy az idegen és a külvilág ellen nem zárkóztak el annyira, mint a palaestini zsidóság; mind e tulajdonokat növelte a sivatagbeli beduinok folytonos kalandozása, portyázgatása; ugyanazok voltak e rablótörzsek akkorában, [mint a kikül megmaradtak a mai napig.

Természetes, hogy ott, a hol ilyen szervezett és permanens rablótörzsek élnek, a haramia-élet más fajok egyéneire is gyakorolja vonzerejét; így találunk e tartományok nagyszámú csöcseléke közt elég zsidót is, és itten volt főiskolája ama sajátságos kalandoroknak, kik az idegen uralom alatt Jehova nevében haramiáskodtak Palaestinában, félig pártosok, félig zsványok.

Került is e tartományokból számos csapat a zsidóháborúban, ámbár e tartományok maguk nyugodtan maradtak, a mit a pogány lakosság túlsúlyának bizonyságául tekinthetünk.

E tartományok némelyike egyébiránt koronként vagy a tönkre ment Seleucida-ház egy-egy tagjának, vagy az arabsok valamely felkapott sajkh-jának fennhatósága alatt állott, és ilyenkor határozottan ellenséges állást foglaltak el a zsidóság irányában.

A legerősebb zsidóság e tartományokban a d a n i a s c u s i volt; szintén több ízben arabs kéz alá került.

A tengerparti városokban szüntelen súrlódásban élt a zsidóság; C a e s a r e a, J o p p e, L y d d a, J a m n i a stb., majd P a l a e s t i n á h o z tartozott, majd ismét elszakasztott ettől, de a nagyszámú, néhol épen túlnyomó zsidóság soha sem szűnt meg a városi előjogok birtokáért harezolni.

Egyedül A s c a l o n, a derketo-cultus ősi fészke volt e küzdelmekről megkímélve; tisztán syriai jellegű és szabad város maradt Heródes alatt is.

Ha e szemlét Aegyptommal fejezzük be,¹⁾ itten, kivált Alexandriában, hasonló állapotokat találunk, csakhogy világtörténelmi színhelyen, a hol a szellemek összeütközése eredményeket szült, melyekkel még tüzetesen kell foglalkoznunk egy utóbbi fejezetben.

A Ptolomaeusok és Seleucidák harczaiban számos zsidó került Aegyptomba, részint mint fogoly, bujdosó, részint mint kereskedő, hivatalnok. Philo egy milliónyira beesüli az aegyptomi zsidóságot; egy főpapi eredetű menekült, C h o n j a (Honjah, Onias) templomot is alapított (1607 Ch. e.) az egyedülit, melyet maga mellett a jeni sálemi eltűrt.

¹⁾ Aegyptomira nézve lásd: Jóst, I. 344. 851. 367. Hausrath. Neutestamentliche Zeitgeschichte I. 56.

Alexandriában mindjárt eleintén teljes polgárjogot gyakorolt a zsidó is, a mit ki is aknázott ismert élelmességével. Az öt városrész közül kettőt teljesen birtokukba ejtettek, ezek közt litera deltát is, a tengeri kereskedelem súlypontját. Hatalmasok és gazdagok voltak már a Ptalomaeusok alatt is; kedvelve a fejedelmek által, államot képeztek az államban. Intézményeik a régiek maradtak. Egy alabarcha, a római időben sanhedrinnal oldalán, állott élükön. A római polgárháborúk idején a zsidó bankárok minden új hírnek elébb jöttek nyomába, mint a többi Aegyptom, és így jó idején állhattak majd Caesar, majd Octavian mellé. Ez által nagy szabadalmakra tettek szert, A kivitel Rómába mind az ő kezükbe került; a végtelenbe nőtt vagyonuk, a végtelenbe evvel együtt az ellenük táplált — gyűlölet,

Épen itt, a hol ennyire kedvező körülmények közt rendkívüli fejlődésnek indult a zsidó szellem is, fényes irodalomban, bölcsészetben vetekedve a göröggel, kellett másfelől a legtöbb piszkot túrnie.

Maradt valami „Mizraim” régi gyűlöletéből. „A meddig görög és macedón kézben volt Alexandria, addig nem keltek fel ezek ellenünk és isteniszteletünk nem volt korlátozva, de a mióta az aegyptomiak tömege nőtön nőtt, reánk tört a békétlenség is.”¹⁾

Szívós, szenvedélyes harcz kezdődött, mely hosszú küzdelem után elvégre itt is csak a zsidóság bukásával ért véget.

¹⁾ Jos. Ap. II, 6.

XLII.

Az arisiokraták és a democraták.

Azon széles jogosultság, melyet a származásra, történetre, vallásra nézve annyira egységes zsidóság az egyéni külön fejlődéstől nem tagadott meg, távolról sem érte végét a különbségekben Galilaea, Samarhi, Judaea közt. Az egyes törzseket ismét pártokra látjuk oszolni a nézetek különfélesége szerint, pártokra, melyek külön tényezők és rendkívüli körülmények közt élesen összeütkeznek ugyan, de melyek rendszerint békés frigyben élnek együtt, távol attól, hogy egymást kárhozzatnák, sőt a legnagyobb türelemmel elismerve kölcsönösen jogosultságukat, türelemmel, mely valóban meglep ott, a hol annyi buzgó vallásossággal, az idegen pogányság iránt annyi türelmetlenséggel találkozunk, türelemmel, mely a különvéleménynek kiváló tiszteletben tartása mellett tanúskodva, egyúttal tanúskodik azon nagy tiszteletről is, melyben az egyén, az egyéni különvélemény és különfejlődés állott.

Pedig e különirányok mind arra vonatkoztak, a mi a legkényesebb volt a zsidóság előtt, féltékenyen őrzött kincsére, vallására, mely szent is, de világi főfontosságú is volt egyaránt, mert míg egyfelől vonatkozott a szövetségre Istennel, másfelől belenyúlt az állami és a mindennapi élet valamennyi mozzanatába.

Ugyanis csodásan különbözött a zsidóság e tekintetben is minden szomszédaitól.

„A tenger partján gyapjú, üveg, bíbor készül Éjszoknak hajókat és kalózokat toborzanak, viaskodnak a földközi tenger uralma felett és meghódítják a karavánok fontait., délnek pedig világkereskedelem fejlődik, mely a római organisatióból a közlekedés javára folyó minden előnyt gyorsan felismer, és alaposan kizsákmányol: ez a nép pedig törvényeit vitatja iskoláiban, és nem ismer hivatást, kivéven azt, hogy a theocratia eszméjét a lehető leghívebben valósítsa meg az életben, mivelhogy teljesüléseért küzd amaz ígéretnek, mely — nem e világról való.

Eszerint a zsidóság kebelében a befolyásos körök nem is csoportosulnak a külpolitika, a dynasticus érdekek, a közjólét és az államgazdászati néztpontja és kérdései, hanem vallási álláspontok szerint, melyek mögött csak közvetve ismerhetők fel a rendeknek és a különböző életkörök polgári céljainak ellentétei.”¹⁾

Persze, hogy másod sorban, am azok mögött, felismerhetők aztán itt is az ismeretes ellentétek, melyek kiirthatlanok az emberiség életéből, mert hiszen épen életének symptomái, és melyekkel más-más név alatt találkozunk mindenütt: a küzdelmek aristocratia és democratia, conservatio és reform közt.

A pharisaeusok buzgó hivei voltak a lélek halhatatlanságáról szóló tannak; a sadducaeusok, valamint őseik sem tudtak, maguk sem akartak mitsem tudni e tanról.

¹⁾ Hausrath, I; 117.

Tudva van általán, hogy a zsidó vallás a lélek halhatatlanságát nem ismerte. Számtalanszor nyilatkozott az istenség az ó-szövetség könyveiben, de erre nem utal egy kinyilatkoztatás sem.

Dániel könyvében, a leigázottság vigasztalan korában merül fel először a vigasz e forrása.¹⁾

Látni való, hogy a viszonyoknak szüleménye és hatalmas, gyakorlati fegyver volt a zsidóság végmaradványainak megvédésére; nem csoda, hogy a fok, keveset törődve a tan theocraticus correctségével és eredetével, kapva kaptak rajta és buzgón terjesztették.

Midőn sem haza, sem tűzhely, de még egy maroknyi föld sem köthette többé a zsidót a hagyományhűséghez; midőn büntetésről szó sem lehetett többé, mert hiszen minden kigondolható kínzásnál is sújtóbb volt már amúgy is a zsidóság minden egyesének helyzete; midőn jutalmazni a törvényszerűséget nem lehet, mert hiszen minden szenvedésnek és vértanúságnak forrása ép e törvényhűség volt; midőn minden reális a zsidóság ellen fordult: semmire sem természetesebb, mint hogy a zsidóság a mysticismushoz folyamodott, ép oly természetes ez, mint az, hogy e mysticismus a lélek halhatatlanságának tanát teremtette; e részben csak azon törvénynek felelt meg, mely nélfogva a fogságban, mely egyéni életre reducálta a zsidóságot, általán fejlett az egyéni élet; így az egyén, becsében általán emelkedve, biztosított létében a halálon túl is, míg másfelől a reménytelenség és kétségbeesés ellensúlyozva volt egy új, mindennél magasabb remény által, egy isteni jutalom-ígéret által, mely felülmúlta valamennyi

¹⁾ Dán. 12, 2. 8.

előzőjét. E tan adott bátorságot a rabszolgáknak ösztörni igájukat.

A pharisaeusok buzgó táplálói voltak e tannak, táplálói annál is inkább, mert jóhisszemmel többnyire-, de gyakran rossz hisszemmel is, kizsákmányolták befolyásuk növelésére, hirdetvén saját összeköttetésüket túlvilággal és túlvilágiakkal;:) egy okkal több, hogy a sadducaeusok elvessek e tant; hiszen a régi theocratia szerint ók, a főpapok, voltak egyedül rendszerinti birtokában a túlvilággal való összeköttetésnek; orthodox felfogás szerint legalább is gyanús volt az a tan, mely mindenkinek megadta ez összeköttetés lehetőségét.

De természetes, hogy ezek folytán a pharisaeusok egész isteni szolgálata a jutalomszolgálatnak nyugtalan jellemét vette magára túlzásával, versenyzésével, erkölcsi kétes becsével, míg a sadducaeusok, a „beati possidentis” megnyugvásával, nem kívánva holmi világváltozásokat, melyek nekik ismeretlent hoznának egészen tűrhető állapot helyett, büszkén tekintettek az újítókra, örülvén „nem olyan szolgáknak lenni, a kik csak jutalomért szolgálnak, nem lévén felettük egyéb más, az isten félelménél.”²⁾

Következésképen tagadniok kellett a túlvilági ígéretek és jóslatok beteljesedését is. Odáig mentek tagadásukban, hogy nyíltan hirdetek, miszerint „az emberi szabadságot semmisítené meg a történelem ez előremegállapítása.”³⁾

¹⁾ Ant. X; 11, 7. XVIIÍ; 2. 4.

²⁾ Ner u f e l d Gesch. Isr., 3, 382. Haus r a t h, I; 127.

³⁾ Ant. X; 11, 7. Ezek szolgálnak annak alapjául is, hogy töre levések, melyek csapa párhuzamot igyekeztek találni az antik- és zsidóvilágban, a sadducaeusokban Epikur iskoláját vélték fellelhetni, állítván, hogy ők is a jelen való élvezését keresvén, nem gondolnak jövővel. Így későbbi

Azt tartották nyilván Sirákh fiával, hogy: „isten elejétől fogva teremte az embert és önkényére hagyta. Ha akarod, megtarthatod parancsait, tanúsíthatsz tetszésére való hűséget. Tűz és víz van előtted, a mi után akarod, nyújthatod kezedet. Élet és halál van az ember előtt, és amit óhajt, megadatik neki. Ő nem parancsolta senkire sem az istentelenséget, és nem adott a bűnre engedélyt senkinek sem.”¹⁾ A gyakorlati államférfiúhoz, a reális életre tekintő aristocrata nyílt eszéhez illő szempont volt ez, habár felháborogtak rajta a pharisaeusok²⁾ és essaen-ok.³⁾ Henokh jajgat a bűnösökön, a kik sem gondviselést, sem túlvilágot, feltámadást, sem angyalokat és lelkeket nem hisznek.

E pártok még a syriai szolgaságban, illetőleg a makkabi-győzelmekben csíráztak.

Hódoló bámulattal tekintett vissza a zsidóság ama nagy tettekre, melyeket maga Jehova vitt véghez gyenge eszközei által; miután megtisztult a templom és helyreállott ismét a theocrazia, az első igyekezet volt: most már komolyan venni a törvényt. Hiszen a legfényesebb győzelmeket hozta a háború a szombati szent nap megtartása mellett, és az étkezési törvények megtartása nem egy iszonyú vértanúságot idézett elé: annál lelkesebben indult most, a viszszaszerzett uralom idején, a buzgóság mind e külsőségek után, és itt csirá-

rabbik az „epikursim” nevet is használják. L. Jóst, Juci. ti, s. Sect. I, 107. Az ilyen párhuzamokban mindig csak féligazság van; ezáltal tán egy no-gyednyi sincs.

¹⁾ Sir. 15, 14.

²⁾ Jos. Ant. X.

³⁾ Henokh, 89-6.; 100, 10; 104, 7.

zott az ájtatosság ama neme, mely az iskolákban utóbb kárhozatos kicsinyességig fajúit.

A mi tagadhatlanul nagy volt a háborúban, az kínossá vált a mindennapi közéletben, mert a miért becsülettel meg lehet verekedni harcznak és megtámadásnak idején, az hasonlóan túlbecsülve békében, nevetségessé lesz. Ezenfelül a követelmények ama mértékének, melylyel az iskola fellejjett, a nagy tömegnél teljesíthetetlenek kellett bizonyulnia. Minél inkább éledt újra kereskedelem és forgalom, annál élesebben világlott ki, hogy a tisztasági, étkezési és ünnepnapj törvények töméntelen sokasága meg nem tartható teljes szigorral a munkadús polgári életben, oly népnél kivált, mely a pogányság közé ékelve, a népek között ül. Persze, hogy az ősellenséggel folytatott szerencsés hadjárat kemény iskolája volt a hagyományhűségnek, de idővel lelohadt a tömeg fellobbant buzgalma és csak egy kisebbség igyekezett ezentúl is a múlt évek magas mértéke szerint felelni meg a törvénynek.

Kétségkívül ezek voltak azok, kiknek vallásos lelkesülése a győzelmet kivívta, és a kik mostan, csoportosulva az iskolák körül, törvénytudományukat az élet gyakorlatává igyekeztek tenni. Minél komolyabban vették azt, annál inkább látták szükségét annak is, hogy őrizkedjenek a tisztátlan érintkezéstől azokkal, kik szerintük a tisztatlanság állapotát soha el nem hagyják. így a szigorú tartózkodás ez ájtatosaira ráragadt a *p e r u s i m*, az elkülönöztek, a *p h a r i s a e u s o k* neve.

De bár lett légyen ez a valódi israél, a hatalom valóságosága nem az ő kezükben feküdt; a theocratiának rég időktől fogva kiváló nemzetségei kétséges, néha épen léha vagy kétszínű viseletet tanúsítottak ugyan a

háborúban; hiszen rendszerint úgy tesznek a vagyonszerzés a hatalom birtokosai háborúban, de kivált forradalmakban, melyeken minden kockán áll; mindazonáltal a háború után is csak ők maradtak a theocraticus nemzetségek, az ő ereikben „főpapi vér buzgott”; régi szentelt neveik szerint, meg törvényei szerint éppen ama theocratiának is, melyet csak az imént lábbal tapostak, ők voltak mostan is még „méltóságban az elsők.” Az ősi nevek varázsa csak az ősi nagy emlékekkel halványodik.

A hol ilyen elemek összeütköznek, ott ritkán, felettebb ritkán indulnak a pártalakulások és küzdelmek csak annyira is mérsékelt és normális fejlődésnek, mint a hogy itten látni fogjuk.

Felette bonyolulttá tette a helyzetet az, hogy a mire a pharisaeusok törekedtek, azt megvalósítani csak a theocratia fői, a sadducaeusok valósíthatták volna meg, holott ezek éppen szemben a pharisaeusok folytonos követelményeivel, mindinkább az írott törvényekre szorítottak; mert hiszen semmi kedve sem lehetett a templom előkelő aristocratiájának tanulni a fálusi rabbitól, hogy mi a theocraticus.

Nem régiebb kiadása a modern rationalismusnak, a minimumra szorító ez ál- vagy kényszer-vallásosság, volt ez, hanem volt eleven közvetlen vallásosság, csak hogy át volt hatva a „méltóságban elsőknek” azon természetes conservatív irányától, mely az iskola exaltációival szemben a törvényesen fennállót hangsúlyoztatta.

Így a sadducaeusok, míg a pharisaeusok a törvényből vont következtetésekkel és alkalmazásokkal a közéletet korlátozták, elvetették e korlátokat, de betűszerinti szigorban alkalmazták a büntetőtörvényt, me-

lyet a pharisaeusok, a magyarázgatásnak emberei, enyhíteni igyekeztek.¹⁾

A rituálét illetőleg a sadducaeusok a papra, a személyre és ennek tisztaságára helyezték a fősúlyt; a funkciók fontossága által emelve saját fontosságukat; a pharisaeusok, boszankodva, hogy e funkciók az aristocrata kezében vannak, ez alól emancipálva azokat, az edények és szerek tisztaságára, a funkciók szabatoságára helyezték a fősúlyt.²⁾

És volt még valami, a mi ez ellentéteket fokozta.

Hiába volt a sadducaeus mellett a törvény írott szava, ellene volt a tömeg is. Ellene volt ama csodás, forrongó idő, melyben a rothadónak erjedése találkozott új alakulások életretörésével. A nép embere nem engedette meg azt, hogy kánonellenesnek mondassék, a miért annyi nemes makkabi-vér folyt. Meghajolt inkább a pharisaeusok számtalan kicsinyes parancsolatai előtt; mert téved, a ki azt hiszi, hogy a nép szereti az olyan valást, melynek könnyűszerivel eleget tehet; csak hogy az ígért jutalom nagy legyen, a mint hogy ez esetben nagy is volt. Miután továbbá a pharisaeusok törvénykezési gyakorlata is enyhébb volt és magyarázgatásokkal segített a betű kegyetlen vasszigorán, érintkezésük a néppel pedig magán hordta a minden egyesnek jólétével törődni látszó demagógia hízelkedő formáit, maguk pedig végre mintegy megtestesülései voltak a törvény-buzgalomnak, hordozva

¹⁾ Geiger, Urschrift und Übersetzung der Bibel, 148. Grätz, Geschichte der Jud. 2. Aufl. III. 78. 459. Geiger, Sadd. u. Ph. 15.

²⁾ Grätz, G. d. J. 460, 461; III, 473. Geiger, Sadd u. Phar. 23. Márk, 7, 1. Mát. 23, 25.

testükön imaszálakat, írásbeli mondatokat és rendszerint nyomait a szigorú életnek, önmegtagadó tartózkodásnak is: mi csoda, hogy népszerűsége tudtak jutni szemben a még mindig ösztönszerűen respectált, de nem kedvelt aristocratiával, melyet szeretetreméltóbbá úgy sem szokott tenni elzárkózása a nép előtt.

Ezekhez járult a nemzeti gyűlölet és vallási előítélet a római és a herodaeus irányában is, melyeket a pharisaeus osztott és szított, holott a sadducaeus, meghajolva, mint ősei is tették, és a mint az általában az aristocratián rendszerint megesik, alázatosan az idegenuralom előtt, inkább viszálykodott családi belvillongásaiban, melyeket a nép embere nem értett és ehez képest megvetett;¹⁾ különben is ritka aristocratiia nem fajul el hosszas idegenuralom alatt. Igaz, hogy a pharisaeismus sem maradt azért ment a kifogásoktól, és az erőszakolt kegyesség egyes túlzóira gúnynév is ragadt; de a nép gyakran gúnyolódik azzal, a mi mégis kiváló és hagyományos tiszteletének tárgya.

Később egyébiránt, valaminthogy minden irány kinövései annak uralomra vergődtevel együtt nőnek, Christus idejében már, az erőszakolt kegyesség nem csak, hanem az álszenvedés és a befolyással visszaélés is szaporodott a pharisaeusok közt, úgy, hogy e korban alapul a „pharisaeus” szónak amaz értelme, mely reánk szállott, és melyhez hasonpéldányt nyújt történeti fejlődésében is a mai „jeszuita” szó.

A két párt állása tulajdonkép következőleg jellemezhető: az ellentét lényegileg ellentét egy uralkodó hatal-

¹⁾ Ant. XVIII; 1, 4. XIII; 10, 6. Bel1. II; 8, 14.

mához születés által jutott papi és bírói kör és egy ájtatosságban rajongó és izgató democraticus párt közt. A pharisaeusok minél inkább túlzottak az egyházi szabványokat, torzítva a mosaismust a bizarrságig; minél nevetségesebb túlhajtások közt vitatták és gyakorolták a szombati napnak és a tisztaságnak törvényeit; minél merészebben hivatkoztak összeköttetésükre a túlvilággal; minél vérmesebb reményeket kötöttek a messiási birodalomhoz melyet egészen materialistice vártak, rég meghalt próféták felébredésével, közreműködésével, a zsidóság tettleges uralmával, minden népek meghódításával etc.; minél örültebb politikába bocsátkoztak éhez képest szemben a rómaiakkal és Heródes házával egyszerre: annál hidegebben, gögösebben, lenézőbben zárkózott el a bírtokos osztály, az aristocratia, annál szívósabban állt ellen minden újításnak, apokalypticus képzelgésnek, feltámadásnak, angyal- és szellemhitnek.

A küzdelem végre itt sem talált más befejezést, mint a minőt minden időkből, minden nemzeteknél, hasonló küzdelem talál: a befejezés az aristocratia vég bukása volt. Persze, hogy együtt bukott az aristocratiaival a nemzet is; politikailag nem élte túl azoknak hatalmát, kik a születés törvénye szerint élén álltak évszázadokon át.

A nép-párt mindinkább előre nyomul; eleintén csak a népben, utóbb már a synedriumban is uralkodik; befolyásával bele tud nyúlni Heródes családjába is; utóbb megéri a democratáknak soha és sehol el nem maradt diadalát is: az aristocratia ifjabb, tett- vagy hír-sovár tagjai, kikben a régi nagy állás érzete nem oly eleven többé, kik az előző küzdelem keserőségeiben nem része-

sültek, és kik elveszni veszett ügygyel, tétleneknek lenni tétlenségre szorítottakkal nem akarnak — síppal, dobbal átmennek a nép-párt táborába. Ritka kivételes esetekben benső szükségből, magas álláspontból, mély meggyőződésből, többnyire azonban hiú szerepvágyból, hírszomjból, — mert nincs kényelmesebb módja e szomj kielégítésének — vagy alacsonyabb érdekekből, sőt néha pusztá „sport”-ból is teszik; de megteszik.

A pharisaeusok száma nagy Heródes idején 6000-re rúgott; a zsidó-állam végbukásakor közzéjük volt számitható minden írástudó. Befolyásuk döntő volt.¹⁾

De a pharisaeusok e dominálása, a sadduceusoknak teljes elnyomása, csupán a végbukást megelőzőtt rövid napokra szorítkozott, és az az állapot, mely bennünket e pártviszonyokban tulajdonkép érdekel, a normális állapot, azon állapot, melyben e két párt rendszerint egymáshoz állott: annyi homlokegyenes ellentét, mélyrevágó nézeteltérés daczára sem lépte túl a kölcsönösen tiszteletben tartott pusztá nézeteltérés határait. Válságos, izgalmas napok és rendkívüli viszonyok, különösen külbonyodalmak nyomása alatt történtek ugyan üldözések³⁾ is, de kizá-

*) A pharisaeusok oly befolyást gyakorolnak a népre, hogy istenisztelet, áldozatok, imák, az ő belátásuk szerint ejtetnek meg; ily dicsőteljesen bizonyítanak mellettük a községek, mivel meg vannak győződve, hogy szóban és tettben csak a legnemesebbet akarják. A sadduceusok csak néhány férfiúból állanak; ezek persze a legelőbbselők rendekhez tartoznak, de egészen tehetetlenek. Ha egyszer kényszerítve avagy a viszonyok kedvéért hivatalt vállalnak, csatlakoznak a pharisaeusokhoz, mivel különben nem türetnének a nép által. Ant. XVIII. 1, 3. 4.

²⁾ Maga Alexander Jannai, a csataverő makkabaeus egyetlenegy alkalommal 800 lázadó pharisaeust feszített keresztre (a 80-as években Jóst; 1, 237.

rásra avagy elszakadásra nem vezettek e pártel-
 térések soha, és bármennyire eltérők voltak a nézetek,
 „igaznak” ismertetett mindaz, a ki a törvény szerint élt.
 Éles összekocczanások eléidéztek az által, hogy a po-
 litikai élet is belevonatott a pártok viszonyaiba, és hogy
 egyesek az eredetileg épen nem politikai pártokat politikai
 célokra felhasználták; de a mi a vélemények és
 tanok szabadságát illeti, ebben a két párt a
 legnagyobb, a keresztényvilágban egész a
 mai napig sem létező türelemmel volt egy-
 más iránt, türelemmel ép oly mértékben, mint a mi-
 nőben mindakettő egyaránt türelemmel és tisztelettel visel-
 tetett a harmadik párt iránt, melylyel, épen mivel
 nézethivei a politikai élettől tartózkodtak, ö s s z e ü t k ö-
 z é s e k s o h a e l ő s e m f o r d u l t a k . A z e g y é n i s é-
 g i n e k j o g o s u l t s á g a a n n y i r a t i s z t e l e t b e n t a r t a t o t t ,
 elismertetett és természetében gyökerezett a zsidóságnak,
 hogy mind ez eltérések csírázhattak, fejlődhetek, meg-
 izmosodhattak, anélkül, hogy akár az állam, akár a vallás
 kebelében szakadásokra vezettek volna; egy hazáért
 éltek és haltak, egy templomuk, egy főpapjuk volt a leg-
 élesebb nézetharczok közt is; ezért nem is nevezhetők az
 illető különalakulások f e l e k e z e t e k n e k ; felekezet volt
 a samariai, de a három párt nem volt egyéb,
 mint párt, és úgy megfért egymással, a mint pá »'tok
 csakis régen alkotmányos étellel bíró országokban férnek
 meg, ottan, a hol az e g y é n i s é g i e s z m e fejlettségének
 már magas fokát érte el; ez azért természetesen még
 nem zárhatja ki valamely pártnak végbukását, csakhogy
 e bukásnak úgy kell bekövetkezni, a mint bekövetkezett
 a s a d d u c a e u s o k é , k i k e t n e m t ü r e l m e t l e n s é g , n e m

üldözés, Innern folytonos térvesztés a néptudatban és a kornak ellenük fordult szelleme ölt meg.

A h a r m a d i k párt, melyet eddig nem is említettünk, az e s s a e u s o k pártja volt.

XLIII.

Az essaeusok.

Csodálatos egy jelenség ez az e s s a e u s p á r t; virága volt a zsidószellemnek, és a mint hogy általában a legtisztábban, a legmagasabbra fejlesztette azt, úgy az egyéniségi e s z m é n e k is leghatározottabban adott kifejezést: a zsidóság kebelében mintegy szentnek tartatott, kézzelfogható bizonyosságául annak, hogy a zsidószellem leghívebb kifejezőjének maga a zsidóság is elismerte.

Nincs erősebb bizonyága annak, hogy az egyéniségi e s z m e a zsidószellem lényegéhez tartozott, mint az, hogy épen azok, kik életmódjukban a zsidószellemet a legtisztábban iparkodtak érvényesíteni, régtől fogva oda jutottak, hogy egész lételüket s a j á t e g y é n i s é g ű k r e r e d u c á l l a κ, a társadalomtól teljesen visszavonultak. A theocratiai tisztaság virágára törekvő ősrégi ἡ α σ ι ρ α e a t u s képezi alapját az essaeus pártnak. Valamint a buzgó törekvés a törvény elevenné tételére a nyilvános élet küzdelmeibe kergeté a pharisaeust, úgy üzte hasonló törekvés az e s s a e u s t — mint egykor a nasiraeust — a magányba, hogy itten, ha már ez lehetetlen volt az összesre nézve,

legalább saját egyéniségére nézve megkísértse a zsidó tisztaság ideáljának megvalósítását.

A törvényszerű tisztaságnak ugyanis az egyes mindaddig, míg mások fertőztető érintésének ki van téve, nem tehet eleget, és követelményeinek eleget tenni, vagy egyesült erőfeszítéssel, vagy teljes megvonultságban lehet csak. Nyilvánvaló, hogy a pharisaeusok törekvése eredetileg épen az elébbi volt; de minél inkább derűit ki, hogy ennek megvalósítása lehetetlen, vagy csak jobb időkben, hosszas törekvés után érhető el, annál inkább szaporodott azoknak száma, a kik sóvárogva a törvényszerű tisztaság után, a második, a biztosabb útra tértek, és kimentek a pusztába, élve maguknak és a törvénynek.

E pusztai telepek eredetének kora ma már meg nem határozható, de minden esetre messze nyúl vissza.

„A holt tenger nyugati partján, — mondja Plinius ¹⁾ — oly közel, a mennyire csak megengedik az egészségtelen partok, laknak az essaeusok, e magányos és a földkerekségén élő minden népek fölött csodálatos nép, mely lemondva minden kéjről, asszonyok nélkül, pénz nélkül, egyedül pálmái társaságában él. A naponként csatlakozók által tartja fenn magát egyformán e társaság; mert nagy az életuntak száma, kiket a sorsnak vihara az ő erkölcsük elfogadására bír.. így, a mi bizonyára csodálatos, évszázadok ezeréin át fennáll oly nép, melynél soha nem születik senki sem. Ilyen gyümölcsöző ezekre nézve másoknak életuntsága.”

¹⁾ 1. Plin. hist. nat. V; 17, 4,

Látni való ugyan, hogy a római sok tekintetben helytelenül fogja fel az essaeismust; de kétségbevonhatlanná teszik szavai az essaeismus régiségét.

„Önmagában élni és önmagában elég lenni önmagának”, volt az essaeus törekvése; a szellemet feloldani az érzéki élet nyúge alól, megszakítani egyik köteléket a másik után, megtörni az érzéki élet energiáját a testi és lelki szigor minden eszközeivel: hadd szabadulhasson a szellem; — e törekvés tölte be az essaeus teljes életét,

Engeddi völgyének felső része, a hova Plinius e telepeket teszi, teljesen meg is felelt ily anachoreta életnek.

Egy szegzúgos út sziklán és görölvényen át Juda sivatagjából 1500 lábnyira lefelé dús forráshoz vezet, mely harasztos partok közé rejtőzve keresi útját a holt tenger felé. A helynek neve „Engeddi”, kecskeforrás volt. Bujá növényzete közt csaknem munkátlan élhettek ez oáz lakói. A szakadás felső részében, és a párhuzamos sziklavölgyekben kell keresnünk az essaeus telepeket.

E telepek mellett aztán még szigorúbban éltek egyesek, magányos sziklaforrások tövében egészen elvonultan, és mégis gyakran környezve sóvár tanítványok által.

Kétségkívül nem a magány és az egyénnek önmagára reducálása volt az eredeti cél mindezeknél, de ide vezette őket a szigorúan zsidó szellemű életre való törekvés consequentiája; mert e törekvésben átalán a végletekig mentek; midőn a törvény azt mondja: „ne ölj”, tilalmat vet a szerzet nem csak a háborúra, minden eszközeire és készítesőkre is, hanem aggályosnak tekinti az állatölést is, és kiválóan növénytáplálékkal él. Így vitték mindenütt a végkövetkezményekig a zsidóság parancsolatait. Egész életük nem egyéb, mint menekülés a törvény

megsértésének még lehetősége elől is.. A szabályok még szigorúbbak az asszonyokra, mint a férfiakra nézve, és a szigorúbb rendűeknél, ne hogy tisztátlanságuk befertőztesse a férfiakat is, egészen számkiűzve vannak a házassággal együtt; hisz megtehették ezt annál is inkább, mivel egyiküknek (kereszt. János) tanai szerint isten szükség esetén kövekből is csinálhat magának gyermekeket. ¹⁾

Bennünket leginkább érdekel, hogy úgy a mint általában bizonyos — igaz hogy egyoldalú — irányban az egyéniségi eszmét és az egyének jogosultságát legmagasabbra fejlesztették: nem ismerték a szolgaságot sem, sőt a szolgatartást, kivált pedig a rabszolgatartást, súlyos bűnnek tekintették. ²⁾ Egy különbséget ismertek csak: tiszták és tisztát'anok közt. Így, habár igaz, hogy az essaeusok, mindent a végkövetkezetességig víve, még nagyobb túlzásokba estek a tisztasági törvények és számtalan más pusztá külsőség (a messianismus érzékesítése, a rejtelemtan, etc.) gyakorlatában is, mint az e tekintetben amúgy is máig igen messze menő többi zsidó nép, még is másfelől a zsidó szellemben rejlő mély ethikai tartalmat is sokkal határozottabban érvényesítették, mint a többi zsidóság, melynél a külsőségek minutiosus ápolása mindinkább háttérbe szorította a béltartalmat.

És így, ennyiben, igenis indokolt ama nézet, mely az essaeismust egy további, reánk nézve különösen fontos fejlődésnek előzőjéül tekinti; előzőjéül egy fejlődésnek, mely az ethikai tartalmat messze földre helyezve a formalismusnak, a külsőségeket eleintén csak másod sorba helyezte.

¹⁾ Mát. 3, 9.

²⁾ Jóst, G. d. J. I, 210.

de utóbb egy kifejlett élet-halálharcz reactiója alatt, teljesen elvetette, így emelve és fejlesztve ki önálló tisztaságában magát a zsidóság ethikai tartalmát és evvel együtt határozott, éles formulációban, mindig kizárólag a zsidóság szelleméből merítve, az e g y é n i s é g i e s z m é t is. Nem kell mondanunk, hogy e további fejlődés a nazarethi Jézus tana volt.

Az ethikai tartalomnak hangsúlyozásáról tanúskodik mindenek felett az újoncz essaeus esküjének azon része, melyben az újoncz kötelezi magát: „tisztelni istent, igazságot gyakorolni emberek iránt, senkit, sem saját akarattól, sem másnak parancsára meg nem sérteni, gyűlölni mindig az igaztalant és támogatni az igazságot; gyakorolni hűséget mindenki, de kivált a felsőbbség iránt, mert nincsen hatalom, kivéven istentől, szeretni az igazságot, lelepezni a hazugot, tisztán tartani a kezet lopástól, a lelkiismeretet igaztalan szerzeménytől.”¹⁾

Míg a pharisaeusok a theocratiának minden szentségét idestova hurczolgatták pártharczukban, addig itt, távol a zajnak világától, tisztább élet csírázott, üdvösebb gyümölcsöket hozó, inert a s z í v n e k körülmetélésére, nem pedig theocratiára, templomra, politikára vonatkozott.

¹⁾ Hausrath, N. Ztg. I. 146.

XLIV.
Az intézmények.

Ha a primitív állapotból kibontakozott emberi társadalom magasabb fejlődési stádiumba lépve egyszer annyira jutott, hogy a közbiztosság és a közrend érdekében megszilárdított oly intézményeket létesít, melyek múlhatlanul követelik az egyéni féktelenség feláldozását; akkor, noha ez egyéni féktelenség tán éppen az egyéni szabadság lehető biztosításának áldoztatik fel, ha mindjárt csak ösztönszerűleg is, mégis csakhamar lépésről-lépésre oda fejlenek a dolgok, hogy az egyén mindinkább korlátoztatik, az intézmények mind szigorúbb, mind bővebb hatalmat nyernek rajta és elvezetnek végre egész a zsarnokságig, legyen ez aztán akár egyesnek, akár a népnek, vagy pártjainak zsarnoksága.

Bekövetkezik ez egyszerűen azon törvénynél fogva, mely az egyszer megindult áramlatoknak mind növekvőbb hatalmat ad, bekövetkezik egyszerűen a visszahatás elvénél és az új irányok soha el nem került túlkapási törekvésénél fogva, bekövetkezik úgy, a mint azt bekövetkezni láttuk az antik népeknél e mű első részében.

Egy ellenkező irányban folyó harcznak kell ilyenkor megindulni újból, hogy az illető nép ne sülyedjen el végkép a stagnáló despotismusba, és e harcz megindulása, sikere fel van tételezve bizonyos általános okoktól, melyek

mindenkor az illető népnek physikai viszonyaiban keresendők, és bizonyos különleges okoktól, melyeket a különböző népeknél, különböző alakban látunk szerepelni és hatályba lépni.

Hogy a szabadság történetére nézve általán, és különösen az egyéniségi eszme megőrzésére és fejlesztésére nézve oly kimondhatlanul fontos, mondhatni mindenek felett elsőrendű tényezővé lett a zsidóság, az nagy részben annak köszönhető, hogy *e* különleges okokra nézve minden nemzeti szerencsétlenség mellett, sőt épen ennek folytán is, kiválóan szerencsés volt; amaz ellenirányú küzdelem megindult nála korábban és sikeresebben, mint bármi más népnél.

Így azt látjuk a zsidóságnál, hogy alig hogy megszilárdult kebelében valamely intézmény, mely az egyéni életet fenyegette, az állandósult zsarnokságot bármely alakjában előkészíthette volna: mindenkor rövid időn erőtlenedésnek, bomladozásnak indult, megtörve akár magán az állami létnek folytonos ingadozásán, akár a zsidóságnak azon szellemén, mely az emberi uralmat eleve nem tűrte, úgy, hogy végre minden zsidó intézmény, mely az egyes egyének teljes egyenértékével ellenkezett volna, és akár egyeseknek, akár kasztoknak, törzseknek vagy pártoknak jogszerinti hatalmat adott volna a többiek felett, vagy teljesen kipusztult, vagy épen csak mint önmagának árnyéka tudott fennmaradni.

Nevezetes, bámulatos jelenség ez oly korban, melyben alig hallunk beszélni az egyéni jogokról, az egyéni szabadságról; oly korban, melyben ezek mai értelmükben még mint fogalmak sem léteztek; s jelenség, melynek szükségkép a zsidóság állami létének felbomlására kellett ugyan

vezetni, a mint hogy kétségkívül arra vezetne ma is; de mely egyúttal olyan erőssé tette az egyéni életet és az egyén becsének, súlyának, jogosultságának tudatát, olyan hathatóssá szóval az egyéniségi eszmét a zsidóság kebelében, hogy a zsidóságnak igen is alkalmasnak kellett lenni arra, hogy mint kovász, beledobva az antik világba, ennek új alakot, új életet, új fejlődést adjon roskadozása közepette, fejlődést, mely szakadatlan folytonosságban, egész a mai napig, mindig ugyanazon egyéniségi eszmétől van áthatva.

A leghatalmasabb és legmaradandóbb intézménye a zsidóságnak a t e m p l o m volt.

A templom, és általa a főpapi intézmény, csakugyan alkalmas is lett volna a hatalomnak magához ragadására, a minthogy az első államban látunk is korszakokat, melyekben feltétlen uralmat gyakorol.

De a második állam viszonyai ezt már lehetetlenné tették, és ekkor már szűk és szorosan körülhatárolt hatáskörre voltak ez intézmények szorítva, úgy hogy valószínűs hatalomra az összesség és az egyén felett már nem juthattak. A templomhoz tapadt szentségi fogalmak egészen megváltoztak. Idők és viszonyok megváltoztatták.

A jerusalemi templom eredetileg lakhelye volt egyenesen az istenségnek, mely a szövetség ládájáról, isten trónusáról mintegy, parancsokkal, kinyilatkoztatásokkal és a törvényes szolgálattal Israeli kormányozta és felette uralkodott. E felfogástól egészen idegen volt már a második templom; hiányzott itt az elsőnek szenteltsége és a szenteltetésnek leglényegesebb kellékei. Már a régi bölcsék felismerték a tagadhatlan különbséget. Hiányzott az öt legfontosabb kellék: a szövetség ládája a cherubimmal,

az oltár szentelt tüze, sekhina (isten jelenléte), a szentlélek (prophetia), az Úrim és Thumim; ez utóbbi különösen fontos volt, mert most már senki sem kérhetett egyenes isten-ítéletet a főpaptól és világos, hogy evvel együtt elveszett a templom és a főpap hatalmának egyik sarkalatos tényezője is. Hiányoztak a törvénytáblák, a szövetségi könyv és egyébek is. A régi helyen állott tehát a templom, de nem bírt már a régi jelentőséggel.

Így természetes, hogy a makkabi királyság káprázatos fénye elhomályosítja egy időre a templomot is, és hogy a templom akkor is, midőn a herodaeus gyűlölt királyság alatt maga a királyságnak csak az imént annyira dicsőített intézménye is csakhamar ismét elvetetett és a szívek megint ismét egészen a templom felé fordultak, természetes, mondjuk, hogy a templom akkor sem tudott régi fontosságára és hatalmára vergődni.

Mert igaz ugyan, hogy a „törvénytelen”, a nemzet szívetől és életétől idegen herodaeus királyság alatt minden rokonszenv ismét a templom felé fordult, a templom felé, melynek élete büszkesége és öröme volt a nemzetnek; hisz benne találta fel központját a nép és örömet látta volna ismét a hatalom központosulását a főpapban; mindenki értette most a királyság intézményének theocratia-ellenességét és sajnálta nyíltan, hogy létrejött valaha megengedetett.¹⁾

Igaz ugyan továbbá, hogy ilyen körülmények közt önmagától emelkedett a közvéleményben a főpapi méltóság, és hogy a fokozott érdekeltség a templom iránt a legfőbb templomi méltóság viselőjének is eszményi fokozott

¹⁾ Ant. XIV; 3, 2. XYIII; 11. 1.

jelentőséget kölcsönzött, mely persze, hogy valódi jelentőségével élénk ellentétben állott.

De másfelől épen e fénye a templomi főméltóságnak, e fény, melyet a király vagy a procurator osztogathatott, volt egyik leghathatósabb tényezője a főpapi állás aláátásának; általa korcsosított el a templomi főnemesség, és általa jutottak mindinkább megalázó függésbe a theocraticus nagy családok. Innen volt az is, hogy a nemzeti eszme oly hideg szívekre sehol sem talált, mint azoknál, kik első rendben voltak képviselésére hivatva, — a főpapi osztályoknál. Bármely párthoz tartoztak legyen, akár herodiánusok voltak, akár nem, főpapokká mindig csak a herodaeusok vagy a procurátorok kegyelméből lehettek. Öt főpapot csapott el Heródes, hármat Archelaus, Valerius Gratus ismét ötöt, és így ment ez folytonosan, bizonyára csak hátrányára a magas méltóságnak. Kitűnt itt is, a mi kitűnt már annyiszor, hogy a magas aristocratia ritkán bírja el a tartós idegenuralmat, a nélkül, hogy hazafiségében, erkölcsi nemességében csorbát ne szenvedjen. Természetes e szerint, hogy a nép gyakran undorral fordult el azoknak személyétől, kiknek méltóságát mindenekfelett tisztelnie kellett; és oda fejlődtek fokenként a dolgok, hogy míg a templomra intézett merényletnek tekintetett még csak Heródes alatt is, a törvény szerint élethosszig hivatalában maradó főpap elmozdítása, utódai alatt nem ritkán maga a nép követelte hangosan pogány uraitól a gyűlölt főpap letételét. A talmud is keserűen emlékezik meg ez utolsó korszak főpapjairól és egy jajkiáltást tartalmaz, mely élénken visszhangzik Josephus irataiban is.¹⁾

¹⁾ Ant. XX.

Vegyük már most ezekhez, hogy a papság állása a második államban már eredetileg és alapjában meg volt ingatva; Josua b. Jozadak a visszatéréskor ismét főpapi öröklött méltóságába lépett ugyan, mielőtt még a templom csak fel is lett volna építve; de már nem ő, hanem a vezető Z e r u b a b e l volt a letelepedetteknek tulajdonképi feje és a papság már akkor is kemény szavakat hallott Maleakhi prófétától.¹⁾ Általán magában hordta már a második templomnak és papságának intézménye a halál magvát. A papok nem voltak felszen- telve, a főpap nem tűzhette fel többé a mellvértet az Úrim és Thummim díszével, melyek fényében isteni kinyilatkoztatásokra volt képesítve egykor¹⁾ és hiányoztak mint említők, az isteni jelenlét legfőbb kellékei. A papság már nem érezhette magát isten és a nép közvetítőjének, hanem pusztán csak kiváltságolt rendet képezett immár és ebben rejlett már a balfogások és túlkapások, bekövetkezett sülyedés alapoka. Mocskos szenvedélyek, később büntettek és csakhamar árulás is beszenyezték isten házát, melyet ismételve bitor hatalmukba kerítettek méltatlanok is. Mindinkább sülyedt a papság a közvéleményben és erkölcsi befolyásában. Egy-két személyes kivétel nem adhatja vissza a régi varázst. Ha még is négy évszázadon át még fenn tudta magát tartani, akkor ennek oka a szokás szívóosságában egyrészt, másrészt pedig abban a tudatban keresendő, hogy a papság a törvény egyik lényeges részét képezi, mely alól a szentély felforgatása által kivonni magát, annyi volna, mint isten ellen kelni fel.

¹⁾ Mai. 3.

²⁾ És melyekkel Amerikában, a humbug országában — miután a „próféta” által isten kedvező kegyéből ismét feltaláltattak volna — nagyra vannak megint — a jó mormonok.

Vegyük hozzá mindezekhez végül még azt is, hogy a templomi méltóságok viselői mint egyének soha sem állottak törvény szerint a többieknek felette. Ők is a törvény alatt állottak, mely kivált a pharisaeismus felkapása óta mindenfelé buzgó tanítók által taníttatott. Csak eltévedve találunk eseteket, a hol egy-egy főpap változtatni mert a régi szokáson és valószínű, hogy akkor is csak a tanítók beleegyezése és helyeslése után tette ezt.¹⁾ Kiváltsággal a törvény előtt a főpap nem bírt soha. Lehetett bíró, de állíthatott bíró elé is. Tanúskodásra volt kényszeríthető és tanúskodni lehetett ellenében is és jogi ügyletekben csak oly tekintetek alá esett, mint bárki más. A leviratus házasságban a chalizát kellett gyakorolnia sógornőjén és fivére gyakorolta az ő özvegyén, kit máskülönben nőül is vett, holott azt a főpap nem tehette.²⁾ Minden, a mivel ki volt tüntetve, formaságokból állott. Ha p. o. házának egyik rokona meghalt, nem követhette közvetlen a holttetemet, hanem oly távolban kellett tartózkodnia, hogy mindig csak akkor lett láthatóvá, ha a menet már a legközelebbi sarok megett eltűnt; aztán ne, m is ment tovább, mint a város kapujáig (mások szerint csak a szentély határáig.) Ha gyászosokat (a temetőből visszatértükkor) vigasztalt, tőle balra ment el a menet és ő így szólt: *V i g a s z t a l ó d j a t o k*. Ha mások vigasztalták őt, elvonultak mellette, szólván: „Le-gyünk mi bánatod hordozói.” Ő pedig felelt: „Áldva

¹⁾ Midőn egykor Alexander Jannai király és főpap, a libatió vizét az oltár helyett a földre öntötte, hogy kimutassa hogy mennyire nem becsüli a pharisaeusok által behozott szokást, a nép az ünnepi csokor citromszerű gyümölcseivel dobálta. L. Grätz III, 473 és 112.

²⁾ Alexander Jannai mégis megtette, a mi királyi méltóságával indokoltatott.

legyetek az égtől.” A tornál zsámolyon tilt, a jelenlevők a puszta földön. ¹⁾

De lényegesebben a törvény alatt állott mindenben elannyira, hogy vesszőzés büntetése alá is esett, a nélkül, hegy ez méltóságán csorbított volna. Szolgálatában nem volt kiváltságolva; hét napig kellett készülnie az engesztelődés napjának szolgálatára, és az előkészítő papoknak esküt kellett tennie, hogy nem változtat a szolgálaton semmit sem, és minden teendőit, mintegy próbául, elébb előttük el kellett végeznie. Előnyben tán csak annyiban volt, a mennyiben, ha szegény volt, hivatalba léptekor gazdagon megajándékozott, nyilván nehogy azt lehessen mondani, hogy szegény, tehát függésben álló ember választott főpapnak.

Kiderül mindezekből, hogy a templom és a főpapság nem voltak, vagy legalább megszűntek lenni oly intézmények, melyek által egyesek vagy osztályok megszilárdult hatalmat keríthettek volna kezükbe.

De ily természetű más intézményt sem ismert a zsidóság.

Hogy a királyság a zsidóságnál soha sem bírt azon jelentőséggel, mint másutt, azt már tudjuk. Sámuel próféta első intette már a zsidóságot a királyság intézménye elől, mint törvénytelen, istennek nem tetsző elől, mert hiszen Israel ura, kormányzója, királya, maga isten volt. A seleucida-birodalom feloszlása, mely az Euphraton és a földközi tengeren annyi rabló fejedelmet segített territoriális önállóságra, a makkabiak nemzeti és dynasticus törekvéseit is sikerre vezette. A makkabiak fénye,

¹⁾ Jost, G. d. J.151. — Grätz III, 113, helytelen.

érdeme lehetőségessé tette az új királyság megalapítását. E királyság ragyogó sikerei mellett kész volt a zsidóság feledni, hogy a királyi intézmény ellenére van a törvénynek, de ekkor is csak az nyugtatta meg a vallásos aggályokat, hogy a királyság csak addigra érvényes, „míglen fel nem kél egy szavahihető próféta.”

És csakhamar, nem ez által ugyan, de mégis vége lett a királysági intézmény benső hatalmának. A nagy Heródes folytatva apjának, Antipaternek hosszú kézzel kezdett művét, szolgából királylyá vetette fel magát. Az idumaeusok ugyanazon hatalmi kört nyerték meg ugyan a rómaiaktól, melyet Caesar 48-ban különböző rendelkezései közt az utolsó Makkabaeusnak engedményezett. De nem mint a Makkabiak, a nyert ütközetek diadalaival kezükben, hanem az ország ellenségének kedvezéséből jutottak a trónra. Sem a theocraticus élet védurai, sem a nemzeti hatalom képviselői nem voltak, hanem voltak a pogány császár kormányzói, a kik a legvitézebb hazafiak és egy dicstől koszorúzott királyi ház holttetemein át jutottak az uralomra.

Ily királyság nem gyűjthette többé maga köré a nemzetet, sőt uralma alatt nem volt egyéb a nemzet élete mint a királyság ellen intézett manifestációk hosszú láncolata.

Anyyira jutottak a dolgok, hogy az összeesküvők, a zendülők már nem is gondoltak a siker esélyeivel, hanem fellázadtak szakadatlanul csupa tüntetésből is. Anyyira ment a fanatizmus, hogy a húszas években egy ilyen összeesküvésnél, egy világtalan is csatlakozott a merénylőkhöz. A cél előre nem volt más, mint egy, ha mindjárt sikertelen, merénylettel is emlékeztetni Heródest a népnek törvényhűségére. Összeesküvés, mely csak tanúság

és példa akar lenni, nem igen tartatik titokban és midőn az összeesküvők a színházba mentek, a király helyett csak fegyvereseit találták; lemészároltattak ők és rokonaik is. Az idumaensok uralma az ilyen és hasonló események sorozata volt. így hangsúlyozta az összes zsidóság minden alkalomból, hogy „a zsidó istennek, nem pedig embernek szolgája.”¹⁾ A királyság intézménye felett el volt törve a pálcza.

Említésre méltó ezek mellett még egy körülmény, mely ugyanez időtájba esik. Ha volt valami a zsidóságban, a mi kiváltsághoz vagy kiváltságos osztályokhoz hasonlítható, akkor ez tán feltalálható abban, hogy számos nemzetség, kivált papi nemzetség 7 büszkén őseire, régi eredetére, és kivíva ennek alapján a köztiszteletnek is bizonyos nemét, a minthogy a születési nemesség keleten Itálán nagy becsben tartatott mindenkor, egy nemét képezte az aristocratiának; e családok, mint kiváló állásuk egyedüli alapját, nemzetségi tábláikat és sorozataikat a templom szentélyében őriztették és ez különösen a papi nemzetségeknél gyakorlati fontossággal is bírt! Herode-, gyűlölködve kivált e régi büszke családokkal, és nem érvényesíthetve a templom listáival szemben állítását, hogy ő maga is régi babyloni zsidócsalád ivadéka, ez aristocraticus kincseket porrá égette. így ez egyetlen némileg kiváltságolt rend állása is megdőlt.²⁾

Ez is kétségkívül befolyással volt a többiek közt arra, hogy egy mind a mai napig páratlanul democraticus és tisztán morális hatalom vette át csakhamar a

¹⁾ Jost. G. d. J. I. 327.

²⁾ Jost. I. 32.4,

vezérszerepet a zsidóság kebelében. Oly hatalom, melylyel minden egyén törvényszerinti egyenértéke és az egyén súlyának érvényesülhetése teljesen megfért, — oly hatalom, mely a szellem és a tudomány aristocratirjának sehol és soha másutt nem létezett megtestesülése volt és mely végre magához ragadt minden hatalmat, mely a zsidóságnál még megmaradt. E hatalom a r a b b i n i s m u s volt.

XLV.

A rabbinismus.

Láttuk az előbbi fejezetben, hogy míg a királyság törvényellenesnek, zsidóellenesnek ismertetett fel, addig a születés szerint kiváltságoltak, a theocratiai nagy családok, maga a főpap és a templom, melyek mind és kétségbevonhatlanul a törvényen alapultak, a viszonyok által elvesztettek minden reális hatalmat. Látni fogjuk már most, hogy azt a befolyást is, a miök még megmaradhatott, el kellett veszteniök a természetes fejlődés egy processusa által, mely processus egyúttal új hatalmat teremtett helyükbe: a r a b b i n i s m u s t.

Hogy ama hatalomvesztés oly mérvben megtörténhetett, az lehetőségessé lett többek közt az által is, hogy mindenkire nézve hozzáférhetővé vált a szentírás Ezra óta, hogy mindinkább terjedt annak ismerete és hogy ez ismeret könnyen megszerezhető volt, miután a

szentelt könyvek egyszer már közkézen forogtak. Ezrának és iskolájának műve gyümölcsözött, az iratok mindinkább közkincsé lettek. Sokkal nagyobb volt a részvét ezek iránt, mint a templom iránt, és maga a papság is egyszerűen csupán a törvény szolgájává lett: a ki szomjúhozta Isten igéit, az nem a főpaphoz ment többé, hanem búvárkodott az írásban, vagy el ment a tudósokhoz tanulni. Hierarchia nem létezett a zsidóság k e b e l é b e n. A törvények magyarázatában is a tudósok véleménye volt döntő és a vitás kérdések vagy a vélemények többsége szerint, vagy olyan egyesek tekintélye által oldattak meg, a kik tehetségükkel a közbizalmat kivívták.

Az iskolák aláásták a templom alapjait, mielőtt még külső ellen megtámadta és véres harcokkal megszenteltelenítette volna. A mi még fentartotta a templomi szolgálatot, az a létehez kötött fogalmakban volt feltevére. Közös kötelékét képezte a szétszórt községeknek, melyek megannyian Jerusálemba küldék az áldozatokat és a pénzjárulékokat. Nem mint az istenség székhelye uralkodott rajtuk többé, hanem az összesség élének tekintetű, a zászlónak, mely körül valamennyi csoportosult és melyért vérét ontani kész volt minden egyes.

Minél inkább süllyedt a templomi magas aristocrazia, annál inkább húzódott természetesen ez iskolákba vissza a sajátképi zsidószelem; az iskolák férfiai a rabbik voltak, kik támogatva a pharisaeismusnak a sadduceusok feletti győzelmé által, csakhamar absorbeáltak minden hatalmat, mely a zsidóságnál még megmaradt, elannyira, hogy végre iskoláik legfőbbike, a synedrium, lett valósággal a legfőbb hatósággá és egyúttal képviselőjévé mindannak, a mit hatalmi jogból és önkormányzatból a nép még bírt.

Alapja mind ez iskoláknak a synagoga volt, a hol Ezra óta összegyűlt a község imádságra, a törvény hallgatására, magyarázgatására, és a hol csakhamar fejlettek heves és beható viták is.¹⁾ Így a synagógák, mind sűrűbben támadva minden egyes helységben, valóságos iskoláivá váltak az egész nemzetnek, úgy hogy általuk lett a törvény valóságos közkinccsé. Jól jegyzi meg Josephus, hogy míg a rómaiaknál még a procuratorok és proconsulok is törvénytudókat voltak kénytelenek magukkal vinni a tartományokba, addig a zsidó házában az utolsó szolgáló is tudja, hogy minden egyes esetre mit rendel Mózes törvénye.

Ha a synagógák már a köznépet is felnevelték a törvényismeret bizonyos fokáig, mennyivel természetesebb, hogy neveltek egyes, buzgalomban és éles elmében kiváló tanítványokat is, a kik hivatásszerűen vetemedtek a törvények tanulmányozására.

Így a papok és a leviták mellett, a kik Ezra tervei szerint a nép tulajdonképeni tanítói lettek volna, fejlődött már régtől fogva az írástudók egy külön rendje, mely csakhamar kitett a lévitákon az eredeti héber szöveg olvasásában, a targumim (az aramaei fordítás) és midrás (alkalmazás,) előadásában, és a melyből utóbb a synagógák előadóikat, a synedrionok tagjaikat v á l a s z t á k.

„Sopherim,” írnok, írástudó volt még mindig a nevük, mert ők voltak legelsőek, a kik híven, pontosan tudták leírni a könyveket a synagoga számára.

¹⁾ Luk. 4, 16. 22.

A dolgok rendje hozta magával, hogy az Írástudók utóbb külön renddé alakultak, mely ép úgy ápolta a törvényt, mint a lévíták a szentélyt. Hírneves törvénytudósok tanítványokat gyűjtöttek maguk köré, kik közt voltak minden korbéliek, nők, nőtlének, szegények és gazdagok. A mester vagy a zsinagógában, vagy otthon tanított. Jerusalemben tanítottak a templom udvarában is. A modor katechisálva vitató volt, úgy hogy a tanítványok is vettek fel kérdéseket. A méltó tanítvány a mester társává és utóbb maga is mesterré (rab) lett.

Egész lényege szerint az írástudók e rendje a népből nőtt ki és magába ölelte annak javát, a legbuzgóbbakat, legerényesebbeket, legeszesebbeket. Tudomány csak egy létezett, melynek elemei valamennyinek közbirtokát képezték; így számos zsidó csak érett korában fordult az írástudáshoz, a mint hogy nők tanítványok is elég gyakoriak voltak.

De képviselve volt köztük átalán minden osztály és állás is, sőt valamely mesterséghez érteni kellett a rabbinak is, hogy minden körülmények közt élhessen saját emberségéből. Mert a törvényt p é n z é r t t a n í t a n i, az meg nem felelt volna a törvény szentségéről való fogalmaknak. „Ingyen kaptad, ingyen adjad,” mondja J é z u s, és rabbi Z a d o k így szól: „Koronává ne tedd a törvényt, díszleni véle, de ne tedd kapává se.”¹⁾ rabbi Hillel, a n a g y H i l l e l napszámos volt, egy r. J o s u a tücsináló, r. J o c h a n a n csizmadia stb.²⁾

Tekintélyüket ez nem csorbította. A nép természetes, hogy átvitte reájuk, a törvény tanítóira is, azt a tiszte-

¹⁾ Pirke Aboth 4, 5.

²⁾ Gfrörer Urchr. I, 161.

letet, melyet nemzeti törvénye iránt érzett és büszke volt reájuk. Róluk mondja Baruch könyve:¹⁾ „Tanuld meg most, hol van ész, erő, belátás. Kánaánban nem hallani róluk, Themanban nem láthatók. Hagar gyermekei keresik ugyan az okosságot, hasonlóképp a meráni és themani kereskedők, de nem találják el a bölcsesség ösvényeit és nem törődnek útjaival. Isten találta meg a tudomány egész utját és odaadta szolgájának, Jákobnak és Israelnek.”

Tulajdonképi székhelye a sopherimeknek természetesen Jerusalemben volt, melynek synedriuma alkalmat adott arra, hogy elméleti tudományukat gyakorlatilag is érvényesíthessék; de nem hiányoztak a vidéken sem, a hol rendszeren mint utazó tanítók lépnek fel.

Hatalmuk teljébe akkor jutottak az írástudók, midőn a synedrión uraivá lettek.

A jensalemi főtanács, mely úgy látszik a „vének gyülekezetének” mintájára állítottatott fel a Makkabiak alatt,²⁾ majd megszűkölt (Heródes alatt), majd ismét bővebb (a procura torok alatt) hatáskörrel fenntartotta magát egész a végpusztulásig. 71 tagból állott, élükön egy főnökkel (nassi) és egy elnökkel (Ab-beth-din.)

Alakult a tanács a főpaptól, vénekből és a legkiválóbb rabbikból,³⁾ Gyülekezője az úgynevezett templomi synagóga volt, mely egész a 30-ik évig a belső előcsarnokok határán állott és egy kijáráttal bírt a papok előcsarnokába, egygyel pedig a zsidók előcsarnokába, mígnem azt találták az Írástudók, kik ekkor már döntő befolyásra vergődtek volt, hogy a bíraskodás ügylete, mint

¹⁾ Baruch, 8, 22, stb.

²⁾ Grätz, III., 83

³⁾ Mr. 8, 31. Mt. 23, 3. 57. 59: 27, 41.

világi, a külső előcsarnokokba tartozik, a mikor aztán ott e végből állítólag külön basilika is épült.¹⁾

Az ülések naponként a reggeli áldozat után tartattak, kivételével természetesen az ünnepnapoknak. Ha együtt volt 23 tag, határozatképes volt a tanács. Félkörben ültek a tagok, középben a nassi, szemben velük három padon a sanhedristák tanítványai, inerte a mint már említettük, a synedrium az iskolák legfőbbike volt és utóbb átalán a rabbinismus gyúpontjává is vált.

Illetékessége még máig sincs egészen tisztába hozva. Tény, hogy az illetékes hatóság volt cultusbéli rendelkezésekre, ellentétes írástételek hiteles magyarázatára, az ünnepek, újholdak és hasonló theocraticus dolgok megállapítására. Nehéz kérdések a házassági, örökösödési jogból, theocratice helyes minták kiállítása szerződéseknél, tárgyai voltak tanácskozásainak.²⁾

Mindenekelőtt theologiai hatóság volt a synedrium, mely örködött mind a fölött, a mi az állam theologiai alapjait támadhatta volna meg. Közönséges polgári ügyekben illetékesek voltak a 7 tagú vidéki synedriumok is. De mint-hogy az összes polgári élet bele volt vonva a theocraticai alakokba, és a synedrium nagy, mondhatni egyedüli tekintélyénél fogva, ha csak akarta, bele vonhatott mindent körébe. Josephus szerint beleegyezése nélkül halálos ítéletet végrehajtani nem volt szabad, és e tilalom megszegése miatt fóruma elé is hívja a synedrium az ifjú Heródest.³⁾ Jézust hívja a messiási név bitorlása Pétert és Jánost haeresia, Istvánt istenkáromlás, Pált a

¹⁾ Herzfeld, Gesch. Isr. I. 394.

²⁾ Jóst, I, 127 Grätz III, 91.

³⁾ Ant. XIV. 9.

templomi rend megszegése miatt,¹⁾ A mint Pál damascusi útjából kiderül, mind ízekben érvényes volt a hatóság tekintélye külföldön is.

Az ünnepek megállapítása végett élénken kellett közlekednie a vidéki synagógákkal; vannak adatok arra is, hogy künnlakó zsidók beküldik származási táblázatukat hitélesítés végett.

Joggyakorlata a synedriumnak, a rabbik bizonyossága szerint, felette emberséges volt. A szavazást a legifjabb tag kezdte, nehogy a tekintélyesebbek szavazatának befolyása alá kerüljön. Részt vehettek a vitában a hallgatók is, a mi szorosan a hatóság iskolai jelleméhez tartozott; az enyhébb felfogásnak kellett volna mindig az irányadónak lenni. „Vizsgáld a tanúkat, de óvatos légy kérdéseidben, ne hogy ezek őket hazug nyilatkozatokra vezessék,” mondja Simon, a Makkabi-időbeli nagy rabbi, a kit a talmud a „törvény helyreállítójának” nevezte.²⁾

Heródes és a procurátorok alatt a synedrium nem bírta már a halálítélet végrehajtásának jogát, de a zsidók mindig vitatták, hogy törvényeik biztosításával együtt a császár a törvénykövetelte esetekben a halálítélet végrehajtása is engedélyezte, és hogy a procuratornak ezt egyszerűen csak meg kell erősíteni, mert ellenben a császárnál kellene panaszt tenniök jogaik sérelme miatt.³⁾ Így nem egy procurator végre is hajtatta az ítéleteket, ha mindjárt római fogalmak szerint büntény sem létezett.⁴⁾

¹⁾ Apost. cselek. 4, 1, 5, 27. 6, 18, 21, 29.

²⁾ Kidd. 66.

³⁾ Ján. 18, 30.

⁴⁾ Bell. lí; 12, 12. Mr. 15 15: Pilátus.

Mint a vidékiek, úgy a Jerusalemi synedrium is Ezra idejében levitákból állott, de midőn az Írástudók egész renddé, dominál-) renddé fejlődtek, és a papi rendet messze túlszárnyalták tudományban, elegendőnek tartatott csupán csak két levita tag jelenléte is. ¹⁾

Átalán hatalmasabbak voltak e törvényszékek, kivált a jerusalemi, a római közvetlen uralom, mint a herodaeusok alatt, miután a rómaiak beérték a politikai hatalommal és keveset törődve a többivel, elvileg az önkormányzatra hagyták a mi a külön szokások és intézmények körébe esett.

Így került mindaz, a mi hatalomból a zsidóságnál megmaradt, a rabbik kezébe, és így következett be ama nevezetes fordulat, melyet előbbi fejezetünk végén jelezünk. A régi intézmények, a régi családok sülyedésével, a pharisaeus irány uralomra jöttével így szervezkedett a legtisztább democraticus alapon a hatalom, melynek vivői saját képességük által emelkedtek fel a népből, megtartva folyton szoros összefüggésüket ezzel. És bármily nagy volt tekintélyük, önkényeskedésre nem juthattak soha ezek sem. Eltekintve attól, hogy döntő mindig csak az lehetett, a mi a viták folytán, melyekben m i n d e n k i részt vehetett, mint igaz és törvényszerű ismertetett el, fennállott most is ama sajtászerű korlát, mely korlátozta annakelőtte is mindig a hatalmat, bírt légyen különben bármely alakkal és gyakoroltatott volna bár ki által is, ama korlát, mely megtiltotta a zsidóságnak: az új t ö r v é n y e k h o z a t a l á t, Ez a vallásnak egyik tétele volt. Valamint a zsidóság ragaszkodott rendületlenül és a legmostohább viszonyok

¹⁾ Ant. IV; 8, 14,

közt is törvényeihez, isteni eredetű törvényeihez, úgy iolyólag törvényrajongásából, szentségtörésnek tekintette volna új törvények behozatalát is. Midőn a pharisaeusok üldözése, számkivetése idején a sadducaeusok új írott büntető törvényt hoztak be, megsérték ez elvet és az új írott törvény hatályon kívül is helyeztetett azonnal, midőn a pharisaeusok ismét visszajöve, a sadducaeusok képtelenek voltak kimutatni, hogy törvényük az Íráson alapul. Igaz, hogy ez elv a visszásságok, kinövések és bajok egész sorozatát hozta magával, midőn utóbb a közélet fejlődésével a régi törvények mindinkább elégteleneknek mutatkoztak, és a legfurfangosabb rabbulistikához kellett folyamodni, hogy magyarázatások és levezetések útján új szabványok állapíttassanak meg az új esetekre, és pedig mindig a régi törvényekre hivatkozálag — a mire visszatérni alkalmunk lesz még, midőn majd egy újabb iránynak e kinövések elleni küzdelmeit tárgyalandjuk, — de kétségtelen az, hogy ez elv szigorú fentartása az önkénykedésnek hatalmas és mindig élő korlátja volt.

XLVL

A rabszolgaság.

A közélet és történelmi alapjainak vizsgálata után a társadalmi állapotokra is kell fordítanunk tekintetünket. Uralkodó vonások kitűnnek minden egyes részletben: így

az egyéni eszme uralma a zsidóvilágban nemcsak a történelmi fejlődésben, nemcsak a pártéletben, intézményekben, hanem a társadalmi viszonyokban is határozott kifejezésre talál és még szembetűnőbben itt, mint amott, A legszembetűnőbben minden esetre azon különbségben, mely a rabszolgaságot illetőleg az antik és a zsidóvilág közt mutatkozik. Az antikvilágban a rabszolgaság mélyen meggyökerezett, általánosan uralkodó intézmény, melyhez nyúlni senkinek eszébe sem jut, mely úgy tekintetik mindenki által, mint a legtermészetesebb, leghelyesebb dolog a világon. Oly alakban találjuk a rabszolgaságot az antik világban, hogy csupán csak erre támaszkodva is, kimondhatjuk bátran, hogy az egyéniségi eszme teljesen el volt benne nyomva.

A zsidóságnál ez másként volt. Az elnyomás, mely alatt a zsidóság oly hosszasan nyögött, az elhagyatottság érzetével együtt fejlesztő az egyéni érzetet is, és e mellett meg nem fészkelhette magát a rabszolgaság intézménye és noha nyomai nem hiányoznak, a hol szórványosan találkozunk is vele, egészen más, sokkal enyhébb és úgyszólván csak ideiglenes jelleme van.

Eleve kiemelendő, hogy azon személyes szolgaság, melybe az adós a zsidóknál esett, össze nem téveszthető sem elvileg, sem gyakorlatilag a tulajdonképi rabszolgasággal, mely az emberből árút, barmot csinált; gyakorlatilag nem, mert a szabadulhatás lehetősége biztosítva és könnyű volt; a tartozás lerovásával akár készpénz, akár bizonyos időn át folytatott munka által, a szolgaság önként megszűnt, míg a tulajdonképi rabszolgaságnál a kiváltás lehetősége is mindig az úrnak jóakaratótól függ; de elvileg sem, mert az egyéniségi eszmével igen is összeegyeztethető egészen

más elven alapult, mint a rabszolgaság: egyszerűen a tartozás lerovásának köteleességén.

Másfelől a tulajdonképi rabszolga, — és különösen a háborús időkben ilyen is volt nagyszámmal, — szabadon bocsájtandó volt, ha áttért az igaz istenhez, Israel istenéhez. A rabszolgaság tehát itt is inkább csak az istentelenség, az igaztalanság méltó büntetése, mintsem oly rabszolgaság volt, mint a minővel a rómaiaknál és görögöknél találkozunk, és mely alól nem volt más szabadulás, mint az úrnak kegyelme. Hiszen a zsidó „istennek, nem pedig emberek szolgája” volt, és akárhányszor hivatkoztak a zendülők és látítók Róma ellenében arra az elvre, hogy „aki hordozza isten igáját, nem kell, hogy az emberek igáját viselje.”

De ezenfelül a sabbath-évnek intézményével törvénynyé vált, hogy minden hetedik évben szabadon kellett bocsájtani a rabszolgát és magából ebből kitűnik, hogy a zsidóság mily hathatósan küzdött az ősidőkből és a szomszédoktól átszármazott oly intézmények ellen, melyeket a gyakorlati élet többé-kevésbé elfogadott ugyan, de melyeket a zsidóság egész lényegével ellenkezőnek ismert fel.

Hogy ez ellenkezésnek felismerése hangos kifejezést is nyert, az kitűnik az Írásnak számos mondásaiból; így szól például Jesaiás: „Avagy inkább nem az-é a bőjt, melyet én választottam: hogy a gonoszságnak köteleit eloldjad, megoldjad a terhes igákat, és szabadon bocsássad a megromlottakat, és hogy minden igát elszakgassatok!”¹⁾

Ha e törvények, parancsok, intések nem is tartattak meg mindenkor és mindenki által szigorúan, de megvoltak

¹⁾ Jes. 58, 6.

és álltak, jeleiként a zsidóság azon szellemének, mely a rabszolgaság intézményét elvetette.

És ha ezek mellett még egy bizonyítékára annak, hogy a zsidósággal határozottan ellenkezett a rabszolgaság intézménye, szükség volna, akkor hivatkozhatunk a legszembetűnőbb bizonyítékra, arra, hogy azok, a kik a zsidóságot a legteljesebben érvényre juttatni, egész tisztaságában megvalósítani egyedüli törekvésüknek tekintek, és e szerint méltatattak az összes zsidóság által is, az *essaeusok*, nem csak hogy szolgákat és rabszolgákat nem ismertek, hanem a megkülönböztetést szabadok és nem szabadok közt egyenesen bűnösnek is tekintek ²⁾

Megfelel mindezeknek, ha a Heródes elleni gyűlölet okai közt a főbbek egyike az volt, hogy Jerusalemmel a pogányok példájára *amphitheatrumot* épített, melybe elég vakmerő volt behozni még a *gladiátorok* jótékait is. A mi a rómainak a ki a rabszolga életét úgy sem vette semmibe sem, egyik legmegszokottabb szórakozása volt iszonynyal nézte a zsidó, a kiből eleven volt az érzés az *ember* iránt. ³⁾

A fennebbiek illusztrációjaként hadd álljanak itt a törvénynek a rabszolgaságra vonatkozó rendelkezései:

„Hogy ha pénzért adatott neked a te atyádfia, és szolgálatid néked hat esztendeig, a hetedik esztendőben

¹⁾ Grätz, I. 210. Hausrath I. 140.

²⁾ Nausrath, I, 244.

szabadon bocsássad őtet tőled. És midőn elbocsátod őtet te tőled szabadon, ne bocsásd el őtet üresen, hanem őtet megterheljed a te juhaidból, a te szérűdből és a te sajtotdból; a mivel megáldott téged a te Urad Istened, abból adj neki. Ne legyen neked nehéz, hegy őtet szabadon bocsátod el tőled, és megáld téged a te Urad Istened minden cselekedetben.” 5. M. 15, 12. 13. 14. ÍR.

„Ha zsidó rabot veendesz, hat esztendeig szolgáljon, a hetedik esztendőben szabadon bocsássad ingyen. Ha csak a testével ment volna tehozzád, ismét csak az ő testével menjen ki tőled; hogy ha pedig feleségével volt, az ő felesége is kimenjen vele. Mikor pedig valaki az ő leányát szolgálatra pénzen eladja, ne becsátassék úgy ki, mint a rabszolgák. Ha az urának szemei előtt gonosznak tetszik, úgyanynira, hogy azt magának nem jegyzi, tehát engedje, hogy váltassék meg: ne legyen szabad eladni azt idegen embernek, mert álnokul cselekedett ő vele. Hogyha az ő fiának jegyzi azt, cselekedjék azzal az elházosított leányzók törvénye szerint.” 2. M, 21, 2. 3. 7. 8. 9.

„Ha pedig a te felebarátod megszegényedvén, eladja magát néked, ne szolgáltatassad úgy mint rabot. Mintegy béres, vagy mintegy zsellér, úgy Jegyen nálad, a kürtöléseknek esztendjéig szolgáljon néked: akkor menjen el tőled mind fiaival egybe, hogy menjen az ő nemzetségéhez, és haza menjen az ő atyáinak örökségek mellé; mert én szolgálaim, kiket kihoztam Egyiptomnak földéből, el ne adattassanak azért úgy mint rabok. Ne uralkodjál rajta kegyetlenül, hanem félj a te Istenedtől. Ha pedig ti köztetek lakó jövevény vagy zsellér meggazdagodik és az ő nála lakó atyádfia megszegényül, és magát eladja a te

közted lakó jövevénynek, vagy a jövevény neméből valónak: minekutána eladta magát, szabad legyen megváltani' egy az ő atyafiai közül váltsa meg azt. Ha pedig egyik esztendőben sem váltatik meg, mindazáltal a kürtölésnek esztendejében szabadon elmenjen mind fiaival egybe; mert az Izrael fiai én szolgáim, kiket kihoztam Egyiptomnak földéből. Én vagyok a ti Uratok Istenetek." 3. M. 25, 19. 40. 4L 42. 43. 47. 48. 54. 55.

„Ne add kezébe a szolgát az ő mának, mely az ő urától hozzád szaladott. Veled lakjék te közötted azon a helyen, melyet választand, a te városaid közül egyikben, valahol neki tetszendik: meg ne nyomorítsad azt hatalommai." 5. M. 23, 15. 16.

XLVII.

A szegények.

Nem kevésbé meglepő, mint a rabszolgáké, a szegényeknek helyzete a zsidóvilágban és ép oly-erős bizonyítéka annak, mennyire eleven volt az egyéniségi eszme e népben. Itt is, mint a rabszolgaságnál oly elveket látunk megvalósulva, melyek a humanitás civilisatiójában, a XIX. század európai civilisatiójában is csak nehéz küzdelmek után, részben csak alig-alig, és néhol még épen nem tudtak érvényre jutni és ezt oly korban, mely a legzordabb barbárság kora, és oly népnél, melyet mint műveletlent lenézett a görög és római is! Valóban elcsodálkozva és

bámulva akad meg az ember, ha a régi világban bűvarkodva, ilyenekre bukkan, és hajlandó felkiáltani, hogy a maikor fia korára sokkal büszkébb, semmint amennyi oka volna reá.

Az a kevés is, a mi nyoma megmaradt a zsidóvilág társadalmi viszonyainak, elegendő arra, hogy a szegények iránti gondoskodásról nyomós tanúságot tegyen.

Tudjuk, hogy Nehemiának a visszatérés után egyik első gondja volt, a vagyontalanokat biztosítani a dúsak önkénykedése ellen, és ez nem az egyedüli hasonló példa. De mindenesetre sokkal jellemzőbb, sokkal mélyebb jelentőségű, a mit társadalmi utón a vagyontalanok érdekében történtek találunk; és pedig van ilyen is; voltak t. i. számos oly synagógák, melyek bizonyos köröknek és egyesületeknek köszönhatték léteüket; így a jerusalemi 480 synagóga közt volt synagógája a cyrenaesoknak, alexandriaiaknak, ciliciaiaknak, és más földieknek; már most e synagógák fentartva az illetők által, egyik föladatukat abban találták, hogy a Jerusalembé érkezett földieket általán támogassák, a szegényeket pedig telhetőleg segívezzék.¹⁾ Hogy ily synagógák állítottak egyébiránt gazdag magánosok által is, az szintén előfordult.²⁾

Íme, valódi segélyegyletek és önsegély egyletek, oly korban, melyben a civilisált világ még alig gondolt arra, hogy a szegénynek, kicsinynek és alacsony sorsúnak is van szíve, érezni fájdalmat, örömet, és hogy a szegények is születtek szeretetre, boldogságra.

¹⁾ Apost. cselek. 6. 9.

²⁾ Luk. 7. 5.

XLVIII.

A nő.

Az egyénnek mint ilyennek jogosultsága, az embernek mint ilyennek becse, szóval az egyéniségi eszme, úgy valamint a szegényeknél és rabszolgáknál, tiszta kifejezést nyert a zsidóságban a nő állásában is.

Az antik világban alig egyéb a nő, mint az érzéki ösztönök kielégítésének tárgya, alig szerepel egyébként és alig egyéb, mint eszköz. Az antik világ minden női nevezetessége ebből a szempontból nevezetes, és Aspasia, Lucretia, Cleopatra mintegy típusai az antik világ női nevezetességeinek. A hol egyébként nevezetes a nő, inkább, épen csak azért nevezetes, mivel nem nevezetes, mivel, nem tűnik ki, mivel tisztán a háziasságra szorítkozik és inkább mint valahol, a görögöknél és rómaiaknál volt az a legjobb nő, a kiről a legkevesebbet beszéltek. Minél teljesebben, minél hívebben, minél odaadóban élt sexuális rendeltetésének, annál becsesebb volt, de hogy lehetett volna becses más tekintetben is, annak nyoma sem található. A nő tekintetbe sem jött másképp, mint sexuális tekintetből. Egészen későn, midőn az egyéniségi eszme már az antik világban is ébredezni kezd, talál Cicero leányában egyéb tekintetben is kiváló lelki és szellemi tulajdonokat. Így természetes, hogy egészen alárendelt lény volt a nő, az élet egyetlenegy oldalát szol-

gáló csupán, alig egész ember, és oly lény, mely ha fontosságot nyert is az események menetében, ezekben csak passive, negative szerepelt, mint például épen Lucretia.

Mi más a nő a zsidóvilágban!

A pásztornép patriarchális viszonyai már eredettől kiváló állást adtak az anyának és a nő becsét az élvezeti tárgy becsén felül emelték. Mennyi dalban, énekben szólnak a nőről a római költők, de szólnak-e egyben is másképp róla, mint múló élvezetek nyújtójáról? Nem hiányzik-e mind e szerelmi dalokban a nő ama becsének felismerése, mely a szerelmet kölcsönös teljes odaadássá, nem pedig a férfi leereszkedésévé teszi? E pusztá érzékiességben nem a morál az a mi hiányzik, mert az ép érzékiség természetileg telj estin jogosult, de hiányzik az egyéniségi eszme, és e hiánynál fogva eszébe sem jut a rómainak, egyebet is keresni nőben, mint a sexuálist.

Mennyivel inkább lép a nő bece előtérbe, háttérbe pedig az érzéki mozzanat, midőn Jákob 7 évig szolgál Ráhelért; és nem az, hogy a dolog megtörtént, hanem az, hogy a zsidó traditio mindenkor egyik sarkkövének tekintette, teszi ezt fontossá.

Nő az, a kiről a próféták annyiszor mondják, hogy a kígyónak fejére fog lépni, és valóban nem egyszer lép nő a kígyó fejére. Judith, Eszther megmentik az egész népet, nj fordulatot adnak sorsának. Igaz, hogy itt sem hiányzik a sexuális, a mint hogy a sexuális kétségkívül természetileg is inkább uralja a nőt, mint a férfit; de e nőknél a sexuális csak támpont, működésük bece egészen másban, tisztán emberiekben, hazafiasakban fekszik, és ők passiv sexuális befolyásukon kívül egészen positiv tevékenységgel is bekapnak az események kerekébe,

nem úgy mint Lucretia, az áldozat, Lucretia maga magát öli meg, Judith a zsarnokot.

Nem csodálkozhatunk tehát, ha a bölcsek és a törvények kiváló gondoskodása tárgyaként szerepel folyton a nő is, ha helyzete biztosítatik, jogai széles kifejezést nyernek és posíciója a törvénynek különös védelme alatt áll.

Ha a tisztasági törvények inkább nehezednek a nőre, ez magyarázva van tisztán physikai okok által, de ezektől eltekintve, a nő becsé és jogosultsága teljes érvényre jut, és oly tények is, melyek a nőt sújtani látszanak, tulajdonkép fontosságának egész felismerésében lelik indokukat; így p. o. Ezra parancsa a pogány nők elbocsájtása iránt. ¹⁾

Nem hiában képezte mindenkor a nők kiváló gondjának tárgyát a házasság biztosítása. Azon mérték, melyben a nő elbocsájtása könnyebbítettik vagy nehezítettik, mindenkor döntő criteriuma volt a nő állásának a társadalomban. A zsidóságban nem egy intézkedéssel és gondoskodással találkozunk az iránt, hogy a házasság szilárdá, az elválás ritkává tétessék. így régtől szokásban volt, hogy a férj azt, a mit nevének tulajdonául ígért, ennek szüleinél letéteményezte. Észrevették azonban, hogy ez elősegíti a válásokat, mivel a férjt a válás tovább nem károsíthatá. Elrendeltetett tehát, hogy a férj maradjon a birtoklásban. Ez azonban viszont azt az aggodalmat kelté fel a feleségnél, hogy teljesen minden nélkül marad, és sokan inkább férjhez sem mentek. Ezen ismét úgy akartak segíteni, hogy a férj a nő által használható háziszereket vásároljon a pénzen, de nem segített ez sem, mert a haragvó férj inkább szerestül együtt hagyta el a nőt.

¹⁾ Jost. I. 31.

Vége Simon b. Setakh, a pharisaeusi törvénykezés lelke, elrendelte, hogy a férj nejére írja az illető összeget úgy, hogy üzleteiben használhassa ugyan, de kezeskedik felőle minden vagyonával, a mi a kötelezvényben (chaethubah) mindenkor külön kiteendő volt, és ilyen maradt aztán a gyakorlat. ¹⁾

A keleten általános soknejűség végre túrve igen, de általán meghonosulva soha sem volt, a nemi élet erkölcsössége pedig szigorúan tartatott fenn minden irányban, és az idevágó bűnök és bűnösök kárhozzátás és megvetés tárgyai voltak, sújtva egyaránt törvény és közvélemény által; ez ép úgy megfelel az egyén becsben tartásának, mint a hogy az antik világ feslettsége megfelel az egyéniségi eszme hiányának.

XLIX.

A haramiák.

Az idegen uralom alatt mindinkább kifejlett a zsidóságban egy csodás, az állapotok egész visszásságát híven tükröző társadalmi baj, mely a legaljasabbat a legmagasztossabbal kötve össze, inkább mint bármely más hasonló

¹⁾ Jóst, 246. Ezekkel szemben Hillel tanának אפילו הקדיחה הנשלו Gít. 90. oly magyarázása, mintha elbocsájthatná valaki nejét, ha mindjárt csak az ételt is megpörkölte volna, már magában is hihetetlen, de meg is czáfoltatik az által, hogy az idézet két utolsó szava akkorában különös jelentőséggel bírt, és így p. o. Sanh. 103.-a, annyit tesz, mint a ház jó hírének megsértése. Jost, 264.

jelenség a népek életében, magán hordja a brigantaggio egész vad romantikáját.

Említettük Galilaea felvidékének szakgatott mész hegységét, barlangjait, melyek haramiáknak voltak tanyái, és említettük a libanoni és hermoni pásztorokat, a kik oly veszélyesek, gyanúsak voltak mozgalmas időkben. Juda hegységében még élesebb alakban találunk ezekhez hasonlókat. Daczára annak, hogy a lakosság fanatikus jelleme Heródest kényszeríté Judaeában ötször annyi várat építeni, mint Galilaeában, daczára annak, hogy a háború itt a zavargók ellen folyton folyt, a közbiztonság helyreállítása mégis lehetetlen volt, és J e h o v a nevében viselni a háborút minden fennálló ellen, soha sem szűntek meg Juda hegységének rablói és banditái.

Koronként, mint a dagadozó ár, kiújult erővel és vakmerőséggel törtek ki nagyobb vállalkozásokra is e két-séges jellemű harczosok, és ilyenkor a szomszédok minden söpredékének, a Jordán keleti partjai nyugtalan csöcselékének csatlakozása által lavinaként nőtt erejük.¹⁾

Tulajdonképi eredetét e valóságos brigantaggióknak a Hermon vad sziklái és erdőségei közt kell keresnünk, a honnan ki nem pusztult soha a társadalommal harczban élők csapatja. De a háborús utóbbi időkben szaporodtak számos menekülttel, kifosztogatottal, és ugyanazon arányban, a hogy az idegen uralom elnyomta a népet, öltötte fel a zsványság a politikai boszúharcz jellegét. Épen a rablók legvakmerőbbike, E z e k h i á s, teljes mértékben élvezte a jerusalemi hazafias pártok rokonszenvét, miután benne csak Róma ellenségét látták.

¹⁾ Bell. III; 10, 10.

Úgy volt a régi Judában is, mint Olaszországban az utóbbi évtizedek alatt és Magyarországon a forradalom után. Politikai viszonyok táplálták a zsványságot, és közéje vezettek nemesebb természeteket is anyagi megnyomorítás, fenevadként való üldözés, kétségbeejtő elkeseredés vagy pedig a becsületes utaknak a tettsóvár erő előli elzárása által. Úgy volt egészen a régi Judában is, mint nálunk és Olaszországban újabban; néhol nem lehetett tudni, hol végződik a politikai pártos, hol kezdődik a közönséges rabló?

Bizonyos, hogy élt e bandákban a hazafias, sőt a theocraticus szellem egy neme, mely őket leginkább a rómaiak ellen indítá. Így Ezekhiás oly hazafias volt, hogy kizárólag csak a romai tartományokban fosztogatott és előszeretettel rabolt ki pogány karavánokat, s e szellem reá szállott fiaira is, különösen Judára, a ki Heródes halála után elég vakmerő volt Sepphorist ostrom alá venni. Egészen ilyen rablónak tünteti fel a traditio a Jézussal felfeszített egyik latrot is, és hasonló rablók Masada hősei, a kik a zsidóháboru befejezése után erődük romjai alá temetkeznek.

A harcz e nemzeti és vallásos brigantaggio ellen fontos volt, és p. o. Heródes ily harczban tette le nagyságának alapját, elfogva és kivégezve Ezekhiást egész bandájával együtt.

E rablók tevékenysége néha valóban fontos politikai tények érvényére emelkedett. Ilyen esetet említ Tacitus is. ¹⁾ A Heródes halála után kitört zendülésben egyik fő-tényező a felvidéki zsványság volt; az elszórva bujdosó bandavezetők megemlékeztek régi mesterségükről, és hossz-szas szünetelés után új munkára hívták rettentő szövet-

¹⁾ Tac. Hist. 5, 9.

ségeseiket. Peraea banditái egy Simon nevű rabszolgát kiáltottak ki Israel királyává és élükre állva, megszállta e király a Jerusalemből és Jerikó közti barlangokat, és innen kicsapva rabolta ki Heródes jerikói palotáját. Júdás, Ezekhias fia, Galilaea hegységeiből előszólította a vad pásztornépséget és ostrom alá vette a Nazarethtől két órányira fekvő Sepphorist, feltörte a fegyvertárat, és így felfegyverkezve, elárasztja a csorda Jézus szülőföldjét, előkészítve a háborút a rómaiak ellen.

Más bandák a Jordán völgyét teszik bástortalanná és Athronges, a pusztának egyik haramia pásztora, vad erejében és izmos természetében, támogatva ép úgy megtermett fivérektől, a messiási hivatás egy nemét találta fel, és Jerusalembre tartott arany koronával fején, bíborral vállán.

Azóta majd nyíltan majd alattomban folyton folyt a háború a rómaiak ellen és mindinkább uralkodott a közhangulaton a zelóták túlzó szelleme. Az anarchiának valóságos pártja létezett, hirdetve, hogy a ki viseli a torah igáját, ment a polgári rend igája alól. Elve volt: „Egyedül Jehovát tisztelni az ország urának, nem rettegni a halált, semmibe sem venni a felebarátnak legyilkolását, ha az ország szabadsága” forog kérdésben. ¹⁾ Az irány élén a gaulonita Júdás családja maradt; két fiát keresztre húzta Tiberius, ²⁾ és míg harmadik fia Menahem, az első volt a ki Masada megvívása által újból megindította a háborút Floras ellen, ³⁾ unokája Eleasar, a szabadságnak utolsó

¹⁾ Ant. XVIII; 1, 6.

²⁾ Ant. XX; 5, 2.

³⁾ Bell. II. 17, 8.

harcosa volt, eltemetkezve e vár romjai alá a zelóták végmaradékaival együtt. ¹⁾

Így a zelóta név már Jézus idejében megtisztelő név, a mint hogy megtisztelő név Jézus tanítványánál, Simonnál. A népnek legjobbjai kiáltottak fel a haldokló Mat-tathiával: „íme kicsapongás és fenyítés harapózott el és ideje a pusztulásnak és rettentő haragnak. Legyetek tehát zelóták a törvényért fiaim, és adjátok oda az életet apáink szövetségeért.” ²⁾

Némelyek e rablók közül megszilárdult hatalomra is tudtak vergődni; így két testvér, A s i n a i és A n i l a i. Mind a kettő takácsinas volt, megszökött mesterétől, és haramiáskodó pásztortörzsek elére állt. A babyloni hely-tartót, a ki sabbath napján akart rájuk ütni, hogy ne védhessék magukat, teljesen megverték. Artaban az újon választott parthus király figyelmessé lett rájuk, és felhasználta hatalmukat satrapái ellen, nagy előnyöket, várak építését és Mesopotamia egy tartománya felett az uralmat engedélyezve nekik. így uralkodott a két testvér királyi hatalommal tizenöt éven át (18—33.) A testvéri viszonyt A n i l a i zavarta meg, nőül véve egy pogány fejedelemtől, kinek férjét agyonütötte volt; bálványimádás behozatala által felingerelte zsidó alattvalóit elannyira, hogy fivére az asszonynak elbocsájtását követelte. Ez azonban meg-mérgezte A s i n a i t és így egészen A n i l a i kezére ke-rültek a gyeplők; szerencsés kalandok és háborúk után végre szerencsétlenül járt, megveretett, legyilkoltatott és vele együtt vége volt e zsidó államnak is.

¹⁾ Bell. VII; 8, 1.

²⁾ 1. Mac. 2, 40. 50.

„Az Úr a gyengében is erős,” volt a vezérigé, mély mind e kalandoroknak és rajongóknak erőt adott nagyobb szabású vállalatokra, sikerre; míg a rómaiaknál az egyes csak az összessel való kapcsolatban érezte magát erősnek, itten az egyénnek, mint ilyenek, erőtudata nyilvánult. A római, ha megdőlt a respublica az ellenség vagy a zsarnok előtt, megtudott halni, de egyesegyedül folytatni a küzdelmet, önmagában bizva és önmagára hagyva, — mint a zsidó, nem tudta.

A zsidóban megvolt az egyéniségi eszme a rómaiban hiányzott.

I.

Az erkölcs tan.

Lehetetlen, hogy á szellem mely ennyire uralkodott a zsidóságban, és melyről annyi vallási, történeti, köz- és magánéleti mozzanat tanúskodik, ne nyert volna kifejezést élő szóban is: hisz az ajakra kél, a mitől csordultig van a szív.

És, valóban, minél inkább fejlődik a zsidóság, annál határozottabban, annál tisztábban beszél e szellem mindenkinek érthető, közkincscsé váló példabeszédekben is; idáig érve a zsidóság fejlődésében, nem szorulunk többé arra, hogy ama szellem uralmát a különböző jelenségekből deducáljuk, elég rá utalnunk ez axiómákként felállított szólamokra s mondani: íme itt van ama szellem maga.

A zsidóság egész fejlődése nem egyéb, mint az egyéniségi eszme, a tiszta humanitás szellemének mindinkább érvényre juttatása és a fejlődésnek egy magas stádiumán már, a még magasabbnak, a kereszténységnek verőfénye gyanánt, ez eszme, e szellem, rendszeres egész erkölcsan alakjában, praegnans szólamokban és tanokban nyer kifejezést.

Elég, ha néhányát ezen mondatoknak idézzük ennek bizonyítására:

Jose ben Joezer „a kegyes a papok közt” már a Makkabi királyok idejében mondja: „Házad a bölcssek gyűlhelye legyen, vedd magadra lábuk porát;” társa pedig tanítja: „Házad tárva legyen, és háztársaid legyenek a szegények”.

Ugyanaz időben tanítja Simon b. Setakh a bírakat: „gondosan vizsgálj atanukat, de óvatos légy kérdéseidben, nehogy azok miatt hazudjanak.”

H i l l e l, Heródes idejében S a m a i v a l a synedrion feje, a rabbinismus virága, egész kincstárát hagyta maga után az ilyen mondatoknak: „Áhron tanítványa legyen a béke istápjja, barátja mindenkinek.” „Ne bízd el magad halálod napjáig.” „El ne ítélj' felebarátodat, míg magad a vádlott helyén nem állasz.” „Minél több jóttevés, annál több egyetértés.” „A ki jó hírnevet szerz, magának szerzi azt.”

Följegyzi a talmud, hogy Hillelről mondák bámulói: „A ki lealázza magát, azt felmagasztalja az úr, a ki fennhéjázik, azt lealázza; a ki a nagyságot vadászsza, az elől szökik, és a ki elvonja magát előle, azt keresi; a ki a

szerencséhez tolakodik, azt visszalöki az, a ki enged a körülményeknek, azt támogatja.”

Míg a szigorú Samai a törvény hű gyakorlására fordítá a fősúlyt, Hillel ezt tanítá: „Valamint akarjátok, hogy az emberek cselekedjenek veletek, azonképen cselekedjete velük, ez az egész törvény, a többi csak alkalmazás.” Az erkölcsi oktatás egyébiránt, mely a mondatot bevezeti, Hillelnél sokkal régibb. ¹⁾

Ez erkölcstani mondatok mindinkább fontos szerepet nyernek; míg a bukófélben levő, és minél inkább bukó, annál merevebb és tradícióikba annál inkább kapaszkodó sadduceusok szolgálilag ragaszkodnak a törvény betűjéhez, és hideg, exclusiv törvény-gyakorlásra szorítják a vallást; míg másfelől a phariseusok a régi megmásíthatlan és megbővithetlen törvényt a gazdagon fejlett, a törvény keretében meg nem férő újkori élet igényeivel össze akarván egyeztetni, sophismákat, szörszállhasogatásokat, egybevetéseket és következtetéseket, utóbb pedig, midőn ezek sem elégítették ki, mystikus, rejtett értelmeket kerestek, melyek később a titkos tanokra, a lélek halhatatlanságáról szóló új tan általánosítására, a túlvilág benépesítésére, a kabbalára vezettek az erőszakos bibliamagyarázatok kinövései gyanánt: addig visszahatásul mintegy az egyik ellen, párhuzamosan a másikkal, egész rendszerré fejlett az ily mondatokba foglalt erkölcstan.

A magasabb elmék t. i. oda igyekeztek, hogy a külső ájtatosságot, mely a feltétlen engedelmességből származott, a vallásnak átszellemülésével helyettesítsék. Annak a

¹⁾ Jost, I, 259, jegyzet,

szükségnek érzete, hogy a szentírások nem csak a törvények tekintetében, hanem a szellemi és erkölcsi tartalom tekintetében is a népbe átszivárognak, mindinkább növekedett, minél merevebben ragaszkodtak a sadducaeusok a törvény hideg betűjéhez, és minél inkább kezdett a magasabb görög műveltség is a zsidóság közé hatolni.

Ennek köszöni létrejöttét egy nevezetes mű, mely még a Makkabiak idejében, Simon az igazságos halála után nemsokára íratott: „Jesua b. Sirakh bölcsesége.”

Valamely mű, ha új irányokat nem indít meg, nem képezhet történelmi eseményt; de J e s u a b. Sirakh könyve történelmi nagy emlék. A kornak a rabbinicus hagyományból fel nem ismerhető oldalát tünteti fel, úgy szólván a józan felfogást szemben a földiektől egészen elforduló üdvözülési törekvésekkel. A józan észbeli zsidó erkölcostant adja mintegy, az ugyanaz időbe tartozó Koheleth-könyv értelmében, az ebben uralkodó kétségbeesés nélkül.

A könyvben magában semmi esetre sem keresendő egy elszigetelt elmének gondolat-menete; összeállítása az inkább a köz-szájon forgó, kedvelt mondatoknak, egybeállítva körülbelől a salamoni példabeszédek módjára, de az újabb kornak szellemében. Az egésznek zamata anynyira zsidó, daczára az egyedül fenmaradt görög fordításnak, hogy egyszerű visszafordítás megadja neki a régi bibliai művek színezetét. Tartalma kizárólag a szorosán elkülönített zsidó' látkörben mozog; ha kánonba fel nem vétetett, annak csakis újabb kelte lehete oka; kifogást ellene a rabbinismus soha sem tett, noha az egész a vallás pozitív

oldalait teljesen mellőzi, és határozottan a szabad gondolkodás alapján áll.

Főtanai a ragaszkodás a társas élet jó erkölcséhez, a szülők és az aggok tisztelése^ megbecsülése mindenkinek, a készség segíteni a szegényeken és ügye fogyottakon; szerénység, mérséklet, önuralom, nyugalom és józanság minden tettben; gondoskodás házi és családi életről, illem és finomság az érintkezésben, nemes tekintet másokra és viszonyaikra, stb.

A zsidó ismerje fel, hogy Istentől szabad akaratot nyert és tetteiért felelős; üdvének és kárhozatának maga okozója. A mint az erény teremti az örömet, úgy hoz bajt a bűn.

És mindezekben folyton csak a józan észre, a gyakorlati életre hivatkozik, isten országát és a mi evvel összefügg, nem téve semmiben sem okoskodásai alapjául,

A zsidó erkölcsanak e képe nem volna tökéletes, ha személyre nem vennők a vallás positiv parancsolatait és törvényeit is. Nagy számmal vannak ezek közt, melyek a humanizmusra, emberszeretetre, az egyén becsének és jogainak tisztelétére, avagy magára az egyéniségi eszmére egyenesen vonatkoznak. A következőkben megkísértettem ezeknek egybeállítását. ¹⁾

¹⁾ A törvénynek Maimonides rendezése szerint összeállított 248 parancsolata és 865 tilalma alapján.

- A) Parancsolatok. 2. Isten egységének elismerése. (5. M. 6, 4.) 120. A vetés egy szélének meghagyása a szegények számára. (3. M. 19,9.) 121. Leesett gyümölcsök otthagynya. (Ugyanott.) 122. Elfelejtett kalászok otthagynya. (Ugyanott.) 123. Néhány szőlőfürt meghagyása. (Ugyanott, 10.) 124. Egyes szőlőszemek hátrahagyása. (Ugyanott.) 175. Döntés többség szerint. (2. M. 23, 20.) 195. Szűkölködők segélyezése. (5. M. 15, 8.) 196. Elbocsátott rabszolga megajándékozása. (5. M. 15, 14.) 197. Kölcsönözni szegényeknek. (5. M. 15, 8.) 199. Nélkülözhetlen zálog visszaadása. (5. M. 24, 13.) 200. A munkás idején való fizetése. (5. M. 24, 15.) 201. A munkás ellátása étellel. (5. M. 23, 24.) 202. Segélyezés súlyos terheknek (2. M. 23, 5.) 203. Segélynyújtás állatok terhelésénél. (5. M. 22, 4.) 206. Általános emberszeretet, (3. M. 19, 18.) 207. Idegenekkel szeretetteljes bánás. (5. M. 10, 19.) 209. Aggastyánok tisztelése. (3. M. 19, 32.) 218. Az erőszakoltnak nőülvétele. (5. M. 22, 29.) 219. A rágalmazott nővel való házasság feloldhatlansága. (5. M. 25, 19.) 220. Kárpótlás szüzeknek elcsábításáért. (2. M. 22, 16.) 231. A kivégzettek eltakarítása az éj előtt. (5. M. 21, 23.) 232. Törvény a zsidó rabszolgákról. (2. M. 21, 2.) 233. Bánásmód zsidó rabszolgákkal. (2. M. 21, 7.) 234. Kiváltásuk. (2. M. 21, 8.) 239. Törvény a lopásról és emberrablásról. (2. M. 21, 37, 22, 1, 3. 21,16.) 247. Üldözöttek megmentése. (4. M. 27, 8.)
- B) Tilalmak. 57. Gyümölcsfákat pusztítani. (5. M. 7, 21.) 66. A felakasztottat éjen át akasztva hagyni. (5. M. 21, 22.) 101. Állatot fiával egy napon ölni. (3. M. 22, 28.) 186. Húst tejben főzni s enni. (2. M. 23, 19)

210. A vetést a szélén is levágni. (3. M. 19,9:)
211. A lehulló kalászatokat felszedni. (3. M. 19, 9. 23, 22.)
212. Az elmaradt szőlőfürtöket utánszüretelni. (Ugyanott.)
213. A szőlőszemeket felszedni (3. M. 9, 10.) 219. Bekötni az igásmarha száját. (5. M. 25, 4.) 230. Kölcsönt az elengedési év után visszakövetelni. (5. M. 15, 2.)
231. A szegénytől kölcsönt az elengedési év miatt megtagadni. (5. M. 15, 2.) 232. A szegénytől a segílyt megtagadni (5. M. 15, 7.) 233. Szabadon bocsátott zsidó rabszolgát megajándékozatlanul elbocsátani. (5. M. 15, 13.)
234. Szegényt tartozás miatt zaklatni (2. M. 22, 25.)
235. Zsidótól kamatot venni. (3. M. 22, 37.) 236 A kölcsöntadónak kamatot engedni. (5. M. 23, 19.) 237. Kamatszerződésekben közbenjárni. (2. M. 22, 24.) 238. A munkás bérét visszatartani. (3. M. 19, 13.) 239. Az adóst erőszakkal megzálogolni. (5. M. 24, 10.) 240. Az adósra nézve nélkülözhetlen zálogot megtartani. (5, M. 24, 12.)
241. Özvegyet megzálogolni. (5. M. 24, 17.) 242. Az élelmezésre szükséges eszközöket zálogba venni. (5. M. 24, 6.) 243. Embereket lopni. (2. M. 20, 15.) 244-45. Tulajdont lopni vagy rabolni. (3. M. 19, 11-13.) 246. A határkövet elmozdítani. (3. M. 19, 14.) 247-48. Idegen tulajdont visszatartani s eltagadni. (3. M. 19, 11.)
249. Idegen tulajdont hitre eltagadni. (Ugyanott.) 250. A kereskedésben károsítani. (3. M. 25, 14.) 251. Szavakkal sérteni. (3. M. 25, 17.) 252. Még idegent sem. (2. M. 22, 20.) 253. Vagy azt kereskedésben károsítani. (2. M. 22, 20.) 254. Menekült rabszolgát külföldi urának kiadni. (5. M. 23, 15.) 255. Ily rabszolgát sérteni. (5. M. 23, 16.) 256. Özvegyeket, árvákat nyomni. (2. M. 22, 21.) 257. Zsidó rabszolgát rabszolga-munkára szorítani. (3. M.

25. 39.) 258. Vagy arra eladni. (3. M. 25, 42.) 259. Vagy vele keményen bánni. (3. M. 25, 43.) 260. Vagy az eladottal kemény bánást megengedni. (3. M. 25, 53.) 261. Zsidó rabszolganőt eladni. (2. M. 21, 8.) 262. Asszonyi jogát megtagadni. (2. M. 21, 11.) 263. Nőülvett foglyot mint rabszolganőt eladni. (5. M. 21, 14.) 264. Vagy vele mint rabszolganővel bánni. (Ugyanott.) 265. Másnak ne-jére vágyani. (2. M. 20, 17.) 266. Idegen tulajdonra vágyani. (Ugyanott.) 269. A találtat elorzani. (5. M. 22, 3.) 270. Túlterhelt állatot segély nélkül hagyni. (2. M. 23, 5.) 271. Mértékben és súlyban igaztalant tenni. (3. M. 19, 15.) 272. Különböző mértékkel és súlylyal bírni. (5. M. 25, 13. 14.) 273. Bíraskodásban igaztalannak lenni. (3. M. 19, 35.) 276. Bíraskodásban félni gonosz embe-rektől. (5. M. 1, 17.) 278. Bűnöstől megtagadni jogát. (2. M. 23, 6.) 280.) Idegenek és árvák jogát elcsavarni. (5. M. 24, 17.) 283. A vádlott védeése után ismét mint vádló lépni fel. (2. M. 23, 2.) 287. Rokon mellett ta-núskodni. (5. M. 19, 15.) 289. Ártatlanokat halálra ítélni. (2. M. 20, 14.) 290. Pusztza nézet után halálra ítélni. (2. M. 23, 7.) 291. Mint tanú egyúttal ítélni is. (4. M. 35, 30.) 292. Bűnöst törvényes eljárás nélkül megölni. (4. M. 25, 12.) 293. Kímélni üldözöt, a ki mást meg-akar ölni. (5. M. 25, 12) 294. Erőszakolt nőt büntetni. . (5. M. 22, 26.) 295. A gyilkostól váltságpénzt elfo-gadni. (4. M. 35, 31.) 296. A bujdosó emberölőtől sem. (4. M. 35, 32.) 297. Másnak életveszélyénél veszteg ma-radni. (3. M. 19, 15.) 298. Kárt okozni. (5. M. 22, 8) 299. Valakinek akadályt útjába vetni. (3. M. 19, 14.) 300. A vesszőzést élesbíteni. (5. M. 25, 3.) 301. Gonosz beszédeket forgalomba hozni. (3. M. 19, 16.) 302. Gyű-

lölni a felebarátot. (3. M. 19, 17.) 303. Vagy megszegyeníteni. (Ugyanott.) 304. Boszút állani. (3. M. 19, 18.) 305. Sérelmet nem felejtani. (Ugyanott.) 309. A gyilkolás völgyében szántani, vetni. (5. M. 21, 4.) 311. Újdon-nősültet közszolgálatra szorítani. (5. M. 24, 5.) 315. Átkozni a bírót. (2. M. 22, 27.) 316-18. Ugyszinte fejedelmet vagy királyt, iskolafőt, más zsidót, vagy apát, anyát. (Ugyanott). 322. Kivégzést végrehajtani. (2. M. 35, 3.) 330-347. Házasságban élni tiltott rokonokkal, más nőkkel, s a tulajdon nővel tisztulásakor. (3. M. 18. és 20.) 348, 49, 50. Természetellenes bujálkodás. (3. M. 18, 20. 22. 23.) 353. Minden alkalom durva érzékiességre. (3. M. 7, 6.) 355. Kéjleánynak lenni. (5. M. 23, 18.) 358. Az erőszakolt asszonyt elhagyni. (5. M. 22, 29.) 359. Az ártatlanul vádolt nőt elhagyni. (5. M. 22. 19.) 360. Megcsonkítottnak zsidó-feleséget venni. (5. M. 23, 2.) 361. Megcsonkítani. (3. M. 22, 24.) 363-65. A királynak sok lovat, sok feleséget tartani, ezüstöt, aranyt halmozni. 15. M. 17, 15.)

LI.

Végszó e könyvhöz.

Kitűnik mindezekből a zsidóságnak fontossága az emberiség fejlődésére nézve, mely nem egyéb, mint a szabadsági eszmék fejlődése egész a teljes egyéni szabadságig. Ha az egyéni szabadság érvényesülhetésének teltétele az egyéniségi eszme uralomrajtása, az egyéni

szabadság kifejlődésének története mindig vissza kell hogy vezesse a bűvárt az ó-kor e csodás népére, melyben, a mint megmutattuk, az egyéniségi eszme kézzelfoghatóan érvényesült szemben azzal a jelenséggel, hogy ez eszme a görög-római nagy civilisatióból majdnem teljesen ki volt veszve.

Bizonyítgatásaimat, melyeket kizárólag az ismert tények elfogulatlan összeállítására alapítottam, sikerteleneknek tekintheti ugyan az, a ki előrebocsátott állításaimból azt vélte következtethetni, hogy a lehetetlent fogom bizonyítani akarni, mintegy azt talán, hogy a zsidóságban a Mill-féle elméletek évezredekkel ezelőtt már gyakorlati megvalósulásukat lelték volna, azaz oly elméletek, melyek ma is még mint elméletek is újak, nemcsak a gyakorlati megvalósulástól, hanem még a közelismeréstől is távol állók. De igen is merem állítani és bebizonyítottnak vélem, hogy amaz eszmék, melyek ez elméleteknek és egész rendszerüknek alapját képezik, a régi zsidóságban, habár sok esetben durva alakban, fellelhetők, sőt uralmuk által annak szemben az antik világgal, egészen sajátos jelleget is adnak.

Hogy az ó-kori zsidóságot nem lehet a 19. század mértékével mérni, az természetes; de mérve az ó-kor mértékével, azt fogjuk találni, nemcsak hogy rokonsága a 19. századdal sokkal nagyobb, mint bármely akkori népé, hanem azt is, hogy a 19. század mozgató eszméinek esirait és pedig jelesen a szabadságiakéit, a zsidóságban kell keresnünk; amaz eszmék gyakran durvább alakban és mindenkor a fejletlenség stádiumában ugyan, de fellelhetők a zsidóságban is, és pedig az összes ó-kori népek közt csakis a zsidóságnál; elszigetelt ellentétes

tények és jelenségek nem tehetnék ezt kétségessé; mert hisz ily tények és jelenségek a jelen században és mondhatni, annak legelőrehaladottabb népei közt is sűrűn előfordulnak; de nem tehetik azt kétségessé némely ellentétes általános jelenségek sem, mert hiszen ezek együtt járnak a fejlettségnek azon csekélyebb stádiumával, melyet már akkor concedálnom kell, midőn azt mondom, hogy eszmék fejlődésének történetét akarom írni.

Ily ellentétes általános jelenségnek tekinthető tán maga a theocratia is; könnyen átlátható azonban, hogy non senset keresne az, a ki az ó-kor egyik népében valamely modern philosophiai rendszernek avagy épenséggel a franczia nagy forradalom egyik legmulóbb stádiumának, az istennélküliségnek teljes uralkodását és gyakorlati érvényrejutását keresné. De hogy a theocratia az egyéniségi eszmének inkább kedvezett, mint akár a polytheismus, akár az ó-kori alkotmányformák bármelyike, azt úgy hiszem, sikerült kiiiutatnom. Hogy az egyéniségi eszme és maga az egyéni szabadság is, azon korlátok közt, melyek a theocratia által feltételezve voltak, magas érvényre jutott, az szintén kitűnik az előadottakból. Eltérések, különféleségek, szigorúbb és engedékenyebb felfogások a főkérdésekben is békében álltak meg egymás mellett, nemcsak tűrve, hanem sok tekintetben jogosultaknak is elismerve, amryira, hogy e tekintetben a 19-ik század is csak alig áll felette a zsidóságnak. Irányadók nem valamely kiváltságolt osztályok vagy urak, hanem a sopherimek voltak, ezek pedig folyton a néppel érintkezve és folyton a népből egészülve ki, tisztán democraticus alapon álltak; velük szemben megszűnt minden papi auktoritás, a főpap hatásköre általán szűkre volt szabva a királyság pedig oly intézmény, mely végső analysisben

a zsidósággal összeférhetetlennek tekintett mindenkor. Igaz, hogy utóbb a sopherimek némelyekben követelők, szigorúak és szigorú óhajtók, a szabadságot egész a kicsinyeskedésig korlátozóak voltak; de ez egyfelől nagyrészt pusztán elméleti követelés maradt, melynek érvényesítésére tetteles eszközök soha sem vétettek fogantatba, másfelől pedig felmerült akkor, midőn a számra kicsiny zsidóság létében volt fenyegetve a körülötte áradó pogányság által, és nemzeti létének biztosítását szigorúan fentartott külsőségekben keresni kénytelen volt.

Általában a kik állításaim ellenében hivatkoznak a gyakorlati életet korlátozó vallási számos apró és nagyobb megszorításokra, azok részint nem tekintenek a zsidóságot a maga korának viszonyaiban, és nem a keleti népek jellemének szempontjából sem, de a mi a fő, azt mutatnák, hogy azok körül sincsenek tulajdonképen tájékozva, a miket ellenvetéskép felhozhatni vélnek.

Igaz, hogy a zsidóság bár mennyire szokva volt a vélemények és a tanok szabadságához, minden erkölcsi dolgokban, mégis érezte a veszélyt, valahányszor valamely vélemény oda irányult, hogy lételét és annak biztosítékait fenyegetse. Azok is, akik minden jogosultságát elvitatták a hagyománynak és csak az írást ismerték el törvényesnek, békében élhettek mindenkor, de igen is voltak idők, midőn pusztán kicsiségeknek és csekélységeknek látszó is szigorúan megköveteltettek a fenyegető nemzetellenes törekvések nyomása alatt, úgy a mint hasonlókat ma is találunk egymással békétlenségben vagy éppen háborúban élő nemzetek közt, a hol a különbség csak az, hogy az ily állapotok most nem tartanak századokig. A legszigorúbb egység ilyenkor önma-

gában megadott kötelesség volt, midőn mindenki érezte, hogy eltérések és ellentétes magyarázatok az egész össze-
séget fenyegetnék.

Az egyént korlátozó számos törvény keletkezésére nézve határozottan ily időkre tehető és újabb keltű, a minthogy a samariaiknál nem találhatók fel, a nélkül, hogy eltörlésük megemléttetnék, vagy a zsidók által szemrehányáskép felhoznák.

Átalán a vallás minden szigora mellett is határozott kifejezést nyer a zsidóságban a szabadsági nagy elv szigorúan tartani meg mindent, a mi a meggyőződéssel egyezik, és ellenkező esetben eltérni még a mozaikus szabálytól is.¹⁾

Hogy egyesek auctoritását a zsidóság nem ismerte el, hogy egyesektől törvényeket maga elé szabni nem engedett soha, azt tudjuk; ez volt oka annak is, hogy a közvetlen Istentől nyertek mellé Írásba foglalni valami törvényt vagy valamit egyesek auctoritására alapítani egyáltalán nem volt szabad.

De még arra is, hogy a zsidók egészen tiszta öntudattal is foglalkoztak a szabadsági kérdésekkel, van bizonyíték.

Így a sadducaeusok, midőn kétségbevonták a jóslatok beteljesedését, ezt azzal indokolták, hogy az ember szabadsága meg volna semmisítve, ha a történelem folyama előre meg volna állapítva.²⁾

Az antik világból kiveszett egyéniségi és szabadsági eszméket tehát a zsidóság folyton és magasra fejleszté, megteremtve így a tetteges szabadsági fejlődés alapját.

¹⁾ Jost, I. 6.9, jegyz.

²⁾ Ant. X; 11, 7.

Hogy azonban e fejlődés megindulhasson, egy kis nép körén túl a vezérnépek világnézetébe át kellett menni ez eszméknek a zsidóság kebeléből, és itten mindjárt két kérdés vetődik fel:

1-ször. Miért maradtak ez eszmék, miért általán a zsidóság oly sokáig beforyástalanul a vele már régóta sűrűn érintkezett civilisált nagy nemzetekre, avagy mik voltak válaszfalak a zsidóság és az antik világ közt? és

2-szor, mik voltak e válaszfalak ledőlésének okai. Folytatólag pedig felvetődik a kérdés:

3-szor, mit eredményezett e válaszfalak ledőlése a szabadság fejlődésében?

ÖTÖDIK KÖNYV;

**A VÁLASZFALAK A ZSIDÓSÁG ÉS AZ ANTIK
VILÁG KÖZT.**

ÖTÖDIK KÖNYV.

A válaszfalak a zsidóság és az antik világ közt,

LII.

A zsidóság szemben a keleti pogánysággal és az antik világg I.

Csattanós tények illusztrálják, mennyire zárkózott el általán a zsidóság minden idegentől. Következetességében azon természetes korlátoknak, melyeket a közte és szomszédai közt mindenkor fennállott gyökeres ellentét, a vallás és világnézet alapjaitól, egész az élet apró szokásáig, emelt, támadtak mesterséges korlátok is; midőn Cyrus felszabadítá a zsidókat, egyik első gondjuk volt könnyörtelen szigorral megszakítani minden házassági köteléket, mely idegennel kötött; Ezra 17 pap, 6 levita, 1 énekes, 3 kapus és 87 más zsidó pogány feleségének elűzését vitte keresztül.¹⁾ Az új szervezés alapíratában az első pont az ily vegyes házasságtól való tartózkodásra vonatkozott. Figyelemreméltó azon feltevés is, mely szerint a szent iratok betűi azért teremtettek volna újra, hogy hozzáférhctlen legyen a zsidóra nézve minden idegen irat,²⁾ A

¹⁾ Ezra, 10.

²⁾ Jest I. 249

„zizith” (tünetési szálak az imádságos kendőn) és thephillin (homlokra és karokra kötött törvénytáblák) szintén itten említhetők.

De bármi általános lett légyen az elzárkózás és különválás, mégis lényegesen különbözött gyakorlatában az ázsiai pogányság és az antik világ iránt.

Valóban, csodaszzerű ellentét! A szomszédos népek pogányságával a zsidóság elejétől fogva sűrű összekocznásokban és folytonos harczban élt, mégis azt látjuk, hogy békében meg voltak egymás mellett, sőt a felszabadulás után, mely egyedül a pogány jóindulatú kegyének volt köszönhető, ennek felsősége alatt csöndes ugyan, de belterjes és háborítlan fejlődésnek indult a zsidóság, fejlődésnek, mely culminációjában utóbb elvezetett egész a második birodalom megalakulásáig.

Ellenben az első érintkezés az antik világgal, úgy a hellénekkal, mit Kómával, mindkétszer több mint barátságos, egyenesen rokonszenves és vonzódásszerű volt; de csakhamar annál élesebben fejlődtek ki az ellentétek, harczra vezetve, mely élethalálra folyt, s mely elkeseredésében folyton növekedve, véget nem is ért, míg a zsidó államilag és nemzetileg, az antik világ pedig erkölcsileg meg nem bukott, hogy egy-két századdal később megbukjék szintén államilag és nemzetileg is.

A szellemi világ egyik törvénye nyilvánult itt nagy vonásokban. A szellemileg tartalmas és a durván érzékies., megférhet egymás mellett; a szellemi ellentétek soha. Ha a szellemileg tartalmas a durván érzékies-sel érintkezik, be fognak következni éles összeütközések és mindenikben meg lesz a törekvés a másíknak elnyelésére; de ha a szellemi erőnek az egyik részen, az anyaginak a másik

részen való aránytalanul túlnyomósága miatt e törekvés meddőnek bizonyult, élesen elválasztva egymás határait, önmagára fog visszahúzódni mindenik, s míg csak az erőviszonyok változatlanok maradnak, békében meglesznek egymás mellett.

Ellenkezőleg a szellemi ellentétek.

Noha az első érintkezésben rokonnak érzik magukat, harczra kell kerekedniük csakhamar, mivel a szelleminek természetével átalán ellenkezik, saját magában valu ellentétek megtűrése, és az egyensúly a szellemiekben csupán az ellentétek kiegyenlítése által létesülhet, mely kiegyenlítés processusa az első érintkezés pillanatától fogva folyton foly, egész míg az ellentétek egyike meg nem semmisül, vagy mind a kettő — a hogyan itt is történt — harmadik, magasabb egységben el nem vész.

LIII

A zsidók és a hellének.

Míg a zsidóság a pogány-állami fensőbbtség alatt Cyrus óta háborítlan csendes fejlődésnek indult, e pogányuralom maga, nagy Sándor vas-lépteit alatt, romba dült. Es míg e léptek letiportak mindent, megkímélték Israeli. Israelnek mindegy volt, ura akár a persa, akár Nagy Sándor, előzékenyen meghódolt, Nagy Sándor pedig, a ki nek mindegy volt, ha egy gyei több vagy kevesebb istennek áldoz, a jerusalemi templomban áldozott Jehovának is, és keveset törődve azzal, minő törvények szerint él egy

nép, mely terveit semmiben sem háborítja, meghagyta saját törvényeiben a zsidóságot, sőt elengedte, tekintve e törvényeket, a pihenő hetedik év adóit is. A zsidók bámulták Nagy Sándort, számosan, elragadtatva vállalatainak fénye által, oda hagyták a hazai földet is, hozzájárulva az általa alapított Alexandria benépesítéséhez.

Alexandriában az érintkezés közvetlensége alatt máí' ekkor kifejlődtek azon ellentétek, melyek e városban utóbb annyi gyűlölködésre vezettek. De végzetes küzdelmek csiráját tette le a hellenismus magában Palaestinában is.

Az állami viszonyoknak köröskörül beállott fordulata, előidézve a görögök által, a kik egészen új életelemet hoztak keletre, épen ez elem vonzerejénél fogva újabb fejlődésében sokkal nagyobb veszélylyel fenyegették a zsidóságot, mint eddig a csupán érzékileg ható pogányság; hisz ez a szellemi tartalomban dús zsidóság komolyabb képviselőire csáb-erőt úgy sem gyakorolhatott; a görög istenek ellenben tiszteletében részesültek a legműveltebb szellemeknek, kik magasztos eszméknek megtestesedését látták bennük; eszméknek, melyek, mint maguk az isteni márványszobrok, a szépségnek és fenségnek egész varázshatásával rendelkeztek a nagy költők szózataiban, míg egy Plato műveiben az emberi elme egész mélységével dicsekedhettek. A görög erkölcsök, át meg áthatva a szép iránti érzéktől, lehetetlen, hogy ne hatottak volna a zsidókra; a görög nyelvnek gyakorlati szüksége okvetlen fokozta e hatást. Daczára minden hűségnek az ősök vallásához, meg kellett vallani a zsidónak, hogy most már nem a durva bálványimádókkal van dolga, hanem néppel, mely a sok istenség iszonyú tévelyé mellett is oly eszmékkel bír, miket a zsidóság sem utasíthat el. Vallási

fejtegetések önmagukban következtek és észrevétlenül is sok görögös ment Israelbe.

Ebből pedig a zsidóságra nézve sokkal ellenségesebb mozzanatok növekedtek ki, mint a minők voltak szomszédos törzsek örök-gyűlölsége, egy világaláló hódításai, vagy apró helytartók zsarnokoskodásai.

Mindenekelőtt szabadabb és világiasabb műveltségre törekedtek a nyilvános üzletek emberei; eltérve az öröklött erkölcsöktől, ép úgy hajlottak a vidám görög életre mint a görög tudományra és művészetre, mely az újdonság egész varázsával hatott. Bármi nagy volt keletnek pompája, dússága és fényűzése, Persia fejlettebb művészetének és iparának maradványai is csak csekély haladásról tanúskodnak arra nézve, a mi a szép; a görögök közintézményei pedig, színjátékok, versenyek, ünnepi menetek, — és mindez a nővilágnak részvételével is, — közvitatkozások és néptanácskozmányok, egészen újak voltak. Lehetetlen feltenni, hogy a műveltebb zsidók, daczára minden hűségnek az ősi tanhoz, ne kérdezték volna maguktól, ha vajjon eltekintve a bálványimádástól, mindez ellentétben áll-e az igaz vallással, s ha vajjon mindennek haszna s élvezete nem volna-e kapcsolható ahhoz is?

Gondolkodó szellemek, vonzódva a görög nagy elmék bölcsészetéhez, felismerték a bölcsészetnek a vele foglalkozót emelő mérhetlen becsét, és annál örömebbek kaptak rajta, mivel eszközt véltek benne találni, szent vallásuk védelmére, szemben az idegennek gúnyával és tudatlanságával, így egy század alatt — mert ennyi folyt le, megszakasztva hébe-hóba harci zajtól, de többnyire a Ptolomaeusok kedvező uralma alatt — ellentétek fej-

lődtek magában a zsidóságban, melyek azt teljes aláásással fenyegetek.

E benső ellentétek természetesen észrevétlenül maradtak, míg tényleges sérelmet nem szenvedtek az ősi intézmények; észrevétlenül maradtak annál is inkább, mivel egy nagy főpap, Simon az igazságos, kiról Jesua b. Sirakh s az utókor oly szépen emlékszik, állott a zsidóság élén. De csaknem egyszerre következtek be a nagy főpap halála és a tényleges sérelmek, és felkerekedett a benső ellentétek harcza, hogy a kiegyenlítés után harczczá változzék a h e l l e n i s m u s ellen.

Syria győzedelmes kezét Aegyptomra akarta tenni, s benyomult Palaestina tartományaiba is, a hol Ptolemaeus Philopater uralkodott. R a p h i a ütközete nagy Antiochus ellen dőlt el, egész Coelesyria és a zsidók is szerencsekívánatokkal, ajándokokkal hódoltak a győztesnek.

Felbőszült azonban a zsidóság, midőn Philopater, diadal-menetében Jerusalem is meglátogatva, a templomban nem csak áldozott, hanem annak szentélyébe is behatolt. Az egész papság, élén a főpappal, ellenszegült, imádkozott és jajongott, s a népet alig lehetete tartóztatni a fegyverfogástól.

Annál jobbá alakult a viszony Antiochushoz, midőn ez a Philopater halálával gyermekuralomra került Ptolemaeus-birodalmat Macedonia segélyével újból megtámadá és Coelesyriát is birodalmához csatolá. Simon halálával (198) Honjah (Nehonjah) lett főpappá, szelíd lelkületű férfiú, a ki a békét annyival is könnyebben tartá fel, mivel Antiochus a legnagyobb kegyet tanusítá a zsidók iránt, a vallásgyakorlatot támo-

gatta, a templomnak dús adományokat juttatott, a zsidókat pedig saját katonái ellen is védelmezte.

Ámde mindennek szembetűnő iránya az volt, syriai pártot alapítani a zsidóságban, a mi sikerűit is, nyilván a görög erkölcsökhöz hajlók közt.

Ezek ellen Honjah védte az ősi hagyományt, s Antiochus haláláig zavarok nem is következtek be. Seleucus alatt azonban, egy papnak, kinek hagyományellenes magaviseletét a főpap túrni nem akarta, Simonnak árulása folytán bekövetkeztek az első komolyabb összekoczczanások; Seleucus a templom kincsére akarta tenni kezét, Nonjah Antiochiában kereste a kiegyenlítést, Seleucus mérgezés folytán meghalt, Antiochus Epiphanes pedig Nonjah tette és ennek öcscsét, Josnát, tette főpappá, a ki bátyja után Antiochiába sietett, s a királynak nagy összeget ígért e méltóságért. Josua a görögösködők közé tartozott, viselte azért a Jason nevet is, és méltóságát azzal foglalta el, hogy átfogja alakítani az egész zsidóságot. Erre az út egyengetettnek is látszott. A nép az ősök vallását nem akarta odahagyni, de be akart lépni a görög műveltég körébe. Jason felismerte, hogy az ifjúság neveléséből kelle kiindulni. Gimnasiont állított, és antiochiai görösködő zsidóknak jerusalemi polgárjogot adományozott; a zsidók sajátyszerű élénkségükkel kaptak az újságon; még a papok is elhanyagolták a szentélyt, hogy részt vehessenek a játékokban; némelyik már röstelte viselni a szövetségi jelvényeket (minthogy a gimnasionban meztelenül kellett megjelenni), sőt előfordult a körülmetéltetés mellőzése is. Jason már annyira mehetett néhány évvel később, hogy a tyrusi Herakles ünnepélyekre küldött Jerusalemből néhány antiochiait, Heraklesnek

áldozandó, tetemes összeggel. Oda fejlődött a félelem a syriai király és a kornak szelleme előtt, hogy az ősi vallás hívei egészen meg lehettek bénítva.

Annál rémesebben tört ki utóbb a visszahatás.

J a s o n küldetéssel bizta meg az áruló S i m o n testvérét, H o n j a h t, (görögül M e n e l a u s t) a királyhoz, és ez küldetését arra használta, hogy a három évvel azelőtt J a s o n által adott összegnél is nagyobbval megvásárolta a főpapságot. (171.) Ez fellázította még a görögösködőket is: hiszen főpap csak A h r o n fia lehetett! De M e n e l a u s elfoglalta a syriai csapatok élén méltóságát. J a s o n bátyjának általa okozott sorsára jutva, menekült. Ismét g ö r ö g ö s k ö d ő főpap jutott a zsidók élére, de egyúttal dühöngő, lelketlen, zsarnok. Midőn az ígért összeg lefizetésére került a dolog, kirablá kétszer egymásután a templomot, és kivitte a királynál, hogy a panaszos jerusalemi küldöttség gyalázatosan kivégeztessék.

Az elkeseredés M e n e l a u s ellen a legmagasabb fokra hágott; J a s o n pártja ismét felkelt, (169) dühöngött a polgárháború, A n t i o c h u s kímélet nélkül gyilkoltatott, a templomot pedig teljesen kifosztotta.

M e n e l a u s n a k a főpapság birtokában maradt, de a templom elvesztette volt kincseit, a nép meg volt törve, a görögösködés súlyosan volt büntetve, védnöke pedig s creaturája véres dühöngőknek bizonyultak. A n t i o c h u s azon gyanúból, hogy a zsidók H o n j a h t, a meggyilkoltnak fiát, akarják főpappá tenni, 167-ben újra rácsapott Jerusalembre, és azontúl állandó helyőrséget tartott ott, mely garázdálkodva mindent megengedett magának, a mi csak fellázítható a vallásos érzületet. A főpap elleneinek üldözését természetesen pártolta, s innen csak egy lépés-

nyire volt, a valóságos vallásüldözés. A király örömezt rábeszélte magát M e n e l a u s által, hogy hatalmi tények, következetességgel gyakorolva, a zsidók népét teljesen átváltoztathatnák. Királyi parancs jelent meg, mely a görög isteni tisztelet általános behozatalát rendelte el. Az amúgy is már háborított templomi szolgálat az olympi Zeusnek szenteltetett. Szobra felállított az égő áldozat oltárán; mindenféle emelkedtek az istenek oltárai; zsidóünnepek és szent szokások megtartására halál volt kitéve; a pogány ünnepekben és játékokban való részvételre ki-kötelezve volt; a bitor garázdálkodás minden határon tulcsapott s annyim ment, hogy okozóinak is alkalmuk volt megbánni, a mit tettek; az iszonyú üldözésben Mene l a u s is talált vádlóra és gyalázattal kivégeztetett; helyébe azonban ismét csak görög-barát jutott, A l k i m (Jakim), a ki azonban négy év múlva tulajdon keze által esett el. Erre nézve hagyomány maradt fenn, mely hatásosan jellemzi, mily rendíthetetlen volt e nehéz időben is az igazak hűsége. Jose b. Joezer, az ellentállók feje és az ellentállás lelke, kereszthalálra, addigéle hallatlan büntetésre, ítéltetett. A l k i m, a ki rokona volt, halálos útján intette, hogy lám, isten szemlátomást inkább kedvez a törvény megszegőinek, mint a hívőknek. Ha Jose másképp felel vala, a főpap talán megmenti; de Jose így szólt: ha Isten még az igazakat is ily sorsra juttatja, mi vár akkor a törvénszegőkre? J o s e kivégeztetett; de még mielőtt meghalt volna, A l k i m öngyilkossá lőn.

S az ilyen vértanúk nem haltak meg hiában; szellemük minderősebben áthatotta a népet; minél erősebb volt a nyomás, annál szívósabb lett az ellentállás, annál tömörebb a néperő, annál nagyobb a buzgóság, a vissza-

térés a törvényhez, az idegenkedés minden ellen, a mi görög volt: hisz mind ez iszonyt az idegenhez szítás hozta a népre.

S a kedvező alkalom megragadásával csakhamar bekövetkezett azon fordulat, melyet a Hasmonaeusok hős családja s különösen a győzelmes J u d a M a k k a b i idézett elé és öcsce Simon fejezett be, a ki 22 évvel később már szabad népet kormányzott. A győzedelmes háború kipróbálta csodás erejét a vallásnak, melyhez a nép most már ismét inkább ragaszkodott, mint valaha.

Bízást feltehető, hogy az erőszakoskodó görög-bárátok sem szándékozták volt a görög istenek behozatalát, a honi törvények és szokások eltörlését; így legalább nagyravágyó és kincsszomjas főpapok nem számíthattak volna befolyásos méltóságokra, és jövedelmeik szaporítására; tanúskodik e melleit Menelaus és Alkim egyaránt iszonyatos vége is. Csakhogy fejükre nőtt az általuk kezdeményezett mozgalom, elsodorva és elpusztítva utóbb őket is.

Most azonban rémes vonaglás után, szerencsésen leküzdötte a zsidóság a beteges rohamot; kiválasztatott az idsgen méreg a nemzet életnedűiből, melyek most már annál tisztábban s üdítőben lüktettek. A nép bensőleg meg nem változott; híve volt a szellemnek, mely a szent aratokban nyilvánulva, ismét igazolta hatalmát csábítás és elnyomatás ellenében.

LIV.

A zsidók és a rómaiak.

Még veszélyesebb ellenfélre akadt a zsidóság a római világban és még élesebben fejlettek ki éhez képest az ellentétek is.

Az egész történelemben valóban kevés oly sajátságos ellentétet találhatni, mint a Róma és Jerusalemben kifejtett, mely századokon át uralkodott a szellemi világon. ¹⁾

A logikai következetesség könnyörtelensége az egyik, a vallásos buzgalom izzó tüze a másik részen, oly élesen szállott szembe egymással, hogy tisztára kiderült nem-sokára, miután kitört a harc, — mely pedig eleintén jelentéktelen határvillongásnak vétetett, — hogy béke e két történelmi hatalom között nem képzelhető többé.

Valamint a görögökkel, úgy a rómaiakkal is az első érintkezés feltűnően rokonszenves volt.

Noha a keleti embertől általában idegen s reá nézve tűrhetlen a gondolatnak valamint az igazgatásnak római szigorú fegyelme, a zsidóság mégis nagy tiszteleltre gerjedt a római sikerek iránt. A Makkabiak büszkéek voltak az „amici et softii populi romani” névre. ²⁾ Még Hyrkan idején (135—106) általános volt az elismerés Israelben a rómaiak iránt. „Júdás azt hallotta a rómaiakról, írja az első Makkabi-könyv szerzője³⁾, hogy vitézek

¹⁾ A zsidók s a rómaiak közötti ellentéteket s összeütközéseket a special-történész egész bőségével fejti ki Hausrat h, s e részben főleg az ő búvárkodásaira támaszkodom.

²⁾ 1 Mak. 15. 15.

³⁾ 1 Mak. 8. 1.

volnának, s örömük telnék mindazokban, a kik hozzájuk szítanak, és azoknak, a kik hozzájuk mennek, barátságot ígérnének, és hogy bátrak volnának. És elmondták neki az ő háborúikat és vitéz cselekedeteiket, melyeket a Gallusokon cselekedtek vala, azokat leverve és hűbérség alá ejtve, és a mit cselekedtek Spanyolországban, hogy elfoglalják az ezüst- és aranybányákat, és hogyan győzték le az egész országot bölcseségükkel és állhatatosságukkal ámbár igen messzire volt tőlük az ország és a királyok, a kik a világ végéről jöttek ellenük, míg el nem pusztították őket és mindemellett egyikük sem tette fejére a koronát, nem öltötte magára a bíort, benne büszkélkedni.”

Alexandria zsidósága, igaz, már akkorában is közelebről szemügyre vette a római barátságot, és jobban méltatta az ügyállást, mint a makkabi történevez, a ki Rómában csupán saját udvara Syria-ellenes politikájának részesét látta. Későbbi nemzedékek súlyos szemrehányás gyanánt emlegették is a Makkabbiak római barátságát. Hogy magában Israelben is oly gyorsan fordultak a nézetek, az Pompejusnak volt bűne, a ki áruló módjára foglalta el az országot, hogy aztán durva szilajságban megfertőztesse szentségét, és sóvárogva még egy kocsi után diadalmenetében, elhurczolja a királyi családót, mely bizajomteljesen helyezkedett védelme alá.

De hogy a dolgoknak így kellett jöni, az mélyebb alappal bírt.

A görögösködésnek a vallás palládiuma alatti szerencsés leküzdése után inkább mint valaha, összenőtt a nép a törvénynyel. E törvények szoros teljesítésében állott minden egyesre a vallásos megszenteltetés, az igazság, a

levita tisztaság, melyek nélkül része sem lehetett a theocratia malasztjaiban. Innen a szintén kínos tisztasági aggály, mely minden renden uralgott. Az utolsó a zsidók közül is került a pogányok tisztátlan utait, Samaria városait a pharisaeus került a tisztátlan tömeget, az essaeus az egész emberiséget, és előtte a szövetség egyes tagjai sem voltak mind tiszták.

És megszenteltnek tetszett e szokások által a zsidó előtt az egész ország. Nemcsak hazafias, vallásos érzület volt az, melylyel hazája iránt viseltetett. A földet megszenteli terményeinek tizede, a városokat minden tisztátlannak kizárása, Jerusalemet a mindennapi áldozat, és a megszenteltségnek mind e lépcsőzetei fölébe emelkedik a templom, a szentek szentje, a hol maga isten lakik.

Több mint nemzeti csapás, valóságos vallásfertőztetés volt tehát, midőn a pogánynak lába tiprotta Jerusalemet szentelt földét, és az ő garázdáit látta a város szent területe.

Könnyen felfogható, minő érzelmek lázongtak a zsidóban, midőn ő, a ki még a társaival való érintkezésben is annyi tisztázásra, mosdásra és lustratióra szorult, most már tehetetlenül volt odavetve a pogánynyal való tisztátlan érintkezés elé.

Minő rémülés foghatta el a zsidó embert, midőn a szentek szentjébe, melybe ezer s ezer felszentelés után még a főpap is csak egyszer léphetett évenként, midőn e rémes helyiségbe behatolt Pompejus római katonáival, gúnyosan báméskodva a puszta falakra, és római káromlásokkal gyalázva azt az istent, kinek még csak nevét sem volt szabad kiejteni a zsidónak.

Valamint egy iszonyú átok nehezült mindez a nép

szívére; a rabbik keseregnek, hogy mióta meg van törve a szent korlát, a virág illatát, a gyümölcs édes ízét, a mező termékenységét elvesztette. ¹⁾

És a mi a legroszabb volt: a két nép soha meg nem értette egymást. Soha sem fogta fel a római, hogy mit akar különösségeivel ez a theocratiai világ; saját államélete külső czélszerűsége, belső logikán alapúit, szóval, tisztán gyakorlati tekintetekre irányúit, a theocraticus államszervezet ellenben egészen eszményi, épen csak egy concret világnézet összefüggéséből volt felfogható. A ki ezt az összefüggést fel nem tudta lelteni, annak az egész theocratia csak a rabbik örülete, kalandos dőreségek csodás szövevénye lehetett, és ha mindjárt a legjobb akarattal is el lett volna telve, bántania, sértenie kellett volna még akkor is, ha legkevésbé sem gondolta, ha nem is gondolhatta volna.

Azonban római részről még ily jóakarattól sem volt tapasztalható semmi sem.

Pompejus szentségtörésen kezdte, utódai pedig semmitől sem kímélték meg a népet, a mit a szolgaság keserűt magával hoz.

A makkabi királyház gyilkosát, a gyűlölt samariták barátját, Heródest, az ország királyává tették, procuratoraik kiszítták az országot, vérig kínozták a népet, lépten-nyomon arczul ütötték a nemzeti érzületet.

S minél lázasabbá lett a gyűlölség zsidó részen, annál sűrűbben mutatkozott a győztes részén minden, a mire az emberi kebel gúny, megvetés, lenézés tekintetében képes,

¹⁾ Gfrörer, Jahrb. d. Heils, II 196.

egész sora az ellenszenves érzelmeknek., melyek nőttön-nőttek évtizedről évtizedre.

Az ellenszenv a zsidók iránt persze már régi volt. Legelőször mint a főváros diasporájaival ismerkedett meg Róma a zsidókkal. Régtől fogva kereskedtek, eltekintve a kis-ázsiai- és aegyptomiaktól, palaestina zsidók is Rómában. Üzleti összeköttetésük befolyást szerzett nekik, és proselytárokra találtak a synagógák is. ¹⁾ Sajátos tevékenységükkel izgattak ott, a hol valami érdekük fenforgott, és vesztegettek a tömeg közt, hogy lezajongja a szónokoknak ellenük intézett minden támadását.²⁾ Cicero bátorsággal dicsekszik, midőn Flaccust, a ki egynehány kis-ázsiai zsidó község templomi adóját elidegenítette, védelmezni meri (59).

A tartományokban konok küzdelmet folytattak különbírószágokért. A hadviseléstől mentek akartak maradni, s a szívósság, melylyel mint katonák ragaszkodtak törvényükhöz, kiszorította többnyire, hogy, mint a decretumok mondják, „*δεισιδαιμονίας ένεκα*”, szolgálatmenteseknek nyilvánították.³⁾ Hiszen szigorral vértanúkat igen, katonákat nem igen lehetett belőlük csinálni.⁴⁾ Ellentétben a pénzkivített tilalmazó törvénynyel, azt követelték, hogy templomi adójukat Jerusalembé szállíthassák.⁵⁾ A hol egyenjogúságot kivívtak, ott a görög városi szervezetben dívó olaj- és lisztadományokat készpénzben követelték, „mivelhogy a pogány terményeknek hasznát venni nem tudják.”

¹⁾ Cicero, Pro Flacco 28. Hor. Sat. I; 9, 61.

²⁾ Cicero, Pro Flacco 28.

³⁾ Ant. XIV; 10. XIX; 5, 3.

⁴⁾ Ant. XVIII; 3, 5.

⁵⁾ Ant. XIV; 10.

Azon vonzalom mellett az uniformitáshoz, mely a rómainak mindenben, a mi az államot illette, annyira sajátja volt, igen természetesen ingerült hangulat fejtett az emberek e fajtája iránt, mely semmiféle különös érdemekkel sem látszott kiérdemelni ennyi kiváltságot.

Pompejus óta azonban mind több alkalom kínálkozott, egész kényelmetlenségükben ismerkedni meg a zsidó szokásokkal. Ő, és még inkább Cassius és Antonius, dobra ütötte a zsidó hadifoglyokat.¹⁾ Amaz évek tömérdek zsidót hoztak a rabszolgapiacra; de a vevő rász vásárt csinált velük, s csakhamar nem tudta, mitévő legyen ilyen árúval. Sem jó szó, sem ütleget nem illeszthette őket a ház rendjébe, uruk étkeiből nem ettek, szombatot nem dolgoztak, mindennapi dolgok érintésétől visszariadtak, és a világnak semmiféle hatalma sem tudta megtörni e nyakasságot. Ha nem is tett úgy valamennyi, mint Josephus fogolytársai, a kik pusztán dióból és fügéből éltek, mivel a római konyhát általán tisztátlannak tartották²⁾, valamennyi mégis kényelmetlen háztárs volt, a kit örömezt bocsátott szabadon mindenki olcsó áron, mivel mint libertus tán hasznosabb lehete. Így nem sokára voltak római polgársággal felruházott zsidók is. A zsidó nagy üzletek szaporodtak³⁾, és csakhamar a fővárosi élet legelszenvedhetetlenebb gyötrelmei közé tartozott a zsidóság elszaporodása.

És minél inkább nyomult előtérbe a főváros zsidósága, annál élesebben figyelték meg az idegen nép sajátos szokásait, minthogy pedig mind e tartózkodás, pihenő nap

¹⁾ Cic. pro Flacco, 28, 69. B e 11, I; 11, 2.

²⁾ Vita, 3.

³⁾ Juv. 6. 545. Jos. Vita 3. N or. Sat. I; 9, 61. Mart?. 11, 94.

és ünnepi szokás teljességgel érthetlenné és értelmetlenné látszott, mohón keresték eredetének és jelentőségének magyarázatát. A legközelebbi felvilágosítást a keletiekben jártasabb hellének adhaták, ezek közt pedig mindeknél is az alexandriai irodalmárok, a kik mint szomszédok a mindennapi érintkezés után elegendőleg ismerhették a zsidókat. És készen a kellemetlen népről elhinni a legrosszabbat is, örömet terjesztgettek a rómaiak is mindazt az alexandriai zsidóregét, melyet a zsidó és a hellen városnegyedek vetekedése szült, és mely az utcáról átment volt már a sophisiák iskoláiba is.

A zsidók őslaka ezek szerint Greta volt s nevük is az Ida hegységével azonos eredetű;¹⁾ hogyan származtak Aegyptomba, arra nézve a legkülönbözőbb mesék keringtek, de találkozott azután valamennyi abban a pontban, hogy a rüh, a bélpoklosság annyira elterjedt köztük, hogy istenítételek követeltek elűzetésüket. Így elűzetett 80000 bélpoklos Amenophis, mások szerint Bokchoris nevű pharao alatt.

Élükre Mózes állott. Erről kevesen voltak oly mérsékelt és józan véleményűek, mint Strabo, a ki az aegyptomi bálvány-imádással elégedetlen papnak mondja²⁾. Az aegyptomi adatok szerint egy heliopolisi hűtlen Osiris-pap, O s o r s i p h, volt a zsidók törvényhozója. Főtörvényei voltak: senki iránt sem lenni jó indulattal, mindenkinek a legrosszabb tanácsot adni, ledönteni az istenek templomát — innen városuk neve, Hierosyla, azaz templomrablás; a zsidók dacból ölték mindazon állatokat, melyek az

¹⁾ T a c. Hist, 5, 2.

²⁾ Geogr. 16, 2.

aegyiptomiak előtt szentek voltak, de a sertést kimélték, mivel valamint ők, ez is alá volt vetve a bélpoklosságnak; a böjtölést a vándorlás alatti szűkölködés emlékeül tartották meg, a hetedik pihenő napot pedig azért, mert hat napi vándorlás után valamennyi kidőlt; ez a sabbath semmirekellő és ostoba intézményének eredete; „mikor azután megszerették a henylést, a hetedik évet is ennek szentelték;”¹⁾ istenségük tulajdonkép a szamar lett volna, és jerusalemi templomukban s z a m á r főt imádtak. Hogy P o m p e j u s ott nem találta, onnan van, mert A n t i o c h u s E p i p h a m e s nagy arany-értékénél fogva beolvasztotta. Évenként bizonyos napon leöltek egy görög embert, a kit az egész éven át a templomban hizlaltak volt, és beleiből evett aztán az egész nép.

És még olyan férfiak is, mint p. o T a c i t u s, hitelt adtak e meséknek. Jehovaht Bachussal vetni egybe, szerinte a zsidók érdemetlen megtiszteltetése lett volna. „Mivel a papok, úgymond fuvola- és dobszó mellett énekelnek, folyondár koszorút viselnek, sőt templomukban szőlővenyige is van, (a kapu fölött) némelyek úgy vélekedtek, hogy Liber apánkat, keletnek hódítóját imádják, holott ez törvényeikhez sehogysem ülik; mert a Bachus szokásai ünnepélyesek és vidámak; a zsidók ellenben észellenesek és sötétek.”²⁾

A legméltányosabbak azok voltak, a kik legalább kétségben hagyták, hogy ki legyen a zsidók ez ábrázolhatatlan istene,³⁾ míg jóakarójuk S t r a b o, úgy vélekedett, hogy „a zsidók istennek azt állítják, a mit mi égnék,

¹⁾ Tac. Hist. 5. 3. 4.

²⁾ Tac. Hist. 5, 8.

³⁾ Dio Cass. 87, 17.

világnak, a dolgok természetének nevezünk,” a mit ábrázolni észszerűleg természetesen nem is lehet.¹⁾

Ily értelemben mondja Juvenal:

„A szombatot félő anyáktól származván
A felhőkön, és az égen kívül egyebet nem imádtak.”²⁾

Láthatlan lényt imádni, az a rómaiak előtt monstruosus babona volt, és hallatlan könnyhívés: „Credat Judeus Apella.”³⁾ Cicero előtt is barbára superstition) a zsidók vallása. Tacitus pedig a zsidókat babonás és vallástalan népnek mondja⁵⁾, mivel a csodajeleket áldozatokkal kiengesztelni nem szokta.

Így az a nép, mely inkább mint bármely másik, vallásának élt, egyenesen vallástalannak tűnt fel, mivel vallása kizárt minden párhuzamot a pogányokéval. Idegen isteneket tűrni lehetett, de valamennyinek megvetését nem. Ezért nevezi Plinius a zsidók vallását az istenség káromlásának.⁶⁾ Mindezekhez járult az is, hogy elzárkozottságuk, tartózkodásuk a pogány élettal való érintkezéstől, csodás óvatosságuk a másokkal való közlekedésben, csak egy rémes fogadalom által, minden embert gyűlölni, volt magyarázható.⁷⁾

Így mondja t y a n a i A p o l l o n i u s a zsidó háború alatt: A zsidók már rég hűtlennékké lettek, nemcsak a

¹⁾ 16, 2.

²⁾ Sat. 14, 95.

³⁾ Hor. Sat. I; 5, 100.

⁴⁾ Pra. Flucto 28.

⁵⁾ Hist. 5, 13.

⁶⁾ Hist. nat. 13, 9. Hogy a zsidók egyébiránt éles nyelvvel támadták meg a polytheismust, és így némi alappal mondattak az istenek ellenségének, kitűnik az Apokryphákból.

⁷⁾ Juv. Lat. 14, 103.

rómaiakhoz; hanem átalán az emberiséghez, mert oly nép, mely elkülönzött életmódot talált fel, a másokkal közös asztaltól tartózkodik, úgy mint az áldozatoktól, imádsjgtól, füstölő áldozatoktól, oly nép távolabb áll tőlünk mint Susa és Baktra és a még messzebb lakozó indek.¹⁾

Látni ezekből, hogy a rómaiak szívük egész mélyéből gyűlöltek a zsidó erkölcsöket.

Mind e szokás, „melyen férfi és nő egyiránt makacsul csüggött,”²⁾ az egész *ἰδιότης περὶ τὸν βίον*, csak azért látszott lenni, hogy a zsidó népet minden mástól elválaszt-hassa, így mondja Tacitus: „Hogy a népet magának jövőre is biztosítsa, új, minden emberi erkölcsessel ellenkező szokásokat adott neki Mózes.”

A sabbathot még megmagyarázta a henyéléshez való természetes hajlam.³⁾ De minden egyéb szokás a rómaiak előtt tisztán esztelen, a nép maga érthetlen, Judaea a bolondok országa volt:

„S azt hitték, hogy a disznóhús az emberétől nem különbözik,
„Eltiltván azt az atya.”⁴⁾

Az ellenszenv a római észjárásra nézve teljesen ért-hetlen ez intézmények ellen egyeseknél, mint T a citus-nál is, szinte vad gyűlöletig fokozódott. Elmondva, hogy Tiberius a katonáknak vitt fővárosi zsidóknak a leg-egészségtelenebb állomásokat jelölte ki, hozzáteszi: „Si ob coeli gravitatem interissent, vile damnum.”⁵⁾ A leg-magasabb foka a zsidó gyűlölségnek mindenesetre az, a

1) Philostr. Apoll. 5, 33.

2) Tac. Hist. 5, 13.

3) Juv. Sat. 14, 105.

4) Juv. Sat. 14, 98.

5) An. 2, 85.

mit később *A m m i a n u s M a r c e l l i n u s* mond; „*Ille cum Palaestinam pertransiret, Aegyptum petens, foentium Judaeorum et tumultuantium saepe taedio perictus dolciter dicitur exclamasse: „Oh Marcomanni! Oh Quadi! Oh Sardinatae! tandem vobis alios deteriores inveni!”* *)

Midőn tehát ennyire hiányzott a rómaiakban a zsidó erkölcsök megértésének képessége, hogyan méltathatták volna helyesen a zsidó népség magaviseletét? Alig képzelhető feltűnőbb balítélet, mint az, melyet *Tacitus* a *Makkabiai* k hős harczárói az őrjöngő *Antiochus* ellen, és általán a *Makkabiak* dicsteljes idejéről ejt. „*Antiochus, úgy mond, a zsidókat a babona alól felmenteni és nekik erkölcsöket adni igyekezett, a rút nép megjavításában azonban akadályozta a parthus háború. Mivel pedig a macedóniaiak meggyengültek, a parthusok pedig erőre még nem kaptak volt, a rómaiak pedig távol voltak, a judaeusok maguk tettek maguknak királyokat, a kik merészkedtek polgárokat elűzni, városokat megvívni, testvéreket, feleségeket, szülőket legyilkolni és tenni egyéb a királyoknál szokásos dolgokat; a babonát azonban támogatták, mivel egyúttal magukhoz ragadtak a főpapi méltóságot is.*” ²⁾ Ily körülmények közt *Tacitus* természetesen is találja, hogy *Pompejus* *jure belli* behatolt a templomba és az elismerésnek egyetlen egy szavára sem lel, midőn a zsidók inkább oda vetették életüket, semhogy *Caligula* képét túrték volna szentélyükben.

Nem csekélyebb volt a gyűlölet zsidó részen.

¹⁾ *Amm. Marcell.* 23, 2.

²⁾ *Hist.* 5, 5.

A meghasonlott két Makkabi, Hyrkan és Aristobul, mindketten a rómaiak közvetítéséhez folyamodtak,¹⁾ Hyrkan párthívei Jerusalemben is bebocsájtották a rómaiakat, és a város, mint a zsoltáros mondja, ünnepi díszben fogadta őket. Valamint egy atya vonult be Pompejus, de alig hogy hatalmába ejtve látta” a falakat és tornyokat, dühöngött, indítva a synedrium egy elvetemedett tagja által²⁾, fejedelmek és főbbek ellen. Fiaik és lányaik mint hadifoglyok adatnak el, és napnyugatra vándorolnak.³⁾ A synagógák gyülekezetei széjjelmennek, mint a fenyegetett fészekből a verebek,⁴⁾ a faltörő kos pedig neki megy a templomnak. Mily nagynak kell lennie Israel bűnének, mondja a zsoltáros, hogy ilyet tűr Jehovah. „Midőn orczátlanul eléállott a bűnös kosával, midőn betörte a szilárd falakat, te isten, nem tartóztatád!”⁵⁾ El nem dőlt ugyan még egy darabig a harcz, s remél még a dalnok. „Ne hagyj el bennünket urunk, nehogy ujjongjanak, a kik gyűlölnék bennünket ok nélkül. Minekutána visszaverted volna, ne lépjen többé szent öröködre lábuk. Nyájasan büntess bennünket urunk, s ne adj oda a pogánynak.”⁶⁾ De hiú volt a remény, a mint egy másik zsoltár mondja: „Felhágtak az idegen népek az oltárra és elbizakodva, a szent helyen le nem tették lábukról a sarut, mivel hogy Jerusalemben gyermekei maguk beszennyezték Jehovah szentélyét és igaztalansággal megfertőztették

¹⁾ Bell I, 7, 4.

²⁾ Zs. 6

³⁾ Zs. 17, 14.

⁴⁾ Zs. 17, 18.

⁵⁾ Zs. 2, 1.

⁶⁾ Zs. 7, 1-7. 5, 4. 8.

istennek adományait. ³⁾ „Tekints le oh úr, és ébreszsz nekik királyt, Dávid fiát, az időre melyet kiszemeltél, hogy uralkodjék Israel felett, a te szolgád felett.” ²⁾

Mélyebben, semmint Rómában sejthették volna, sértette volt meg Pompejus a zsidó érzelmeket s a fülánkot a sebből a következő idők sem vették ki. Heródes hosszú, és Archelaus rövid rémuralma után, igaz hogy az a nézet vergődött fel Judaeában (7. év,) hogy az országnak közvetlen a császár alá rendelése még is csak jobb lehet, a vasallus-állam helyzeténél. Alig azonban hogy ez bekövetkezett, és alig hogy kiadatott a rendelet a nyilvános okmányoknak a császár uralkodási éve szerinti kiállítása iránt, alig hogy megtették az új hatóságok az első lépéseket a római elvek szerinti közigazgatás lehetségesítésére, azonnal kiderült, mennyire összeférhetlen zsidó törvényhűség és római közigazgatás. Hogy az ország adózási képessége iránt alapot nyerjen, a syriai proconsul, P. Sulpicius Quirinius és procurator Coponius, általános népszámlálást és egy első katastrális felmérést rendelt el. Római szempontból ennél egyszerűbb és természetesebb dolgot képzelni sem lehetett volna, a rabbik azonban kinyilatkoztatták, hogy az ilyen becslések törvényellenesek és dögvészt hoznak az országra. Könnyen elképzelhető, minő arczczal fogadhatták a római hivatalnokok azt a követelést, hogy a dögvész elhárítására minden fej után egy fél-zacsakónyi pénz fizetendő a templomnak, avagy hogy a statistika szabályai szerinti népszámlálás helyett, a múlt tavasszal Jerusalemben áldozott húsvéti

¹⁾ Zk. 2, 2. 3:

²⁾ Zs. 17, 5. 23.

bárányok vétessenek fel a becslés és az adósorozás alapjául. ¹⁾

És miután mindez aggályok elfojtattak — ezek véreben, egy lépéssel sem jutott tovább az ügy. A zsidótörvény kizárólag csak vallási célokra ismert adókat, valamint hogy az egész államélet is a vallásnak kiegészítő része volt, és a rabbik nézete szerint az egész ország megszenteltsége épen azon alapúit, hogy minden mező és mhidén erdő tizedével áldozott a templomnak. Hogyan maradjon fenn azonban ez a megszenteltetés, ha Jehovah mellett a pogány császár is adut húz ugyanazon termékek után? Felmerült tehát az új kérdés: „Szabad-e adót fizetni a császárnak?”²⁾ A pharisaeusok e kérdése az adópénzt illetőleg szintén kardéllel volt megoldandó, hogy aztán mégis folyton gyötörje a nép szívét. A rómaiakat pedig valószínű düh fogta el az ország ellen, melynek bölcsei előtt bűn volt az adófizetés; mert csak akkor még, miután már behozatott a római adórendszer, volt igazában megteremtve a római és a theocratiai intézmények közti folytonos súrlódások alapja. Minden vámház, minden híd sziklává lön, melyen hajótörést szenvedett, avagy csata-térre, melyen dicsteljes harcot vívott a törvényhűség.

Ezekhez járult, hogy a római nagyszerű államszervezetnek a pénzügyi kezelés volt tagadhatatlanul leggyöngébb oldala, úgy hogy az elvi ellenzéknek meg volt igen gyakorlati értelme is. A római tartománybeliekre tudvalevőleg két fajta adó volt kivetve: fejadó és földadó.³⁾ A fejadó vagyoni-adó volt, melybe csupán a földadó alá

¹⁾ Bell. VI; 9, 3.

²⁾ Márk. XII, 14.

³⁾ Bose, Finanzwesen im röm. Staat. I, 259.

eső tárgyak nem voltak beletudva. Külön census szabta meg magasságát, Syriában és Ciliciában a vagyonnak egy százalékát tette. A másik főadónem a földadó volt. Míg a kincstári uradalmakat a bekeblezésnél a fiscus foglalta le, a magánosok földbirtoka a földadó alá esett. Ez a gabonának tizedéből, a bornak és gyümölcsnek ötödéből állott, Behajtották a „p u b l i c a n u s o k”, a kik Rómában a jövedelmet a censoroktól egy lustrumra kibérelték. E kettős adóhoz járult azonban még rendkívüli szolgálmam* is, valahányszor gabonaszükség volt Itáliában, amennyiben olyankor megszabott áron kellett búzát szállítani. Ezenkívül természetben való járulékokat vehetett igénybe a caesaraei procurator és kísérete, és itten az önkénynek és zsarolásnak bő tere nyílt.

Továbbá római állambirtokba vétettek a vámok, és így határvám, hídvám, útvám és városi octroi nemcsak hogy lefoglaltatott Róma javára, hanem tetszés szerint szaporítottatott és emeltetett is.¹⁾ E regálék is a publicanusoknak voltak kiadva.

Az adó bérbeadásának intézménye igaz hogy megátolta a defraudációt, de kétszeresen kizsaratolta az adóképeséget oly rendszer, mely ennyire kihívta az egyesnek haszonlesését. Minden bérlő és albérlő — mert ilyen is volt — nyereszkeedett az adózó rovására és ezt a kettős nyereszkeedést maga az állam egyenesen feltételezte volt. A tartomány pedig annál védtelenebb volt a zsarolás ellenében, mivel a publicanusok rendszerint ugyanazon „lovag”-rendből kerültek ki, melyhez a bírák is tartoztak. Onnan volt ez, hogy magistratusok és senatorok el voltak tiltva az üz-

¹⁾ Tac. ann. 13, 51.

letektől, míg másfelől a nagy tőkepénzesek a legnagyobb, a lovagi census alá estek.¹⁾ A nagyobb adókibérlésekre társulatok alakultak, és miután a tőkepénzesek átlag részesei voltak egyik-másiknak, az osztalék érdekében leginkább a legkeményebb gyakorlatot pártolták.²⁾ A vádlott adószedő ezekhez képest rendszerint vagy volt, vagy leendő adószedőnél vagy éppen az „üzletvezetésnél volt bepanaszolandó, oly circulus, melyben a panasz többnyire illusorius maradt. A zsarolás, e büntelensége mellett, ropant terjedelmet vett. Kivált a földadókötelesek (aratores pectuarii stb.) voltak áldozatai a becslés önkényének. E mellett kedvelt praxis volt előleget adni a fizetéseketlennek, a mi által az ad alap magánykötelezvénynyé vált, mely után a tartozás uzsorás-kamatostól hajtatott be.

Mindez csak arra szolgálhatott, hogy a vallásos ellenzékét a császár adója ellen még szítsa, az örökös súrlódások eredménye pedig a kedélyek olyatén izgatottsága lön, mely száz alkalommal nyílt lángra lobbant.

Tacitus megjegyzi, hogy 17-ben az adóteher miatti elégedetlenség nemcsak Judaeában, hanem egész Syriában szinte vészterhes jelleget öltött. Tiberius a senatusban kijelentette, hogy csupán Germanicus külön küldetése volna képes lecsillapítani a mozgalmat.³⁾ Ugyanekkor küldöttség is járt Kómában, az országnak az adóteher alatti romlását tolmácsolandó. Az evangélium illusztrálja e panaszt. Az adós, a hitelező, az adóssági fogság a leggyakoribb példa Jézus népies beszédeiben. A hol ily ne-

¹⁾ Liv. 21, 63.

²⁾ Annál. 4, 6. Lsd: Husekke, Census und Stenerverf. der röm, Kaiserzeit.

³⁾ Tac. Annal. II, 42, 43.

kezén hajthatók be a követelések, ott bizvást következethetni bekövetkezett és pedig n e m rég bekövetkezett elszegényedésre. S a biblia száz és száz helyen tünteti fel ez elszegényedést,¹⁾

Az anyagi romlás pedig fokozta a vallásos gyűlöletet; a bérzség banditái, szaporodva folyton az udvar-
telküktől elűztek, a koldusbotra jutottak által,²⁾ ritkán voltak zavarban aziránt, hogy mi által dobjanak üszköt az egész népbe. Majd az ünnepek tisztaságát sértette, hegy a szent köntösöket a rómaiak őrizték A n t ó n i a várában, majd római hadi jelvény fedeztetett fel Jerusalemben, majd pogány faragvány a templomon, avagy épenséggel votiv-tábla Sión várán, a mi mindannyiszor népcsődüléseket, gyakran zendülést okozott, és ezreknek került életébe*

Mind e kilobbanó láng a nép bensejében izzótűznek tanúsága.

Ilyenek voltak a válaszfalak a zsidó és az antik világ közt.

¹⁾ Luc. .7, 14; 41; 6, 34; 12, 58; 16, 6, 7; 14, 29. Mát. 13, 44, 45. Luk. 12, 16; 16, 3; 19, 13; 23. Kétségkívül befolyással volt a birodalmi nagy pénzügyi válság 33-ban is. Tiberius ferde intézkedései folytan minden tőkepenzes visszatartá tőkéit, bukás bukást ért. Még az állampénztár s a fiscus is visszatartá készpénzkészletét.

²⁾ Bell. II; 12, 5; 14, 1; IV; 8, 2.

HATODIK KÖNYV:

**A ZSIDÓSÁG BEFOLYÁSA AZ ANTIK
VILÁGRA.**

HATODIK KÖNYV.

A zsidóság befolyása az antik világra.

LV.

A befolyás természete.

Ismerjük már most azon válaszfalakat, melyek az antik és a zsidóvilágot egymástól elzárták, erkölcsileg távol tartották. Valójában: a legerősebb válaszfalak, — lángoló szívek gyűlölsége, büszke elmék megvetése.

Magyarázzák ezek, miért nem tudott egymásra hatni és befolylni, daczára oly sűrű és hosszú érintkezésnek, két külön civilisatio, mely egymástól annyira elütött, de épen ezért a műveltségtörténelem egy magasabb látpontjából egymásra utalva volt, a mennyiben csupán a kettő szellemi s erkölcsi tartalmának egyesüléséből eredhetett a már többé nem egyoldalú, a valódi civilisatio totalitása.

E kiegészítés az erkölcsi világrend törvényeinek szükségszerűségével utóbb, daczára e válaszfaloknak, be is következett; a rómaiak által képviselt antik világ physi-

kailag a zsidóság erkölcsileg meghódította egymást; vagy ha úgy tetszik, az antik civilisatio államilag megsemmisítve a zsidó világot, annak erkölcsi tartalmát utóbb absorbeálta.

A rómaiak ledöntötték a zsidóállamot és úgy látszik, mintha a romok alatt ki kellende pusztulnia a zsidófajnak is: az erkölcsi tartalom örökké megsemmisíthetetlen ereje azonban legyőzhetlennek mutatkozott itt is; nemcsak hogy a pusztulás alól megmerítette, de meg is bosszulta a zsidófajt: a zsidóvilág törzséből elágazni indult egy mozgalom, mely mindannak, a mi a zsidóságban általános emberi szempontból erkölcsi tartalom volt, meghódította az antik világot, visszaadva civilisatiojának azt, a mit egyoldalú különleges fejlődése közben az általánosan emberiből elnyomott s elvesztett volt; de e visszaélés, bár a civilisationak magának tökéletesítése, kiegészítése, a rajta nyugvó államalakulásnak, s az ezzel összeforrt nemzetnek megsemmisülése volt; inert megváltozván az erkölcsi alapok, meg nem állhatott többé a rájuk épített állam, nemzet; míg a zsidó faj, melyet a római csak állami lététől foszthatott meg, fennmaradt: a római, mely a zsidó befolyás alatt erkölcsi alapját vesztette el, megsemmisült; civilisatioja azonban, kiegészítve azzal, a mit a zsidóságtól átvett, a nagyszerű temetkezésből Phönix-ként emelkedett ki, és teremtett új alakulásokat szakadatlan fejlődésben egész a mai napig; azon irány mindazáltal, melyben tovább fejlett, s azon erő, mely tovább fejleszté, lényegileg zsidó volt, s ez magyarázza azon tényt is, hogy míg e civilisatio minden más, régibb s újabb társadalmi alakulást, melylyel állandó érintkezésbe jutott, ellentállhatlanul nivelláló hatalommal megsemmisített, a zsidóságot világszerte

épségben meghagyta egész mai napig azon részében is, mely mellette külön alakult, sok tekintetben tagadólágg vele szembeszállva, s ellene gyakran valóságos élet-halálharczra kényszerítve, eredeti alakjában megmaradt.

Hogy miként következett be az antik civilisatio e kiegészítése és nevezetes átalakítása a zsidó világ által, azzal a következőkben fogunk megismerkedni.

Feladatunk lesz, mindenekelőtt kideríteni az okokat és a jelenségeket, melyek folytán a zsidóság, daczára a fennállott válaszfalaknak, az antik világra hatni és befolyjni kezdhetett.

LVI.

Az érintkezés a rómaiakkal.

Természetes, hogy azon sokoldalú érintkezés, melyet a zsidók és rómaiak közt már az elébbi fejezetben kifejteni láttunk, nem maradhatott anélkül, hogy ne fordult volna a rómaiak figyelme a zsidók vallása felé is; e figyelem, mely különben már P o m p e j u s óta felébredt volt, növekedett Judaeának a római állam-kötelékbe léptével. így a közelebbi érintkezés, míg egyfelől az ellentéteket ' élesbitette s végre élet-halál harcra vezetett, másfelől már magában megnyitotta bizonyos mértékben, minden félreismerés és gyűlölség daczára is, a zsidó befolyásnak a római világot. Bármiként csúfolódzott légyen egy M. T. C i c e r o a zsidó

erkölcsök idegenszerűségén, s bármint tette volt élczének ezéltáblájává ezeket a finomabb Horac is, a római államférfiú mindenestre igyekezett latolgatni viszonyukat az államhoz, számba venni azon erkölcsi erőket s külső eszközöket, melyekkel rendelkeztek. Mert Judaea, Kisázsia, Görögország, Aegyptom és Róma zsidósága számot tevő oly egészet képezett, mely mereven központosított szervezkedése, a központból való feltétlen igazgattatása, s e központnak minden részek általi anyagi s szellemi busás izmosittatása mellett, ignorálható semmikép sem volt. A benső kötelék azóta, hogy a római világban közös államéletet éltek, erősebb volt, mint a syriai korban, és a hitehagyottak száma e korhoz képest feltűnően fogyott, daczára a széjjelszórotságnak, a virágzó pogány városok annyi-féle csábjainak.

Gondolkodó egyes rómaiak komoly részvétellel tekintenek szellemi erejére e kicsiny hatalomtalan népnek, mely annyi szívós bátorsággal ragaszkodott törvényéhez, és sikerült behatolniuk annak szellemébe is, melyből már is veszel, és ellenök fejlett az úgyis mind kevesebbre becsült isteneknek. Magában Kómában is akadtak nemso-kára tisztelői, ha mindjárt nem is vallói a zsidótanoknak, melyek élénk eszmecserére szolgáltattak alkalmat. Azon módnak, mely szerint Rómában csakhamar tekintélyes község képződött, mind erősebben fel kellett ébresztenie e figyelmet. Tudjuk már, hogy e község alapját hadi foglyok, rabszolgák képezték, s tudjuk, mint vergődtek ezek szabadonczokká; szerencsét próbáló jövevények növelték utóbb a telepet; noha mindezek kényéi-kereső szegények, részint mások kegyelméből, részint a legalsóbbrendű kereskedésből élők voltak, a mi a nemtelen gúnynak sok

alakját hívta ki, mégis mindinkább akadtak felvergődők, a kik ügyesség s finom modor által meg is kedveltetek magukat. Maga Horac is megénekli zsidó barátját, A r i s t i u s F a s c u s t.¹⁾ A zsidók idegenszerű tudománya felruházta őket a Rómában élő keletiek, chaldaeusok, csillagászok vagy mathematicusok, — a hogy nevezettek — tekintélyével is, melyhez örömetst folyamodott a jövőbe pillantani vágyó babonás római, kivált a fehér nép. Kétséget sem szenvedhet, hogy a szemes zsidók e babonát táplálták, befolyást szerzendők általa. Vallásuk gyakorlata akadályokba nem ütközött, Maga a gonoszlelkű Tiberius is csínyán bánt velük, mérsékletre intette hivatalnokait az adószedésben, azt tartván, hogy jó pásztor nyírja, de meg nem nyúzza juhait.²⁾ Ez erkölcstelen jellem az erkölcstelenségnek fenekéig tudott nézni, és tartózkodását a proconsulok változtatásában azzal indokolta, hogy a jólakott legyeket elkergetni nem szabad, különben újra szomjasok jönnek, a kik kiszívják az utolsó csepp vért is.³⁾ Tény, hogy ekkortájt Rómában már egy senator, S a t r i n i u s, neje, Fulvia is nyíltan a zsidóságra tért, és épen ez asszony, pénzeinek botrányos kiaknázása szolgáltatta volna az okot a bekövetkezett, de rövidtartamú üldözésre.⁴⁾

Mindezeknél azonban sokkal fontosabb tárgyunkra nézve a zsidóságnak azon befolyása az antik világra, melyet a hellen virágzó tudomány médiumán át gyakorolt.

¹⁾ Ep. I, 10; Sat. I. 9.

²⁾ Suet. Tib. 32.

³⁾ Jos, Ant. XVIII, 6.

⁴⁾ Ant. XVIII, 3, 5.

LVII

Az érintkezés a görögökkel.

A görögök terjeszkedésével Kis-Ázsiában kétfelé kezdett oszolni a zsidóság: ázsiaiak- és európaiakra, vagy szűkebben véve, babylonlaiak- és görögökre, vagy ha a két irány külön-külön központját vesszük, Jerusalemban és Alexandria felé; egyesítő kapocs maradt a vallás, ellenében nem álltak egymással, de mindenik külön-külön fejlődésnek indult. A kelet népei és a görög világ különböztek, a míveltség fokában, gondolkodásmódban, foglalkozásban, és az élet számos sajátosságában, legkivált azonban a szellemi törekvésekben; a zsidók pedig, megoszolva a kettő közt, belenövekedtek tulajdon ellentéteik külön-külön sajátosságaiba is; alapjuk maradt keleti, mívelődési ösztönüket azonban hathatósan vonzotta a görög világ, és bizonyos tekintetben görögökké idomította át mindazokat, a kik az új föld talaján fejlődtek.

Oly különbségek nőttek ki ennek folytán a zsidóság kebelében, melyek könnyen megfoghatóvá teszik, hogyan állhatott a zsidóság egyfelől merev, ellenséges zárkózottságban szemben az antik világgal, és hogyan tudott más felől, e zárkózottság daczára is, arra mind élenkebben hatni és befolyjni.

A keleti ember csügg a régi szokáson; kényelmetlen, kínos neki az újítás. Az ősi erkölcs előtte törvény. Csupán

erőszakos viharok és rendkívüli szellemek tudják felrázni, a dolgok megszokott folyásának engedő passivitásából kiragadni, hogy aztán csakhamar ép oly szívóssággal ragaszkodják az új irányhoz, ismét visszasülyedve régi passivitásába.

A mi kevés fordulatot a történelem a keleti népek közt felmutat, az is mind újra merev, a változást elutasító állapotokra vezetett. Sőt az új törvény alatt is mindinkább visszatér ősi jogába a régi, és kevés alaki különbséggel évszázadok múltán is az egykori viszonyokra ismerünk; mintha a keleti ember az újabb tapasztalatokra nem is hederítene; gondolkodása, bölcsesége mindig csak a régi tárgyakkal foglalkozik, képzelete folyton csak az ősrégi népies költészetet variálja, a nyugati művészet termékei idegenek, érdektelenek maradnak előtte; sorsának megadja magát, a másíthatlant rendületlen nyugalommal fogadja, bármi sújtó legyen is; azon tudattal száll szembe a halállal is, hogy a dolgok folyásán nem változtathat, mindenütt a végzet áll előtte; ily hangulatban végzi mindennapi teendőit, minden személyes viszonya szorosan meg van állapítva, minden, tette szabályt követ; vigalmak nem ingerlik, ritkán nevet s tréfál, örömei elmeszirikrák, a képzelem ragyogó káprázatai, vallásos reflexiek, mesék, ünnepi szertartások, s az ezekkel összekötött pompa; csupán a pillanatnyilag izgató szakíthatja meg e lánczot.

Ilyen volt nagyjában a keleti zsidóság is ¹⁾, csakhogy a folytonos küzdelmek a hagyományhűséget, az elzárkózottságot, a törvény széliemébe mélyedést, az isteni hiva-

¹⁾ Jost. Gech. d. J. 2.4.

tás iránti rajongó, minden mást uraló érzetet még fokozták, felcsigázták.

Egészen más látványt nyújt a nyugati, európai, a görög világ még Ázsia és Aegyptom földjén is. A görög természetétől vidám, élénk, mozgékony, simuló, tevékeny, gyors, vállalkozó. Soha sem elégitve ki a jelen által, esze folyton a létezőnek megváltoztatásán jár, az apától reászállt istenekkel sem éri be, folyton idomít rajtok, ujakat sőt idegeneket is hoz be. A végtelenbe csapong képzelete, teremtményeivel betölti a világtér, az egész természetet elevenné varázsolja. Az elmék folytonos súrlódásából folyton váltakozó tanok egész sorozata ered. Ép ily sokadalmas maga az élet, mindig felkavarva a kitűnés utáni törekvések által. Az élet gazdagsága új s új termékekben, a nyelvnek kimeríthetlen fordulataiban tükröződik, növelve folyton élénk érintkezés, soha nem pihenő beszédesség, számtalan közös vállalkozás és nyilvános multság, közjáték által.

Mindez, a mennyire vallásuk megengedte, lassanként átszármazott a görögök közt lakó zsidókra is. Természetes élénkségük, — az egyetlen, miben a többi keletitől különböztek, és mely őket befelé mozgásba hozta még a keletiek uralma alatt is, — erős ingert nyert itten hatni kifelé is. Tevékenyek, vállalkozók, mozgékonyak, közlékenyek lettek. Lelkesedni tudtak a görög eszméken, eszmekörüket gazdagíták a görög nyelvvel s bölcsészettel, megkedvelték a szépnek alkotásait, és képzelműkkel fel tudtak emelkedni a görög szellem magaslatára. S miután ily szellemmel merítették vallási forrásaikból tápot erkölcsi életükre, ez is mindinkább görögös színezetet nyert.

Csak vallásuk megtámadásával szemben voltak vértézve mindig s védték azt a görögök ellenében — görög fegyverekkel. Korán edződtek e szellemi tusák terén, ismerték a görög szónoklás minden csínyját-bínját, és nem riadtak vissza soha, a nyílt sorompók közé lépni, visszaverendők minden támadást, de csakhamar merészen ráütve az ellenre is, kiforgatni kezéből a fegyvert,

LVIII.

Az alexandriai zsidóság.

Tudjuk már, hogy az első zsidók nagy Sándor által telepítették a görögök közé. Alexandria felépítésekor megengedte, hogy az új városban lakjanak, és macedón polgárjogot adott nekik. Számuk nagyban szaporítottott Ptolemaeus Lagi által.¹⁾ Nem szenved kétséget, hogy a syriai királyok által pártfogolt néhány kivándorlason kívül, főleg Alexandriából származtak a görögök közti kis-ázsiai és görögországi zsidó községek. Mindezek természetöknél fogva üzérkedő s kereskedő telepek voltak, s Alexandriában magában a kereskedelemmel együtt emelkedett a zsidók állása. Kifolyólag a kereskedelmi forgalomból, melyben az alexandriai népvegyülék kiválón a görög nyelvvel élt, elutasíthat¹ azzá lett a zsidókra nézve a görög nyelv elsajátítása, ez pedig már magában tőlük addigelé idegen új eszmekörökbe vezette be őket, annál

¹⁾ Jos. Ant. XII, 1.

is inkább, mivel a kereskedelme által gyorsan felgazdagdott városnak tudományos nagy fejlődése oly vallástudományi vitatkozásokat is provocált, melyek a zsidókat igen közletről érdeklék. Csattanós bizonyítéka ennek, s egyúttal első nagy jelensége a zsidóság befolyásának a görög világra, a szentírások lefordítása.

Bármiként vélekedjünk az ismeretes történetről, mely szerint 72 zsidó tudós fordította volna le a szent könyveket, — közönségesen a hetvennek (LXX.) nevezve¹⁾, — tény, hogy a fordítás a Ptolemaeusok egyike alatt létesült, s világos, hogy ily új jelenségnek, támaszkodva nagyszámú községre, mely e könyv tanait követte, és védelmezni is tudta, szükségkép fel kellett ébreszteni a tudnivágyó görögök közt a közfigyelmet.

A mi az alexandriai zsidó község anyagi viszonyait illeti, élelmes kereskedelme alatt gyorsan emelkedett az a jóllét

és befolyás magas fokára. A város öt részéből, melyek görög betűkkel jelöltettek, kettő egészen birtokában volt, köztük a D e l t a, a tengerpart, mert sokan foglalkoztak tengeri kereskedéssel, sőt reájuk volt bízva a hajóvám is. Ismeretes sokkal későbbi római törvényekből is, hogy főleg zsidók kezelték Aegyptomban a gabonaszállításokat Rómába s Constantinápolyba. De volt köztük kézműves és művész is elég. Főleim íveléssel foglalkoztak a kisebb helységek községei, s ilyenek is nagy számmal voltak. Valamennyiök közt gyorsan terjedt a görög nyelv az élet és forgalom e pezsgése folytán, és pedig elannyira, hogy nem sokára ínég az „írástudók” sem értették a szent könyvek eredeti

¹⁾ Az e feletti viták még ma is folynak. Lsd: Grätz, III, 2-dik j. — Gfrörer, Urchr. Philo II. — Jóst, I, 102.

szövegét, és miután le volt fordítva, már nem is olvasták, legfeljebb görög betűkkel írottan. Maga a nagytudományú Philo, a ki pedig kiválólag a szentírás magyarázásával, — persze nem a nyelv, hanem az értelem szerintivel, — foglalkozott, oly járatlanságot tanúsít a héber nyelvben, melyet csak az magyarázhat, hogy az eredeti szöveg görög írásban feküdt előtte.¹⁾ A nagy synagógákban es a számos iskolában s imolában a szentírás görög fordítása használtatott, már akkorában sokban eltérő az eredetitől, a min a palaestinaiak eléggé meg is botránkoztak. Ha vajjon héberül imádkoztak-e, tudva nincs, de ha tették, nyilván hellen kiejtéssel tették, a mi nemcsak hogy viszsztatetszett az igaz zsidófülnék, de könnyen vezethetett félreértésekre is.²⁾

Könnyen belátható azonban, hogy erkölcsi s szellemi okok is hatottak szükségkép a görögösödére. Az alexandriai zsidóságnak számos nyílt harcza volt szokásainak és erkölcseinek védelmére. Kevésbé kellett ezeket saját vallásbeliek előtt indokolni s magyarázni, mint inkább visszautasítani tudatlan s rosszakaratú ellenek támadásait. A zsidótudomány itt tehát egészen másfelé fejlett, mint Palaestinában. Ott tisztán defensiv volt, itten csakhamar offensiv is lett. Ha írtak, görög olvasókra számítottak avagy oly zsidókra, kik ellenséges támadások ellenében szorultak az erősítésre. Folyton szem előtt kellett tartani tehát a görög világot, a mi aztán másfelől a görög világra hatni akarás irányát csakhamar megadta az egész irodalomnak is.

¹⁾ Frankel, Über die palaestinische und alexandrinische Schriftforschung. Programm zum jüd. theol. Seminar 1854.

²⁾ Jost, I, 354.

LIX.

Az irodalom.

A görög zsidók irodalma mindjárt eleintén már irályilag is élesen különbözött a palaestinai zsidó-irodalomtól; a görög nyelv magában is már eszköz volt a fogalmak élesebb meghatározásának megszokására, szemben a keleti szófukarsággal. A hol rövid szólammal a keleti inkább csak eltaláltatja gondolatát, biztos és tetszetős szélességben ömlik a görög kifejezés-mód. Ebben pedig nem maradhattak el a zsidók a görögök mögött; folytonos üzleti érintkezés, hadi szolgálat és államéleti tárgyalások útján magukba szívták, elsajátították az új elemet. A görög műveltség főleg fogalmi meghatározások éles elemzésében állott és uralja ez még képzelemdús költészetüket is. Ez irány természetesen elvonta a zsidókat a hagyományok homályos-rejtélyes képzeletitől. A törvényhez rendületlenül ragaszkodtak; ebben volt megkülönböztetésük s védelmük a pogányélet sülyedtsége ellenében; büszkeségük s elidegeníthetlen kincsük ez volt. De míg Palaestinában a törvényt néma hódolással fogadták el és csak tüzes képzelettel hatoltak annak nyomán a világkormányzás titkaiba, a görög zsidók megérteni igyekeztek a törvényt, kikutatni szándékait, igazolni az ész előtt céljait. Külsőleg is utalva voltak erre; Babylonia s Palaestina zsidait t. i. nem gúnyolták eltérő

erkölceik miatt a szomszédok; a keleti tiszteli a fajok ősi különféleségét. meghódításra igen, megtérítésre nem gondol; máskép a kevésbé szívós görögök; pajzán könynyelműséggel gúnyt űznek minden ragaszkodásból a szerintük helytelenhez. Valamint a testi birok, folytonos gyakorlatban volt náluk a szellemi harc öröme is. és a rendíthetlen zsidók ellen, a kik kitűnő szellemi adományban különben is egy fokon álltak velük, valóságos szenvedélylyel ragyogtatták elmességüket, sőt forgatták súlyosb tudományos fegyvereiket is,¹⁾

A zsidók ezek ellenében a törvény terén álltak, de e tér nem volt többé kizárólagos tulajdonukba szent iratok le voltak fordítva, s a görög tudósok közt lenni szólnak azokhoz.

Bármit tartsunk a LXX. fordításáról szóló regék felől, tény, hogy ez képezte a szellemi csaták terét, a nélkül, hogy a zsidók az eredeti szövegre, melyet pedig a fordítás gyakran ferdített, hivatkoztak volna.

Az első zsidó tudós, ki nyilván védelmére szállt, Aristobul volt, Philometer király egyik kegyencze.

Nézetei a peripatheticus iskolának tulajdonítatnak, de a zsidóforrások mellett határozottan síkra kelt. Oly meggyőződésből indult ki, hogy a régi görögök bölcsessége mitsem bizonyíthat ezek ellenében, hogy ellenkezőleg ezek, nevezetesen Plato, sőt a sokkal régibb Pythagoras is, korábbi fordításokból ismerték Mózes könyveit s ezekből merítették bölcsességüket. Orpheus, Linus, Musaeus és más régi költők szerinte kitüntet-

¹⁾ A zsidók ellen írók valóban egész irodalmi csoportot képeztek: Agatorchides, Mauetho, Apollonius Molo, Posidonius, Chaeremon, Lysimachus, leginkább pedig Apion, — valamennyi alexandriai.

ték ismeretségüket a zsidó nézetekkel, a bölcsesek pedig csak a zsidó bölcsek finomított tanait ismételték. A mi a görög felfogás előtt teljességgel elfogadhatlan volt, azt elfogadhatóvá igyekeznek tenni, különösen hangsúlyozva, hogy az é r z é k e s í t e t t mindig k é p gyanánt veendő. Míg ilyformán a görög észjárást követi, igyekezvén a megfogadhatlant egyszerűen magyarázni, másfelől uralkodik rajta a görög philosophok bölcsessége is, melynek igazságait kész elismerni, s e szerint a szentírásban, mely előtte minden igazság forrása, fel kell azokat találnia, hogy állíthassa, miszerint azok is ebből merítettek. Kénytelen ennél fogva elhallgatott, rejtett tanokat betűzni ki a törvényből ¹⁾, s megjegyzendő, hogy e módszer nála már nem mutatkozik újnak.

Valamint nála határozottan előtérben áll a törekvés, a zsidók vallási fogalmait védeni a pogányság ellenében, úgy felismerhető e törekvés valamennyi többi alexandriai zsidó iratban is, és nevezetes, hogy ezek részben a költészet hatalmával is igyekeztek közvetlen hatni a tömegekre; ily alexandriai zsidóköltők voltak egy drámaíró E z e k i e l o s, P h i l o és T h e o d o t epikusok.

Nevezetesebbek ezeknek kevésbé becses kísérleteinél a zsidók ama költeményei, melyek a Sybillinákban tartalmazvák; a zsidó tanok kitűnősége, a pogányság kárhozatossága feletti eleven meggyőződésből merítvék; oraculumok alakjában fejeznek ki gondolatokat, reményt, vigaszt, szemben a sok szenvedéssel, üldözéssel s ellenességgel; s ez alak nem kegyes ámitás, hanem szokott modor volt, ismertebb még a zsidók, mint más népek

¹⁾ Gfrörer, II, Arist.

közt. Ez iratok is a zsidóság alapelveit s erkölcsi tartalmát védik a pogány támadások ellenében.

Mindez iratokból csak kevés maradt napjainkra, de egy méltó termék fennmaradt, tanúságul, hogy a valóban becses becsültetett is és emlékéül annak, hegy az illető szellemi mozgalom színvonala már magasra emelkedett, átmenetül a mozgalom culminálásához a bölcsész Philóban; ez irat: „Salamon bölcsességének könyve.” A „bölcsesség könyve” az aristobuli alapokból kihajtott termék, mely bizonyára teljesen kielégített addig, míg elő nem állott a mester, a ki magaslatára vezette a mozgalmat, Tán a kevésbé kielégítő S i r á k h ellenébe állított, a mennyiben zsidó bölcséséget p l a t ó i nézetek alapján fejtett ki. Bibliai elveket tanít bibliai alakban, de érvényesül már az alexandriai iskola fogalomhasogató iránya is, az allegóriái magyarázgatás, a törekvés, nem hódolni a betűnek, a nehezen érthető helyeket értelmileg, s ha máskép nem, mystice fogni fel s különösen a számokkal való mysticus játék mutatkozik határozottan. Érdekes reánk nézve é könyvben a közeledés az e s s a e u s tanokhoz is, jeléül annak, hogy a zsidószellem, tovább vezetve következetességeiben, mindenütt azokra vezetett, miket az essaeusoknál kiemelni alkalmunk volt.

Ez irat egyik fejlődési foka a gnosis-nak, melyre bennünket átvezet.

LX.
P h i l o .

Láttuk már az előbbieken, hogy az alexandriai zsidó bölcsesség főtörekvése volt az ész előtt igazolni a törvény szentelt igazságait; hisz egyedül ily módon védhette azokat a görög világ előtt s egyedül így tarthatott igényt elismertetésükre. E jellemző s a különleges körülmények által kifejlesztett vonásban különbözött főleg a rabbik bölcsességétől, mely a törvényt már magában kétségbevonhatatlanul igaznak vette, a mint kapta, s csakis annak értelmével és minden irányban való érvényesítésével foglalkozhatott, ezen kívül csupán a képzetemnek nyitva tért a magasabb kérdésekben, a túlvilági dolgok rajzolásiban. A görög nagy gondolkodók rendszereiben iskolázott alexandriaiak azonban a szentírás észszerinti megismerésének szükségét érezték, hogy ragaszkodhassanak hozzá. így lépett az egyszerű elfogadás helyébe a gnosizmus, a megismerés. E törekvés már Aristobul-nál észlelhető, és a későbbi írók valamennyien görög fogalmakból indulnak ki zsidó képzeletükben. Tökéletes rendszerré a g n o s i s t P h i l o emelte. Philo a kereszténység támadásának idejében élt és 60 évet ért el anélkül, hogy a kereszténység mozgalma figyelmét igénybe vehette volna. Tekintélyes házból való, az alabarchának (az alex zsidóság fejének) testvére volt, és korán behatolt a görög műveltségbe. Főtörekvését képezte nem csak visszautasítani a zsidó tanok ellen intézett támadásokat, hanem egyenesen ezeket tüntetni fel minden böl-

cseség foglalatjának. É p e n az A l e x a n d r i á b a n dívó tanmód, minden magasabb fogalomra allegóriái köntöst adni, támogatta ebben, s kitűnő képzettsége elősegítette befolyását kortársaira, mely a zsidókra nézve oda irányult, hogy őket oly valláshoz bilincselje, mely nem csak hű törvénygyakorlásból áll, hanem vallásos gondolkodás-módot s magas erkölcsiséget állapít meg, a görögökre nézve pedig oda, hogy bámulatot keltsen az ősrégi zsidóság iránt, mely régen a görögök előtt nyújtá már mindazt, a mire a bölcsészet utóbb rájött.

A külsőleg gyakorlandó törvényt úgy igazolta, hogy az a benne lakozó szellem testi jelenkezése, melyet elhanyagolni nem szabad, mivel e testnek ledőltségével könnyen elveszhet a szellem is. A törvények értelmét s szellemi tartalmát allegóriái értelmezés által igyekszik megfoghatóvá tenni.

Philo határozottan a zsidó tudalom talaján áll, de a magasabb görög tanokban nemcsak hogy az i g a z s á -got ismeri fel, hanem egyúttal a leghelyesebb fogalmazást is, a kinyilatkoztatás megértésére. Felkeresi tehát a görög tanokat a szentírásban, melynek, minthogy igazságok, okvetlen magában kell foglalnia azokat, s az írásnak szósz szerint néhol érthetlen szövegezését a lepelnek tekinti, mely azt, a hit a görögök tanítanak, már magában rejti. E törekvés, két egészen különböző elemnek egyesítésére, csakis mindakettő igaz voltának mély érzetéből származhatik.

A kinyilatkoztatást szükségesnek magyarázza, mivel a magasabb igazságok csak kevés ember előtt foghatók meg a kinyilatkoztatás azonban ezeket a szellemileg kevésbé képesített embernek is sajátjává teszi elbeszéléseivel, költészetével, törvényeivel. Mindazonáltal az igaz gondol-

kodásmódnak s valódi erkölcsiségnek megszerzésére a pusztá, magában meg nem érhető betű nem elég; ellenkezőleg, szoktatni kell a szellemet, hogy az írás egyes tételeiben és törvényeiben tartalmazott tanokat s igazságot fölismerje. Ez csupán az allegoria által, — a képben előállítottak, a szellemi, elő nem állítható tartalom megismerésére szolgáló eszközül való értelmezése által történhetik. Az allegoria tehát csak közvetít lényeg és jelenkezés közt, s e szerint nem akarhat csalhatatlan lenni, ellenkezőleg bizonyos különféleséget enged meg. Ezen rendszer szerint magyarázza Philo az írást, és így egyenlíti ki ellenmondásait.

De Philo nem maradt meg az allegóriánál; a hol lehetett, igyekezett természetes okokból is indokolni a törvényeket, és ezenkívül a számokhoz is folyamodott. A görögök közt a mértanban, a természetben, a világtesteknél, az emberi testnél s a zene elméletében közismeretben álltak a számarányok s a számokra reducált törvények. Nagy viszhangra lelt tehát a számarányoknak bevitele a vallás rejtélyeibe is és Philo e tekintetben szintén követte görög elődeit. Ha e tanmódszert már a rabbik is alkalmazták, nem csoda, hogy Alexandriában még nagyobb terjedésnek örvendett. A számokkal való e gyermekes játszásban fekszik Philo legnagyobb gyöngéje, ez is azonban inkább korának esik rovására, mint neki.

Mindenesetre nagy befolyással volt nem csak kortársaira, hanem az utókorra is; tanai kétfelé ágazva, messze kihatnak számrejtelmekben a k a b b a l a h b a, erkölcsi törekvéseikben a kereszténység nagy mozgalmába, melynek, karöltve az essacismussal, jó eleve egyengeték világhódító útját.

HARMADIK RÉSZ.
A KERESZTÉNY VILÁG.

HETEDIK KÖNYV.

**A KERESZTÉNYSÉG VISZONYA A ZSIDÓSÁG-
HOZ ÉS AZ ANTIK VILÁGHOZ.**

HETEDIK KÖNYV.

A kereszténység viszonya a zsidósághoz és az antik világhoz.

LXI.

A kereszténység.

A mi a megelőző könyvben összefoglalva van a zsidóságnak az antik világra való befolyását illetőleg, mindaz még csak előkészítő hatású volt a következőkhöz képest; a valódi közvetítő a zsidóság és az antik világ közt a kereszténység volt; ez volt azon medium, mely a zsidóság erkölcsi tartalmát, ennek éltetőjével, az egyéniségi eszmével, átvitte a mindeddig e nélkül szűkülődő antik civilisatióba.

Ennek kimutatására szükség lesz kimutatnunk:

először, hogy a kereszténység tisztán a zsidóságból keletkezett, kizárólag ebből merített, s nem volt egyéb, mint a zsidóságnak egyik további fejlődési stádiuma;

másodszor, hogy e fejlődési stadium a zsidóság erkölcsi tartalmának s az egyéniségi eszmének tisztázása, a lényegest a lényegtelenről felszabadító kifejtése volt;

harmadszor, hogy az antik világra hatott;

negyedszer, hogy az antik világot reformálta az egyéniségi eszmének belevitele által.

Hogy mindez megtörtént, hogy mikép történt s hogy így kellett történnie a világhistóriai logica szoros törvényeinél fogva, azt kimutatni a következő fejezeteknek lesz feladata.

LXII.

A kereszténység mint a zsidóság fejlődési stádiuma.

A zsidóság s a kereszténység közt két évezred óta fennálló s annyiszor a legvadabb gyűlötségig elfajult ellentéttel szemben előre várható, hogy annak bizonyítása, mintha a kereszténység nem lett volna más egyéb, mint maga a zsidóság, ennek egyik fejlődési stádiumában: a legkülönbözőbb irányokban a legérzékenyebb előítéletekbe fog ütközni; zsidó elfogultság s keresztény elfogultság egyaránt meg fog botránkozni e tan felett.

Mindazonáltal nem csak a történelem törvényei — melyek egyes és ugyanazonosak átalán a természetnek törvényeivel, és ép úgy mint ezek, nem ismernek kivételt ama szabály alól, hogy nincs alakulás s nincs létrejövés a keletkezőnek a meglévőből való lánczolatossá, természetes, szerves és szükségszerű, ugrást és megszakítást kizáró fejlődésénél — tehát nem csak a történelem törvényei utalnak e tanra, hanem a minden kétely fölébe emelkedett tények kézzelfogható bizonyossága is oly hangosan tanúskodik

mellette, hogy el nem fogadása nem csak a történelem szellemén elkövetett valóságos bűn, hanem egyúttal a kézzelfoghatónak kerek eltagadása is volna.

Hisz a kereszténység maga úgy lépett fel első jelentkezésekor, mint a zsidótörvény végbeteljesedése, mint a zsidóságnak zárköve. Valóban nem is volt egyéb, mint a zsidóságnak szükségszerű továbbfejlődése, folytatása azon processusnak, melyet nyomról-nyomra követtünk az előbbi fejezetekben egész a pharisaeusokig s essaeusokig egyfelől, s az alexandriniaiakig másfelől; folytatása, mely a következetességnek, a szervességnek és folytonosságnak jellemét annyira magán viseli, hogy utóbb kifejlett ellentétektől eltekintve, az átmenet csaknem észrevehetetlennek s az előzményekhez képest feltűnőt épen nem mutatónak mondható.

Valamint a zsidóságban — ellentétesen az antik világgal, — elejétől fogva következetes folytonossággal fejelet az e g y é n i s é g i e s z m é , és e z e s z m é n e k fokozatos fejlődésével s érvényesítésével azonosíthatók általán a zsidóság fejlődési stádiumai, úgy a kereszténység sem volt egyéb, mint ez eszmének a zsidó szellemi világ körén belül való továbbfejlesztése, lényegileg pedig tisztázása a még rajta ragadt ellentétesek alól. Oly szerves volt e fejlődés, hogy beállására nem kellett semmi egyéb, mint hogy bizonyos eszmék, melyek egyaránt a zsidóságból, de külön-külön, szellemileg is, de még inkább területileg elválasztva, fejlődtek, találkozzanak; utaltunk erre már az előbbi fejezet végszavaiban, midőn kiemeltük, hogy az alexandrinismus az essacismus-sal karöltve egyengető jőeleve a kereszténység nagy mozgalmának útját; karöltve daczára annak, hogy szellemileg s területileg annyira el voltak egymástól választva.

A kereszténység alapítója monda, — s régi zsidó elvet mondott ki evvel, — hogy sem a törvénytől elvenni, sem a törvényhez hozzátenni nem szabad egy jottát sem. S valóban, tanai nem tettek hozzá a törvényhez semmit sem: a mit tanított, mind a zsidóságból volt mérítve kizárólag, a zsidóság erkölcsi tartalma képezte tanainak anyagát; s ha a törvényből elvett valamit, ez nem volt egyéb, mint hogy ellökte azt, a mi ez erkölcsi tartalom tiszta érvényrejtését gátolta; a lényegesnek továbbfejlesztésével önmagában velejárt annak felszabadítása a formalizmus, a lényegtelen alól. De még ezzel sem indított meg egészen új irányt; a természetes fejlődés már könnyített volt a törvények nyűgén, ezeknek egy része alól is felszabadítván az egyént, meghagyva azokat a papíron, de nem büntetve többé a régi szigorral a megszegőket; sőt akkorában már az iskolába is átment volt a vita, mily körülmények közt s mily mértékben lehet megszegni bizonyos törvényeket; szóval, a rabbik által „a törvény köré emelt sövény” már régen ki volt lyukasztva, s Krisztus e tekintetben csak annyiban tett egy lépést előre, a mennyiben azt, a mi részben máig úgy sem tartatott fenn az egykori szigorral s a concret esetben gyakran elmellőzhetőnek tekintetett, általán s elvileg lényegtelennek nyilvánítá.

Valamint világos az, hogy az elmondottak semmiben sem érintik a kereszténység isteni eredetének kérdését, — melynek fejtegetése nem tartozhatik reánk, a kik a dolognak csupán csak történeti oldalát vizsgáljuk, — úgy távol akarok maradni bármilyen vallási érzületnek sértésétől is; mert erős meggyőződésem, hogy a vallási kegyelet megsértése ép annyira a durvaságnak s rossz nevelésnek kifolyása, mint például megsértése a

gyermeki, a baráti, a honfiúi, vagy bármely néven nevezendő más kegyeletnek; de a nélkül, hogy e hibába esni akarnék, kimondhatni vélem, hogy jelen korunkból is menthetni erős bizonysgot a fentebbi állítás mellett; Krisztus a zsidósághoz semmit sem tett hozzá, de elvetett belőle bizonyos részeket; ezeket pedig, melyek miatt a kereszténység a zsidósággal oly éles ellentétbe jutott, utóbb, kétezer éves fejlés alatt, ugyancsak elvetette nagyrészt a zsidóságnak nagyobb része is, ha nem is elvileg, de legalább tényleg, elannyira, hogy Krisztus: ha ma megjelenne köztünk, (természetesen nem isteni, hanem emberi minőségét téve fel,) sokkal inkább, semmint egyes keresztény felekezetekben, — melyek azóta sok újat s idegent vettek fel, — azon mai zsidók közt keresné híveit, a kik megőrizvén a zsidóság erkölcsi tartalmát, elvetek s rég nem gyakorolják többé a zsidó törvényeknek az életmódra, szertartásokra, az istenség tiszteletére, s általán a vallási formalismusra vonatkozó részét, Nem szeretnék félreérteim, s nem akartam ezzel egyebet kimutatni, mint azt, hogy a Krisztus által megindított irány oly természetes és szükségszerű továbbfejlesztése volt a zsidóságnak, hogy azon zsidók is, kik kiengesztelhetetlenül ellenséges állást foglaltak ez irány ellenében keletkeztek, kétezer éves továbbfejlés alatt a történelmi események következetességével és kérlelhetlen kényszerűségével ugyanezen irányhoz közeledtek mindinkább, s ma már félreismerhetlenül abban haladnak. ¹⁾

¹⁾ Íme egy példa: „Aus bedeutendem Munde halte ich erst kürzlich hören müssen: Ich hin kein Freund der Synede; wozu die Beunruhigung derr Gemüther? Unscrn Gegnern antworten wir mit der Frage: Was ist und was wird es, wenn wir die Hand in den Schoss legen, was nutzt euer

De forduljunk a tényekhez.

krankhafter Conservatismus. Halten sie das Gesetz? „Und nun, meine Herren, welches ist das Ziel, dem wir entgegenstreben? Ueber all das, was ein Mensch thut und treibt, hebt ihn das Höhere hinaus, das er noch nicht erreicht hat; jedem Guten schwebt das Beste, jedem Strebsamen das Höchste vor, jeder Mensch hat bei wahrhafter Arbeit ein Ideal; welches ist das Ideal, dem wir zustreben? Meine Herren! So man in die Geschichte der Religionsbewegungen bei allen Völkern und allen Zeiten hineinblickt, lä ist sich leicht beobachten, dass jede grosse religiöse Bewegung, jede grosse Reformation darauf hinausgeht, nicht sowohl ein Neues zu schaffen, als ein Altes in der eigenen Religion wieder zu beleben. Selbst bei Neuschöpfungen von Religionen ist es meistens die Hinweisung auf die Weissagungen, die sich erfüllen sollen, es soll nicht zerstört, sondern bestätigt, nur anders, tiefer inniger soll das Alte erfüllt werden. Auch wir trachten darnach, nicht, Neues im Judenthum. zu schaffen, hat doch die Resolution kräftig, deutlich genug es ausgesprochen. Wir erkennen einen Zug der Entwicklung innerhalb des Judenthums, wir erkennen den historischen Gang desselben als einen Leitfadens, der uns führen soll auch in der Zukunft. Nicht zu allen Zeiten also war das Judenthum gleich. Es gab eine Zeit, welche Avir als die Glanzepoche desselben betrachten müssen, die aber nur in ihren Ansätzen, nur bei ihren Verkündern wirklich und verwirklicht erschienen ist, aber noch war. die Zeit für das Volk nicht erfüllt. Es ist das die Zeit der grossen Propheten, das prophetische Judenthum ist das Ziel, dem wir zusteuern alle Zeit. Die Synode ist nichts“ Anderes, als Vorberathung mid Vorbereitung, Mithilfe zur Wiederbelebung, zur wirklichen Einführung des prophetischen Judenthums. Her edle Michail, der feste Maleachi, der gewaltige hohe Jesaias, der tiefernste Jeremiás, in Einem sind Sie Alle gleich. Sie betonen im Gegensatz zu aller Aeusserlichkeit des religiösen Lebens das Innere, die Gesinnung, die Sittlichkeit des Wollens und des Handelns gegenüber dem Opfer, gegenüber dem Lippendienst, der Aeusserlichkeit und Werkheiligkeit. Welch' ein gewaltiges Wort, unerfüllt in den dritthalbtausend Jahren beinahe, die seit seinem Ausspruch verflossen sind und immer und immer wieder der Erfüllung harrend; Welch ein gewaltiges Wort jener Weissagung des Jeremiás (Jeremiás 31, 81): „Siehe, die Tage kommen und ich schliesse mit dem Hause Israel und dem -Hause Juda einen neuen Bund; nicht wie jener Bund, den ich mit ihren Vätern geschlosse habe, als ich sie bei der Hand ergriff und herausführte aus dem Land Mizraim, den sie zerstört haben sondern dies is der neue Bund, den ich mit ihnen geschlossen habe, nieine Lehre lege ich in ihr Inneres und schreibe sie in ihre Herzen.“ Nur eine kleine Zahl ist es der Männer, die gleiche Gesinnung ei füllt. Das sei aber gleichgültig, „Denn alle Ströme geben ins Meer und das Meer wird nicht voll.“ (Pred. Salom,

Tudnivaló, hogy az első keresztények zsidók voltak, a kik híven, sőt Pál apostol fellépéséig féltékenyen ragaszkodtak a zsidó törvényhez; de nem is volt szükség elfordulniok a zsidóságtól, mert hiszen az eddigi fejlődés által a zsidóság talaja maga a legtermékenyebbé volt téve a kereszténység számára.

A közzűrzavar, az állapotok sanyarúsága minden gondolkodó szellemet, minden érző keblet egy nagy fordulat előérzetére utalt, mint egyedüli menekésre a végpusztulás elől. Mert a zsidóságban soha sem rendült meg a jövőben való hit. A legiszonyúbb csapások súlya alatt is remény éleszté az aggó szíveket. E remény mindig egy és ugyanaz a régi remény volt, melyet a propheták hirdetének egykoron. A megváltó, a kit vártak, egy királynak vagy felkentnek (Masiah, görögül Christos) neve alatt, csak képe volt a beteljesült isteruralonmak, mely éj) úgy kipusztítandó volt a zsarnok hatalmakat, mint a kárhuzatos szenvedélyeket. Külső államhatalom kivívására már nem igen gondoltak, s nem volt oly járatlan egy írástudó sem, hogy a fennálló körülmények közt az állami önállás kivívhatóságában hitt volna. A mire a bölcsek törekedtek, az az életnek azon kegyessége, azon egyesülés volt a gondolkodásmódban és eselekvésben, mely a „menynek országának” neveztetett.

A régi propheticus leírások a megváltóról már év-

1, 7.) Alle Ströme idealen Lebens, idealer Gesinnung und idealer Bestrebungen, sie geben alle ins Meer des religiös-sittlichen Lebens. Was der Mensch auch sinnt und thut und treibt, so es zum Guten führen soll, es fährt zurück in das grosse wogende Meer, in die endlose, gewaltig flutbende Fülle des sittlich-religiösen Geistes in der Menschheit.” L a z a r u s - n a k az 1871. németországi zsidó synodát bezáró beszédéből.

századok óta higgadtabb felfogásnak adtak helyet¹⁾: a herodaeus rabbik is így beszélnek és Kristus ellenei soha sem hivatkoznak a prophetai jóslatokra. Mindenki értette a szentírás képeit. Csak a mennyországot megalapító egy próphétát vártak, s így követtek sok álpróphétát is. Sem Josephus, sem Philo nem beszél fényes messiási reményekről a nép közt.

A mennyek országának ily fogalma hathatós előkészítője volt a kereszténységnek. A szellemi élet buzgón tápláltatott, s ez természetesen különböző fokozatokat támasztott a vallásban. A munkásnép nem igen juthatott tovább a törvénygyakorlatnál: magasabb fokot értek az írástudók, a kik nemcsak maguk mélyedtek a szent könyvek szellemébe, hanem igyekeztek a népet is tanítani, erősen hangsúlyozna az erkölcsant is, a mire nézve Palaestinában a szabad értelmezéshez²⁾, Alexandriában az allegóriához folyamodtak; a pharisaeusok egy osztálya egészen oda adta magát a magasabb eontemplationnak, míg az essaeusok tisztán a szellemire törekedve az érzékieknek előléseig mentek. Ezekben az uralkodó irány élénk kifejezést, a vallási érzület kielégítést nyert, és a köznép embere is közös kincsnek érezte a szent férfiak elismert jelességeit,

De épen ez uralkodó irány, ez a bizonytalan benső áhítat volt az, a mi a kenésbe művelt népnél, s különösen a fogékony női nemnél, viszont sóvár vágyat ébresztett engesztelés és megszenteltetés után, könnyűvé téve annyi álszentnek népbolondító mesteriségét, míg csak az igaz szellem hiánya benne ki nem tűnt.

¹⁾ Maleachi 3, 23, 24: 1. Mafck. 14, 5,

²⁾ „Drus.”

Midőn aztán az ekkortájt sűrűn keletkezett álproféták közt fellépett egy férfiú, a kiből az igaz lelkesedés megismerszett, mi természetesebb, mint hogy mély és tartós volt fellépésének hatása.

E férfiú keresztelő János volt.

Az essaeusok az elsők voltak, a kik a belső ember minőségét tették vallási czéllá, s ez nagy eszme volt már, hathatós fejlesztése a zsidóság erkölcsi tartalmának; éhez képest az essaeusoknál fejlett ki legnagyobb mértékben a fent jelzett általános irány is, és misem természetesebb, minthogy essaeus vitte ez irányt további stádiumba is.

Ez essaeus János volt; mint ilyen lépett fel, ilyennek bizonyítja életmódja, ilyennek beszédének szelleme s egyes kifejezései, s ilyennek tekinté elejétől fogva az általa felvillanyzott nép. De ő az essaeusoknál egy lépéssel tovább ment. Benne emelkedett először gyakorlati érvényre a fent jellemzett általános irány. Ő a tettek terére lépett. A mire Jézus utána, arra ő vállalkozott először; nem hirdetni, nem előkészíteni többé, hanem megalapítani igyekezett a „mennynek országát.” Nem érte be a népnek üres várakozásával; nem a pharisaeusok negatív törekvéseivel megőrizni a népnek hűségét; nem az essaeusok féltékeny tisztaságával, mely a nagy hivatásnak nemzeti jellemét feláldozza egy szövetség javára; minthogy az összes Israelnek adott ígéret a közhit és minden jelek tanúsága szerint a beteljesülés küszöbén áll, ennél fogva tehát e beteljesülést hősies, prophetai nagy szellemmel tettleg meg akarja indítani. így lett benne először gyakorlativá a közhit. Szövetséget akart alapítani, s a felvételnél véghez vitte a híveken a Jordán vizébe merítést,

a pharisaeus-essaeus szertartás szerint, mely mózesi régi törvényen alapult.²⁾

A benne élő lelkesedés tisztaságának legerősebb próbája az, hogy nem szédült el az addigelé hallatlan sikeren, a tömegnek rajongó bámulatán; ellenkezőleg, folyton utalt arra, hogy ő csak kezd, a mester, a ki nálánál nagyobb, istennek hivatottja, a ki a művet tovább vezetendi, utána jövend. Erős volt hite, hogy az igaz férfiút fel fogja ismerni a szövetségre jelentkezők közt.

S az első érintkezésnél Jézussal, benne ismerte fel a férfiút.

Erőssé teszi a kapcsolatot az essaeus János fellépése és Jézus küldetése közt Márk evangéliuma, így kezdvén első verseit: „Jézus Krisztusnak, az Isten Fiának Evangéliumának kezdete. Keresztel vala János a pusztában.”

Azon időbe, midőn János a hatalmasok elleni merész hangja miatt börtönre hányatott, teszük az evangéliumok” Jézus fellépését Galilaea synagógáiban. Midőn Nazareth szülővárosában hírét vette, hogy János Makhaerus várába hurczoltatott, elhagyta szülőföldjét, s a tóvidékre ment, hogy a mennyország közeledéséről való szózatot, melyet a zsarnok Judaeában elnémított, Galilaeában újra felvegye.

A kiáltó szó, melyet hirdetett, Jánosé volt: „Betölt az idő, és elközelített az Isten országa; térjete meg és higjete az Evangéliumnak.”²⁾

Márk szerint Jézus Nazarethben mesterségére nézve ács vala, s hogy csakugyan a munkás osztályból került, arról inkább, mint bármi más, tanúskodik előadásainak s

¹⁾ 4 M. 19, 16.

²⁾ Mr. 1, 15.

példáinak nyelve, mely annyira otthonos a közönséges polgári élet körében, hogy pusztá megfigyelés erre nem lett volna elég. E szoros összenöttség a néppel nagy hatásának s népszerűségének kétségtelenül szintén egyik tényezője. Rövid néhány évi zajtalan működés után oly tiszteletre tett szert, minőben halandó nem részesült soha.

E csodás tisztelet felriasztá a theokrátiában uralkodó körök féltékenységét, de felkelté az ellenszenvet is azon eltérő hang, mely a pharisaeusok előtt oly nagy súlylyal bíró külső törvényszerűség mellett ismét és ismét a benső ember minőségét hangsúlyozá; arról azonban, hogy a zsidóság lényegébe ütközőket nem tanított, mindennél hangosabban tanúskodik a tény, hogy amaz ellenszenv, se féltékenység daczára sem tudtak llene komoly kifogást tenni; mert hiszen Jézus maga megtartá a törvényeket, s azt tanítá, hogy azoktól el nem zabád vesznie egy jottának sem, ha mindjárt ellene is lyilatkozott a félénk szigor túlzásának.

Nem egyszer kísérlek meg irigyei s ellenségei, furfangos kérdésekkel vinni őt a lépre; de hasztalanul bajlódtak, mert saját fegyverükkel verte vissza őket, s mindnyiszor kifogástalanul tudott válaszolni, nyugodt egyenességével s egyszerűségével zavarba ejtve magukat a megzavarására törekvőket.

Noha tehát természetes, hogy mind hangosabban hirdetett követelése a belső ember újjászületéséről,¹⁾ nem találkozhatott sem a törvény betűjéhez szolgailag ragaszkodó sadduceusok, sem a törvény gyakorlására minden súlyt helyező pharisaeusok felfogásával, valamint hogy a

¹⁾ Ján. 3. Párbeszéd Nikodemmal,

theocrazia magasabb rétegeiben visszatetszést kellett szülni azon állításának is, hogy ő mint Istennek fia megjelent megváltani a világot, nem külső bajoktól, hanem a sötétségtől és a gonosztól, és beteljesíteni s befejezni — a zsidóság törvényeinek eltörlése nélkül — a törvények céljait, (de itt figyelembe veendő, hogy az Istenszármazékságról való állításnak éle volt véve tanainak szellemében s tanaiban, melyek Istent valamennyiök atyjának hirdetek) mindezek daczára tanai tettleges fellépésre nem adhattak okot, ha mindjárt még oly nagy mértékben is megvolt a kedv azoknak elnyomására. E szerint nem is háboríták őt. Tanítva és segítve ment helységről-helységre, majd híveket szerezve, majd ellentmondásra találva, de szaporítva folyton követőit.

Így tanított három vagy négy évig, midőn épen a passah ünnepén tudomására jutott a jerusalemi papságnak, hogy tanítványaival ő is a környéken van, mint hü zsidó Jerusalemben ünneplendő meg, mint rendszerint, a nagy napokat. Addigi sikerei után most, midőn az egész férfilakosság egybegyűlt a fővárosban, inkább, mint valaha, félték tanainak hatásától a népre, s megrontásán törték fejüket.

Rajongó lelkesedéssel fogadott bevonulása csak megerősíthetné e szándokot. És mégsem mertek fellépni ellene, sőt hallgatag túrniök kellett, hogy kikergeté az üzereket a templom udvarából, s beszédeivel híveit lelkesíté, elleneit megszegyeníté. Csak miután ismét eltávozott, gondoltak a főpap és emberei komolyan befolyásának megsemmisítésére.

Hogy ezt mi módon vitték keresztül, az legjobban bizonyítja, hogy Jézus magával a zsidósággal, a törvényekkel lényegi ellentétben nem volt; különben nem lett

volna szükség annyira törvényellenes, szokást és gyakorlatot sértő eljárásra.

A főpap, nyilván egyetértve Pontiuossal, a ki katonáit is odaadta, elfogatta Jézust, éjnek idején, titokban és a nélkül, hogy ez iránt elébb valami törvényes határozat hozatott volna; ellenkezőleg, saját házában csődített össze a főpap néhány papot és vénet, és bírói eljárásnak az egészben nyoma sincs, még kevésbé rendes synedrionnak. A kihallgatásnál mit sem tudtak ellene bizonyítani, tanút is csak kettőt tudtak kapni nagy ügy gyeibajjal, s végre is „istenkáromlás” miatt — mivel magát Isten fiának vállalá — mondta ki reá a halált a főpap, széjjel tépve ruháját, s felkiáltva: hogy mire kell itt még tanú?

Már e rémes sietség, melyet synedrion soha sem engedhetett meg magának, és még inkább mellőzése mindazon tekinteteknek, melyekkel a bűnös iránt is viseltetett a rabbinista törvény, tanúsítja, hogy vad szenvedélylyel, minden rend- és szabály nélkül folyt az eljárás.

Más nap, pénteken reggel újra egybegyültek, nyilván zavarukban a kivitel iránt. Mint istenkáromló nem volt Jézus bepanaszolható a proconsulnál, a zsidó jog pedig, mely halált tett az istenkáromlásra, kimúlt volt, a zsidók nem végezhetek ki többé senkit sem. Csak a bűnt akarták tehát constatálni, hogy aztán más örv alatt adják át Jézust a rómainak, vádolva őt, hogy a zsidók királyának nevezte magát. — Ez, eltekintve a soha meg nem engedett henyevész sietségtől, szintén nem lehetett méltó rendes synedrionhoz. Ha Hillel nagy utódja, Gamliel, társaival jelen lett volna, ily eljárást nem tűrt volna soha. De Jézus ellenségei nem vesztegették az időt. Pontius elébe vezették s halálát követelték. Krisz-

tus a kihallgatásnál védelmezte magát: hogy ő király, de nem e földről való, hanem az igazság országának királya. Pontius nem látott bűnt. Végre is hosszas ellenkezés és többenmű szabadítási kísérlet után elítélte a zajongó fenyegetésre, hogy be fogják vádolni a császárnál. Elég gyenge volt, vagyis inkább elég egyéb oka volt, félni ily panasztól. Végre is kezét mosva, felkiáltott: „Én ártatlan vagyok ez ember véréből.”

Jézus halála nem csak törvénykövetelte halál, de még úgynevezett „törvényszéki gyilkosság” sem volt, hanem ennél is rosszabb, egyszerűen botrányos visszaélés s törvényellenes önkénykedés, elkövetve a főpap és roppantul felizgatott pártemberei által, a kiknek jogukban sem állott éjnek idején törvényt tartani és a synedrialis tárgyalás formalitásának el-mellőzésével, hallatlan sietséggel eljárni; égető veszély nem forgott fenn, és rabbinista gyakorlat szerint is csak szorgos vizsgálat után lehetett volna istenkáromlónak s népcsábítónak nyilvánítani a vádlottat; így későbbi rabbik, a kiknek érdekében volt igazolni az ítéletet, nem is vádolják egyébbel Jézust, minthogy az ősi vallástól akarta volna eltántorítani a népet.

Ez esetben azonban mi lett volna természetesebb, mint valamennyi alapos bizonyíték gondos egybegyűjtése; de nem volt itt bírói eljárás, sem az időre, sem a közbenjárókra, sem a sietségre, sem a vád tárgyalására nézve, mely a római bíróság udvarán történt; magány-gyilkolás volt, elkeseredett ellenségektől, s nem törvényes synedriontól kiinduló; a synedrion legfőbbjei, G a m l i e l, J o k - h a n a n b. Z a k h a i s t b. jelen sem voltak, pedig törvényszerű synedrionra szükség lett volna jelenlétük, N e m a z s i d ó k f e s z í t e k f e l J é z u s t, h a n e m k ö z e l e b b -

ről meg sem határozott számú néhány bitor ellensége. A zsidók ezrenként mesterüket s barátjukat tisztelik benne.

Az oly kora reggel a kivégezésre összegyűlt nép bámész csöcselék lehetett csak, mely soha sem hiányzik kivégzésnél, s mely összegyűlt annyival is inkább, mivel előre tudva volt a két latornak kivégeztetése is.

Egyaránt elfogultság kell mind ahoz, hogy Jézus kivégzése igazolhatónak tekintessék, mind ahoz, hogy a zsidóságnak tudassék be.

A mit e külső események annyira meggyőzőleg mutatnak, ugyanarról tanúskodnak Jézusnak tanai is.

A mit történészek, bölcsészek s erkölcsstanítók megszoktak Jézus legsajátosabb szellemi tulajdonául tekinteni, s a mi csakugyan azon része a kereszténységnek, melynek erkölcsi súlyát, világhódító útját, s a szó szoros értelmében páratlan fontosságát az emberiség fejlődésének történetében köszöni, az is mind tisztán a zsidóságból van merítve: értjük Jézus vallás-erkölcsi tanait, melyek feltalálhatók minden szavában, melyeket előtérbe állított minden alkalommal.

A máig is messze kimagasló szózat: „A mit nem akarsz hogy veled tegyenek, azt ne tedd másokkal se,” melyet Jézus annyira hangsúlyozott, s mely magában foglalja az egész modern humanismust és magában annyi magas elvet, melyért ép napjainkban is oly élénk küzdelem foly még, — tudjuk, hogy e nagy elvet már Hillel is hirdeté, hozzátéve, hogy ez az egész törvény, a többi csak értelmezés.

Jézus egyszerű s mégis oly tartalomdús imája a „M i a t y á n k”, csaknem mondatról-mondatra feltalálható már a Jézus előtti synagógai imádságokban is. A 18

(utóbb 19) részből álló „Thephillah”!) imádsága, mely a synagógai isteniszteletnek lényeges része volt, egyes részeiben vonatkozik a mindenható istenre, nevének szenteltetésére, a bűnbocsánatra, termékeny évre, a gonosztól megmentésre, isten országának eljövételére, stb. íme, itt kere- sendők a „Miatyánk” elemei.

Másfelől feltaláljuk Jézus erkölcstanainál nevezetes részét Jesua b. Sirákh könyvében, míg e tanok egész szelleme felismerhető már az őskor prophétáiban is; hiszen Jézus humanismusának erős gyökerét feltalál- hatjuk J e z a i a s szózatában:

„Avagy inkább nem ez-e a bojt, melyet én válasz- tod am; hogy a gonoszságnak köteleit eloldjad, megoldjad a terhes igákat, és szabadon bocsássad a megromlottakat, és hogy minden igát elszakgassatok; avagy nem ez-e, hogy az éhezőnek megszegd a te kenyeredet, és a sze- - gény bujdosókat bevigyed házadba? mikor mezítelent látsz, megruházzad, és a te testvéred előtt el ne rejtsetd magadat? Akkor feltámad, mint a hajnal a te világos- ságod; és a te ékességed mindjárt kivirágzik, és a te igazságod előtted megyén, az Úrnak dicsősége fedez be téged.”²⁾

A későbbi rabbiknál is, a kik aligha merítették az új szövetségből, feltalálhatók az új szövetség egyes tanai, még a hegyi praedicatio s a miatyánk mondatai is. Mind- ezek a rabbinismus virágzása óta éltek a népben.³⁾

¹⁾ Vesd össze: Jost, I. 175.

²⁾ Jes. 58, 6-9.

³⁾ Jost. I. 412. jegyzet.

A különbség csak az volt, hogy Jézus ezekre, a rabbik pedig a törvény bűvárlására és gyakorlására fektetek a nagyobb súlyt; szóval, Jézus tovább ment a zsidóság erkölcsi tartalmának fejlesztésében.

De a mit bizonyítottak az eddigiek, azt bizonyítják az első keresztény községek is.

Az első keresztények zsidók voltak, zsidók, kiknek megérkezett a messiás, szenvedve értők s elesve mint engesztelő áldozat, hogy felszabadítsa a bűnösség érzete alól a lelkeket.

A megváltás e fogalma erős érzetéig fokozódott annak, hogy ezzel a régi ígéret beteljesült, s a további várakozásnak tárgya többé nem lehet. Ebben állott az egész változás, melyet Jézus eléidézett, egyébként zsidó maradt Jézus községe, nem tépte el a történeti lánczolatot, nem sértette a törvényt, nem hozott be új szokásokat és erkölcsöket, (mert az emlékünnepek nem voltak feltételező tényezői az új vallásnak), szóval, egyszerűen zsidókból állott, a kik bírták már a várt messiást, s tisztelték, mint isten fiát.

Ez alakjában a kereszténység csupán külön iránya volt a zsidóságnak ¹⁾ a legszorosabb fejlődési kapcsolatban állva első sorban az essaeismussal, melyből nyilván vette híveinek jó részét is. Az új irány egész mysticus színezete hozzáütött az essausok életmódjához s nézeteihez, s valószínű, hogy maga Jézus is, mint keresztelő János, be volt avatva az essaeista rejtelmekbe, melyeknek némely kifejezési formáját is köszönheti a kereszténység, a minthogy

¹⁾ A rómaiak mindkettőt ugyanegynek tekintek. Suet. Claud. 25, „similia sectantes.”

p. o. a therapeuta-élet, az essaeus-rend terméke, csakhamar egészen a kereszténységbe ment át.

Midőn a keresztény zsidók társaik közül kiváltak, külső maguktartásában hívei maradtak a zsidóságnak, valamint az maradt volt Jézus maga. A többi zsidóktól csupán csak azon tantételben különböztek, hogy Jézus volt a várt messiás.

Magukat tekintek a zsidóság igaz híveinek, s tanúságot tettek erről az által, hogy a zsidóknál is szigorúbb, a földiektől elforduló és tartózkodó életmódot éltek, a benső kegyesség felé fordulva minden törekvésükkel.

Természetes azonban, hogy hitvallásuk alaptétele néhány év alatt oda kellett hogy vezesse őket, hogy külön imagyülekezeteket tartsanak, mert hiszen a zsidó imádságok át voltak hatva a messiási várakozástól.

Így keletkeztek lassanként külön községek, nazarénusok és (csekély, előttünk már ismeretlen különbséggel) ebioniták nevei alatt fordulva elé a történelemben, minim (váfaj, vagy elfajzás) név alatt a zsidó iratokban. Tény azonban, hogy e nevek is csak sok évtizeddel a kereszténység keletkezte után támadtak, s hogy az új szövetség szerzői előtt ismeretlenek voltak; ezeknek nem kellett külön név, mert hiszen ők voltak az „igaz zsidók.”

A zsidósággal való szoros kapcsolatot mutatja a zsidó keresztények felekezetének első terjedése is, mely kizárólag szóbeli előadások közvetítésével történt, mert az apostolok is ragaszkodtak a zsidó elvhez, nem állítani fél új írott tanokat; ismeretes azon tény is, hogy Péter, rövid habozás után, vajjon a pogány keresztények, a kik körülmetélés nélkül akartak a községbe lépni,

egyenállásúaknak tekinthetők-e? visszatért a J a k a b által mindig fentartott elvhez, t ö r v é n y e i v e l együtt megőrizni a zsidóságot; a nagy részt e felfogásba csak utóbb ü t ö t t e P á l apostol.

Ez első keresztyéneknek hitvallása gyanánt a héberrek e v a n g é l i u m a¹⁾ tekinthető, mely általán a zsidóság talaján áll, a keresztyénségnek tán legrégebbi irata, az első században igen elterjedt, s minden zsidó keresztyén kezében volt.

Maguk a zsidók előtt eredetileg oly kevéssé volt feltűnő az u] irány, hogy midőn felsorolták azon bűnöket, melyek a templom ledőlését okozták volna, a keresztyénségre nem is reflectáltak.²⁾

LXIII.

A keresztyénség mint a zsidóság erkölcsi tartalmának tisztázása.

Sikerült tán kimutatnom az elébbeniekben, hogy a keresztyénség egészen a zsidóságban gyökerezett, hogy nem volt egyéb, mint ennek egyik jelenkezési formája, nem téve hozzá semmi újat, semmi idegent, újításai kizárólag abban állván, hogy a fennálló formákból és külsőségekből egy részt elvetett.

És ez elvetésre nézve is meg kell jegyezni, hogy az koránsem történt elejétől fogva feltett szándékkal és

¹⁾ Vagy „Petras”, vagy az „apostolok” evangéliuma, vagy az „apostolok emléke;” Eus. III 17.

²⁾ Sabb. 115.

oly öntudatossággal, mely e tekintetben legalább, ha a többiben nem is, ellentétbe helyezkedett volna a zsidósággal; nem; a kereszténység, mely elejétől fogva csupán mint a törvények beteljesítője lépett fel, a törvényeket formai és külsőleges részükben is mint ilyeneket elfogadta, s csak lassanként, a küzdelem folytán, a hatás és visszahatás dulakodása alatt jutott odáig, hogy mint lényegteleket a fennálló formák és külsőségek egy részét, ne hogy elvesse, hanem hogy az általa lényegesnek felismertnek feláldozza.

Tán igenis sokat látszom bizonyítani akarni; úgy látszik tán, mintha állításaim folyamában végkép el akarna párologni minden különbség zsidóság és kereszténység közt.

Valóban, ha a kereszténység semmi újat nem tett hozzá, de önmagáért és eredetileg semmi régít sem akart elvetni a zsidóságból, hol marad aztán a különbség a kettő közt?

A különbség íme ennyiben van:

Követve a zsidóságot hosszas és annyira hányatott fejlődési útján, látjuk, hogy az egyéniségi eszme, a szabadság és a humanismus e csirája, melyet a zsidóság ellentétben az antik népekkel, nem vesztett el soha, fokozatosan és szakadatlan következetességgel, észlelhetőleg nyomról nyomra, mind tágabb tért foglalt, mindinkább tisztult, mindinkább ellökte a vele összeegyeztetlent, mindinkább érvényesült a magán- s a közélet mind több mozzanatában; e nagyszerű fejlődési mozgalom állandóan felismerhető minden viszontagsága, minden fordulása közt a nép sorsának.

Ha a történelemben logicát elismerni akarunk, akkor bátran állíthatnák még a bekövetkezetteknek isme-

rete nélkül is, hogy valamint a rügyből végre ki kell fakadnia a bimbónak, úgy ez organicus fejlődésnek el kellett jutnia oly ponthoz, a hol a csira, az egyéniségi eszme kihajtott a humanismus, a szabadság szellemévé, a hol e szellem egész tisztaságában, egész következetességgel, egész öntudatosságban jelenkezik, ellökve magától végkép a mit vele összeegyeztethetetlennek felismert; el kellett érkeznii a percznek, a hol az, a mi annyira a leglényegebb volt a zsidóságban, hogy minden mástól megkülönböztette és külön állását az emberiség fejlődési történetében megszabta, egészen megérve, egészen kifejlődve jelenkezett.

És ez a percz Jézus fellépése volt; a különbség a kereszténység és a zsidóság közt pedig nem volt egyéb, mint a különbség egy és ugyanazon dolog további és közvetlen előbbi fejlődési stádiuma közt. A kereszténység az irás szavainak legszorosabb értelmében a zsidóság törvényeinek „beteljesedése” volt és soha fejlődés az emberiség történetében nem volt oly szerves, oly törvényszerű, természetes, minden ugrás nélküli, mint ez.

A ki így nézi a dolgokat, a ki tudja észlelni azt is, hogy mi történik a bimbó belsejében és nem csak azt látja, hogy hasadtakor a külső zöld kéreg megszakad, az a kereszténység keletkezésében mit sem fog látni, a mi összeférhetlen és magyarázhatlan volna a természeti renddel, a história törvényeivel; nem fog látni ellentétet közt s a zsidóság közt s érteni fogja, hogy az első keresztények magukat tekintek a valódi hű zsidóknak, a mint hogy ők felesztek tovább, emelték ki tisztaságában azt, a mi a zsidóság lényege és minden mástól megkülönböztetője volt; a kik pedig ezen felfogásban azért nem tud-

nának megnyugodni, mivel nem tudják nélkülözni istennek közvetlen interventióját a kereszténység alapításában, azok, a mennyiben kétségkívül a természeti törvényeket is istennek tulajdonítják, nyugodjanak meg abban, hogy isten nem tartozik azon rász törvényhozók közé, a kik céljaikat csupán a maguk alkotta törvények felfüggesztésével képesek elérni.

Hogy a kereszténység és zsidóság közti különbséget ezen általános jellemzés után most már részletezzük, tartsuk szem előtt, hogy mily fejlettségi fokon láttuk már egyfelől a zsidóságban az egyéniségi eszmét, de hogy másfelől e fok még mindig mennyire távol volt a szabadság tiszta szellemétől; bár mennyire is uralkodott ugyanis a zsidóságon az egyéniségi eszme, egy nagy korlátját még mindig erősen állni látjuk; megerősödött e korlát, a nemzeti különletet folyton fenyegető külviszonyok nyomása alatt; ezért hirdetek fennen a rabbik: „emeljetez sövényt a törvény körül” és ez a sövény volt a korlát; ez a sövény: a féltékeny szigor, a folyton szaporodó minutiosus szabályok a külön jelleg biztosítására, a szoros formalismus, a tisztasági félelem, a gondos ragaszkodás a nemzeti élet ősi módjához egész a jottáig; ez a kornak és világnézetnek vallási zamatával ugyanaz, a mi a nemzeti élet fenyegettetése idején a sujtáshoz ragaszkodóvá tette a magyart.

Ez utolsó korláttól eltekintve, mindent áthatott és uralt volt már az egyéniségi eszme; ez utolsó korlátot leromboló Jézus, úgy hogy általa már egész tisztaságában nyilvánult az egyéniségi eszme, elannyira, hogy nem lelhető fel tisztábban az egyéni szabadság tanainak más formáiban 19 század lefolyta után sem; valóban e

tanok kútfő írását s a szabadelvűség egész mozgalmát Jézusra kell visszavinnünk, a ki az által, hogy tisztán felismerte azt, a mi a zsidóság erkölcsi s szellemi tartalma volt, azon korban, melyben a legműveltebb népek is a legvastagabb tévtanokat táplálták a szabadságról, a testvériséget, az egyenlőséget, a szabadságot és tiszta humanizmust oly öntudatosan tudta hirdetni.

De vegyük közelebb szemügyre ama korlátot s le-
döntését.

Azon időben, midőn nagy Sándor seregei tomboló viharként nyargaltak végig a kisázsiai apró népségeken, állította fel Simon az igazságos a tant: „emeljetez sővényt a törvény körül.”¹⁾

Annak helyes felismerésében, hogy az önkény a hűtlenség anyja, az iskola ki akarta zárni a tulajdon belátás szerinti cselekvést, „hogy a nép ne menjen tovább;” ez volt a törvény körül emelt sővény.

Minden cselekménynek vagy törvényesnek, vagy törvénytelennek kellett lenni. „Minden tettnek, foglalkozásnak, beszédnek, nálunk vonatkozása van az isten iránti jámborságra, minthogy a törvényhozó semmit sem hagyott vizsgálatlanul és szabályzatlanul. Kezdve kikinek első nevelésétől és házi életmódjától, semmit, a legkisebbet sem engedte át azok választásának s önkényének, kiknek a törvényeket hozta, Az ételekről (hogy melyektől kell tartózkodni s melyek élvezhetők,) a személyekről, a kik ezen életrend részesei legyének, a fáradoalmakról és mun-

¹⁾ Pirke Aboth, 1,1,

kákról a mesterségekben, és ismét a munkaszünetetésről is zsinórmértéket és szabályt állított törvényében, hogy alatta mint atya és úr alatt élve, sem szándékkal, sem tudatlanságból ne vétkezzünk.”¹⁾ Látható ebből, mily sikerdúsa kellett már dolgoznia a rabbinizmusnak, midőn Josephus a mozaikus törvényben hézag nélküli hálót lát az egész élet körül.

E totalitás tetteleg csak mesterséges és gyakran erőszakos törvényértelmezések által volt elérhető; azon logikai munka, mely minden cselekményt a tiltottak és engedettek kategóriáiba helyezett, az iskola nyelvén kötésnek és oldásnak neveztetett. De e kötés és oldás az élet tarka változatosságánál fogva nem volt könnyű munka és szükségkép oly casuistikához vezetett, mely a nevetséggel határolt. Ha „a sövény a törvény körül” egyfelől ebben állott, másfelől a törvény parancsának élesbítésében volt felállítandó, itt is, „nehogy a nép tovább menjen.” A bűnös például a megítélt 40 helyett csak 39 veszzőt kapjon, nehogy tévedésből 41-et mérjen rá a peczér. ²⁾ Isten nevének kimondása egyáltalán megtiltatott, hogy azzal visszaélés semmiképp se történhessen. ³⁾ A természetes érzésben indokolt tilalom, a bárányt nem főzni meg anyja tejében, ⁴⁾ melyben a patriarcha-időkbeli nomád zsidó nép kedélyének oly szép és jellemző vonása nyilvánul, oda tágult, hogy húst tejjel együtt enni nem szabad, mivel meg lehet, hogy ugyanazon viszonyban állnak, de kitégult annyira, hogy húsrá és tejre külön edényt kellett tartani. Egy hullának vagy sírnak

¹⁾ Jos. Ap. II, 16. 17.

²⁾ 2 Mos. 25, 3.

³⁾ 2 Mos. 20, 7.

⁴⁾ 2 Mos. 23, 19.

érintése után oly körülményesek voltak a tisztázások, hogy mindenkinek óvására évenként újra fehérré meszelték az utóbbiakat. ¹⁾

A legnagyobb szenvedélyvel ápoltattak azonban a sabbathi szabályok. Nem szórványosan előforduló tény, hogy a Makkabi-háborúk kezdetén a barlangok őrségei minden ellentállás nélkül hagyták magukat lemészárolni, mivel sabbath napja volt.²⁾ Hasonmód esett Jerusalemben Pompejus kezébe;³⁾ az első keresztény községeknek is imádságuk tárgya volt: „nehogy futásuk télnek idejére avagy sabbath napjára essék,⁴⁾ mert még a járás is e napon 2000 lépésre volt szorítva, a szövetségi sátor távolságára, úgynevezett sabbathi útra, és voltak Jerusalemben furcsa szentek, a kik azon pillanattól fogva, hogy a sabbathot fűjták a templomban, helyből nem mozdultak; a rabbik mikrologiája folyton keresett újabb s újabb tilalmakat s végre azon versengettek, ha vajjon a hitvesi gyönyöröket szabad-e élvezni sabbath-éjjelén, némelyek ezeket is munkának nyilvánítván. ⁵⁾

A rabbinismus szelleme elegendőleg kitűnik ezekből s nem szükség példákat felhoznunk a mindennapi élet más köreiből is. De hogy feltűntessük ez iránynak még egy lényeges oldalát, fel kell említenünk, hogy mind e határozatok, magyarázások és megállapodások, melyek a Hal a eh a,— „eredmény” vagy „gyakorlat” —neve alatt foglaltattak össze, minthogy új törvényt írni általán nem

¹⁾ Mát. 23, 27.

²⁾ 1 Mak. 2, 36.

³⁾ Bell. I. 7, 3.

⁴⁾ Mát. 24, 20.

⁵⁾ Lásd; Jost, I, 180.

volt szabad, a hű megőrzés tekintetéből szószerint voltak megőrzendőek. E szerint az ügyes idézés egyik főerénnyé vált, eltörpítve maga mellett a tulajdon szellemi tevékenységet; meglepő idézettel ejteni zavarba az ellenfélt, a rabbi legfőbb mestersége volt; a rabbik bámulták, midőn a pharisaeus a saducaeus kérdésre, miért volna szükséges tiszta állatok bőrére írni a szentírást? — úgy felelt, hogy mivel írva van: „A te szavad mindenkor az én szájamban legyen,” vagy a kérdésre, mikor lehessen a gyermekeket görögre tanítani? — hajnalkor s alkonyatkor, mivel írva van, hogy: „A törvényt tanuljad éjjel-nappal.” Hasonlókkal élt Jézus is, engedve a közszokásnak; a sadducaeusoknak így bizonyítja a lélek halhatatlanságát: „Nincs-e írva: Én vagyok Ábrahámnak Istene, és Isáknak Istene és Jákobnak Istene? Az isten p e d i g nem holtaknak, hanem élőknek Istenök.”¹⁾

A törvénynek ilyenmű magyarázatásaira, szorosán tudományos módszerességgel, külön szabályok is állítottak. Hillel hagyományos, vagy akár új szabványok- és igazságoknak a thorából levezetésére, hét értelmezési szabályt állít, melyekkel a törvényben implicite tartalmazott parancsokat ki lehessen kutatni. Szerinte következtetni lehetett: 1) a kevésbé fontosról a fontosabbra s fordítva; 2) az analógiából; 3) az írásnak egyszer előforduló általános tételéből különös esetekre; 4) egy tételből, mely több helynek kifolyása; 5) az általánosnak és különlegesnek ellentétéből; 6) az esetek benső rokonságából; 7) a szöveg összefüggéséből.²⁾ Az illeténkép közvetített következtetési eljárás könnyűvé tette a legkalandosabb bizonyításokat is, és ezen

¹⁾ Mát. 22, 32.

²⁾ Grätz, III, 175.

alapul főleg a rabbik példabeszédszerű szörszálhasogatása s furfangja; hogy azonban mennyire feküdt e módszer a korban s hogy mennyire volt szüksége az olyan kultúrának, mely öröklött szent okmányainak szabványai alól kinőve, mégis ezekből akarta, s ezekből volt kénytelen magát igazolni, arról tanúskodik a lelkesedés, melylyel H i l l e l értelmezési szabályai fogadtattak, szerzőjük újabb Ezra gyánánt ünnepeltetvén. Finomabb szellemek, mint Philo s Josephus s komolyabb férfiak, mint Paulus, sem tudtak e módszer alól egészen menekülni. És így, míg egyfelől az írás feltétlen tekintélyének elismerését képezte, hogy a jelent egészen belőle törekedtek igazolni, másfelől e törekvés gyakran szellemének megsértésére s tartalmának kiforgatására vezetett.

De a képnek kiegészítésére fel kell említenünk az írástudás még egy oldalát; az inkább csak mint egyesek rejtelemtana szerepelt, de mégis szorosan összefüggött az írásnak szokottá vált felfogásával s ennyiben felette jellemző. Valamint az- egész hagyomány s tömérdek újabb tan az írásban ben n foglaltak állítattott, úgy lehetek abban még titkok is, a bölcsnek szeme által felismerendők. Alexandriában jött először gyakorlatba e tan az írás történelem-kritikai értelme mögött rejlő pneumaticus értelemről, mivel ez által sok olyan el volt távolítható, a mit a görög műveltségű ember el nem fogadhatott többé, és mivel másfelől ily módon könnyen bele volt vihető az írásba a megkedvelt görög bölcsészet is; jellemeztük ez irányt Philonál: Eltérő okoknál fogva, és eltérő alakban találunk azonban lényegileg hasonlót Palaestinában is; ez a titkos számtan (egyszerűen „kabbalah” „hagyomány-

nak” nevezve) felhasználása volt ily exegeticus czélokra. Az írástudó a szent szöveg betűit számértékükre véve, oly leleplezésekre bukkant, melyekről a profán ember nem is álmodott. Az írás első és utolsó versében hat **ש** = 6000 van; ebből azt következteti a kabbalista, hogy a világ 6000 évig fog állani; a szöveg azt mondja, hogy Mózes szerencsen nőt vett el, ez pedig mint Mózes saját törvényébe ütköző, nem lehet komolyan véve; a kabbalista tehát **כּוֹשִׁית** betűit összeadja (20+6 + 300 + 10 + 400) = 736; e szavak **יַתּוּבָה** evvel egyenértékűek: (10 + 80 + 400) + (40 + 200 + 1 + 5) = 736; így a szerencsen nő helyébe szép arcú nő lépett; a kabbalahnak az ilyeneken kívül még számos módszere volt a szöveg „rejtett értelmének” kifürkészésére.

Ha egyfelől e ragaszkodás a hagyományhoz, e remegő törvényhűség, e törekvés, semmit sem mellőzni, a mi a törvényben van és — benne lehetne, ha egyfelől mindez tiszteletre kész s a fenyegetett nemzeti lét iránti rendületlenség által magyarázva, még tiszteletreméltóbb lesz: nem ismerhető félre másfelől a kártékony hatás, melylyel bírnia kellett oly egyháziasságnak, mely első sorban, mint a legszembetűnőbbre, a külső jelenkezésre fekteté a fősúlyt. Azon mértékben, a melyben a figyelem az objectiv törvényeknek betartása felé fordult, elfordult a gondolkozásmód és a lelkület subjectivitásától. A mióta a tisztázások, tizedek, böjti és ünnepi parancsok száma annyira heves és fontos viták tárgyává lón azóta bajos volt az így elfoglaltáknak a vallásos és erkölcsös élet alapkövetelményeivel is gondolni. Czélba vették a **s z e n t n e k**” mintegy **b i z t o s í t á s á t** objectiv szabályok által, de míg

szilárd alakokba jegezesedett volna, elillant belőle a mi s z e n t volt és csak látszata, köntöse maradt meg.

Természetes tehát, hogy mélyebb kedélyekben felébredt a visszahatás az ilyen törvényszerűség ellen, felébredt a tudat, hogy az igazságosság nem eredhet az ilyen cselekményekből, hanem csupán a lelkiületnek bel világából. Hiszen maga a nép is öntudatlanul érezte a rabbinismus ólomsúlyát, s az, a mit a talmud utóbb „pharisaeus gyötrelmeknek” nevezett, érzékenyen korlátozta a népet és zaklatá a kedélyeket is, mert hisz a nép nem csak vita tárgyának tekinté a szabványokat, mint a rabbi, hanem az örök üdv kérdéseinek is. A rabbik maguk tömérdek szabványukat, melyeket a következtetések végtelen sorozata által deducáltak az írásból, s melyek avval vajmi gyakran csak alig egy szál által függtek össze, egy hajszálon lógó hegyhez hasonlították. E hegy, melyeta rabbik a tudós örömeivel tudtak nézni, alig elviselhető teher gyanánt nehezedett a népnek életére. E terút pedig a rabbik inkább fokozni igyekeztek, mintsem csökkenteni. Mert hiszen ez tette őket mindenhatókká. Épen mivel az általuk meghonosított „igaz Zsidóság” annyira complicált volt, nem nélkülözhetette az igazságos sehol sem az Írástudók tanácsát, és ha valaki nem törődött volna velük, találtak módot szabványaik megtartására szorítani őt intés és óvás, törvényes üldözés és népizgatás által. Valamely egyes soha sem emancipálhatta volna magát befolyásuk alól, az övék volt a mennyek országának kulcsa, a hatalom, megkötni és feloldani. Minden másnál jobban magyarázza ez dühöket, Jézus ellen is; Jézus törekvése, érvényreemelni ismét a zsidóság béltartalmát a rabbinista különöségei felett, hatalmukat veszélyeztető s nem eretneksége

miatt, hanem e miatt üldözik Jézust a megtámadott önérdék lázas hevével.

E nyűgnek átalán érezhető terhessége mellett nem maradhatott el s már korán mutatkozott a reactio; első nyomai tulajdonképen már benn is voltak magában a rabbik törekvésében; a sophista törvénytárgyalási módszerek ugyanis nem csak újabb szabványok deducálására használtattak, hanem csakhamar arra is, hogy ott, a hol az élet új alakulásai s az írás régi szavai közt az ellentét egyáltalán nem volt kiegyenlíthető, legalább fictiv összhangzás létesíttessék. Világos, hogy ez nem egyéb, mint gyümölcse azon reactionnak, melyet a mindennapi élet támasztott a túlzott törvényszerűség ellen, ha mindjárt még köntösében is e törvényszerűségnek.

De akadtak már korán egyes példák arra is, hogy a hol a gyakorlati élet kényszere parancsolt, ott egyenesen és közvetlenül is kilyukasztatott a rabbik törvényszerűsége, még pedig éppen maguk a rabbik által is. így Hyrkán a terménykereskedelem könnyítésére a tizedet illetőleg és Hill el a hitel emelésére a 7-ik évben nyugvó adósságokat illetőleg, a törvényvel világosan ellenkezőleg intézkedtek.¹⁾

De az elvi harc z o t a rabbinismusnak csak Jézus izente meg.

Ezen harc megindítását s folytatásának módját igyekeztek Jézus újabb életírói visszavezetni Jézus egyéniségére, sajátos természetére, és különösen Strauss és Renan magyarázzák ezeket beható gondnal és rendkívüli lélektani mélységgel Jézus különleges egyéniségéből.

¹⁾ Jóst, I. 230, 265.

Mindazáltal, ezzel beérheti az életíró, de nem érheti be a történész. A történész az egyén praedispositióját történelmi tényezőként csak azután fogadhatja el, ha már e praedispositiót a múltakból kimagaráznia sikerült. Felismerik ugyan mint Strauss, mint Renan e tétel igazságát, Jézus egyéniségét tekintik is olyképp, mint egyet a sok közül, hangsúlyozzák is művének összefüggését a múlttal, de egyik sem veszi fel vizsgáló fejtegetéseinek körébe annak kimutatását, miképp kellett a múltnak szükségképp oly egyéniség létrehozására hatni, minő Jézus egyénisége volt. Pedig ez előzetes feltétele Jézus műve történelmi magarázásának egyéniségéből.

Mert a történelem tudományának alapfeltétele a causalitás, s a történelem minden láncszemét csupán az elébbi láncszem magarázhatja. Az egyén önmagában és közvetlenül magarázóul nem szolgálhat, mert a mi tisztán csak az egyénben gyökerezik, az az egyéne és az egyéni életem túl nem hathat.

Az eddigi fejtegetésekben már meg van adva annak magarázata, hogy egy olyan egyéniségnek, minő Jézusé volt, a dolgok természetes rendjénél fogva jönni kellett. Kettőt kell szem előtt tartanunk. Először, hogy azon tulajdonságok, melyek jellemeznek egy egész fajt, okvetlen jelenkezni fognak e faj egyes egyéneiben is, és pedig oly módon, hogy míg némely egyéneken épen nem vehetők észre, másokban csak ellentétes tulajdonokkal vegyest fordulnak elő, koronként akadni fog oly egyén is, melyben egész tisztaságukban jelenkeznek és pedig annyival élesebben, határozottabban, a mennyivel határozottabb a különleges az általánosnál. Azaz, minden faj idővel létre fog hozni oly

egyéniségeket, melyekben általános tulajdonai annyival határozottabban nyilvánulnak, amennyivel határozottabb a különleges az általánosnál.

Midőn kimutattam, hogy az egyéniségi eszmével a zsidóságban elejétől fogva meg volt és folyton fejlett a humanismus, a szeretet és a szabadság csirája, megmagyaráztam már ebben magában annak szükségszerűségét is, hogy jöni kellett oly egyéniségeknek, minő volt p. o. Jezaias és még nagyobb mértékben Jézus.

A másik a mit szem előtt kell tartanunk az, hogy midőn valamely mozgalom a múltak által annyira elő van készítve, hogy immár elodáz hatlan s feltartóztatlanul be kell következnie, latens állapotban meg van már úgyszólván a kedélyekben és szellemekben: akadni fog a sok egyén közt egy, a ki valamennyi többenél még erősebben érzi a közszükséget, s a ki valamennyi többenél több bátorságot érez a kezdeményezésre, és több előnyös tulajdonnal bír a szerencsés keresztülvitelre. Mindez nem egyesül szükségkép egy egyénben. Az, a ki valamennyinél erősebben érzi a közszükséget, rendszerint a kezdeményező is lesz, ha különben mindjárt félénk is volna; a szükség érzete kényszeríti a kezdeményezésre; de nem kell, hogy bírja a szerencsés keresztülvitel tulajdonait is, vagy lehet, hogy csupán a mozgalom bizonyos stádiumáig szükségelt tulajdonokkal fog rendelkezni; ilyenkor vagy eleintén mindjárt, vagy a mozgalom bizonyos stádiumában el fog bukni, s a vezérlést, a mozgalom már folyamatban lévén, más egyén veszi át; de ha a mozgalom a múltaknál fogva történelmi szükségszerűséggel bír, mindig fog akadni egyén, a ki azt győzelmes befejezésre vezet. A történelemnek e tételekhez ragaszkodnia kell, ha nem

akar abdicálni tudományosságáról s ha nem akarja con-
cedálni, hogy egy szélhűdés, egy mámor, avagy valamely
házasság elmaradása, szóval bármelyike azon tömérdek
esélyeknek, melyek az emberi gyenge léttel játszanak,
meggátolhatta volna a rómaiak nagyságát, a kereszténység
keletkeztet, a népvándorlást, Amerika felfedezését, de
átalján az emberiség minden fejlődését.

Ha pedig e tételek állanak, akkor magyarázva van
az eddigi fejtegetésekben az is, hogy jönni kellett oly
egyénnek, a ki az immár eltűrhetlen rabbinismus elleni
mozgalom közszükségét valamennyinél erősebben érezte, és
aniak győzelmes keresztülvitelére a kellő tulajdonokkal
is rendelkezett.

Láttuk, hogy a tömeg már érezte egy nagy válto-
zás szükségét, sejtette bekövetkeztét. Láttunk fellépni
kezdeményezőket, mint keresztelő Jánost. János csak bi-
zonyos stádiumig vihette a mozgalmat; a folytatására,
keresztülvitelére szükségelt tulajdonokkal nem bírt. A to-
vább vezérlést átvette Jézus.

Épen mivel a zsidóságot általán jellemző tulajdon-
ságokat egész határozottságban bírta: valamennyi-
többinél inkább érezte Jézus elviselhetlenségét a napi
iránynak, a rabbinismusnak, mely a külsőségekre vetve
magát egészen, mindinkább ellentétbe jutott azzal,
a mi a zsidóság erkölcsi tartalma volt; de ugyanezért
egyúttal valamennyi-
többinél alkalmasabb volt az ez irány elleni harcra is.

Valamint a történelem nem szorul egyes egyénisé-
gekre, úgy nem magyarázhatni a történeteket pusztán az
egyénségből, hanem magyarázni kell az egyént a történ-
tekből. Ha a múltak nem tesznek szükségsszerűvé valamely
mozgalmat, akkor rendelkezék bár az egyén valamennyi

erre megkívántató tulajdonokkal, törekvései csak szélmalomharczok fognak maradni, hatás és foganat nélkül; de ha valamely mozgalom szükségszerűvé vált a múltaknál fogva, akkor soha sem fog hiányozni a vezérlő egyén, mert a sok közt mindig lesz egy, a ki a szükségét leginkább érzi és a ki annak kielégítésére a kellő tulajdonokkal is bír.

És nem csak így nagyjából mutathatjuk ki Jézus egyéniségét a viszonyoktól feltételezetteknek. Sőt ilyenek fogjuk kimutathatni annál részletesebben, minél inkább hatolunk a részletekbe. Így például elég arra utalnunk, hogy a köznép fia volt; mindenekelőtt a köznép érezte a rabbinismus terhét, a köznépben kevésbé vehetett el a zsidóság erkölcsi tartalma, mint azoknál, a kiknek mintegy üzletéhez tartozott a tartalmat feláldozni a külsőségnek, és a köznép embere volt az, a ki nem volt személyes érdek által az uralkodó irányhoz kötve; utalhatunk arra is, hogy Jézus galilaeai volt; hívjuk vissza emlékezetünkbe azon különbségeket, melyeket az illető fejezetekben Galilaea és Judaea közt kimutattunk; a szigorú, sötét szellemű Judaeában soha sem támadhatott volna Jézus, de igenis támadhatott a kedélygazdag néptől lakott, vidám, mosolygó és költői Galilaeában. Nem tartozik reánk tovább nyomozni ez ösvényt; beérjük azzal, hogy kijelöltük mint olyat, melyet el nem mellőzhet az, a ki Jézus egyéniségével valóban történelmileg foglalkozni akar. Az adottak után bátran áttérhetünk magára Jézus egyéniségére, melyet most már elfogadhatunk történelmi tényezőnek, miután megmagyaráztuk támadásának történelmi szükségszerűségét.

Ha azon tulajdonok, melyek a zsidóságban oly csodaszerűen fejlesztették az egyéniségi eszmét egész azon

humanismusig, mely már Jezaiásban és Hillelben jelenkezik, ugyanakkor, midőn az antik világban az egyén becse egyenlő volt a semmivel; ha e tulajdonok egész határozottsággal jelentkeztek Jézusban: akkor jelentkezniök kellett mindenekelőtt fogékony, mélyen érző szívben, mely a szeretetnek hő érzetétől át meg át volt hatva, érzetétől azon szeretetnek, mely az embereket testvérekként öleli magához, mely kiterjed minden élő lényre és melynek okvetlen és a legnagyobb mértékben ki kell terjednie azon lényre, mely az illető öntudatában mint valamennyi lény fölött magasan álló létezik. Ha a rabbik félték, Jézus szerette istent.

Úgyde természete a valamely egyén iránti minden szeretetnek, a viszontszeretet utáni vágy; intenzitását és tartósságának pedig alapfeltétele e viszontszeretetnek akár tudata, akár ott, a hol tudat nem lehet, hite. Annyira áll ez, hogy ott is, a hol szeretet már létezik, a viszontszeretet híjával vagy megszűntével csakis úgy maradhat fenn a szeretetnek érzete, ha csatlakozik hozzá a sajnálkozás, eredve az illető tévelygése vagy benem-számíthatósága feletti meggyőződésből, a mint p. o. a szülő szeretheti elfajult gyermekét, a nagyszívű ember ellenségét.

Az isten iránti szeretet érzetének szoros következménye tehát az isten által való szerettetésnek érzete.

A rabbik félelmes úr, Jézus szerető atyaként tekinté istent.

Megjegyzendő, hogy e felfogás feltűnő és csakis Jézus egyénisége által volt magyarázható szemben az uralkodó napi áramlattal, de éppen nem volt feltűnő szemben átalán a zsidóság szellemével. Hamisítás, azt mondani, hogy a

zsidók istene a haragvó, a félelmes isten volt. Az ó-szövetségben ellenkezőleg gyakran fordul elé mint szerető atya, és az isten, a ki szövetséget kötött népével, a szeretetnek istene. Igaz, hogy mint igazságos isten bünteti a bűnöst, de midőn bünteti is, nem hagyja el népét soha és ott is a hol büntet, végtelennek van feltüntetve kegyelme a bűnbánó iránt. Az illetők egyénisége és külső körülményei szerint aztán igaz, hogy majd a szerető, majd a büntető isten alakja áll az előtérben; de Jézus az ő szerető istenét legalább is annyira fellelheté a szent iratokban, melyekben gyermekségétől fogva járatos volt, mint fellelhetek azokban a haragvó és sújtó istent a rabbik; csakhogy a rabbinismus előtt az illetők egyénisége és főleg az idők nehéz járása folytán a haragvó isten alakja nyomult az előtérbe. míg Jézus szeretet-gazdag szive a szent iratok számos helyén nyilvánuló szerető isten alakjához ragaszkodott. E ragaszkodás aztán, és az ellenszenv a rabbik külső vallásossága iránt, mely Jézus egész lelkületével ellenkezett és melynek elviselhetlenségét a néppel együtt, de épen sajátos lelkületénél fogva valamennyinél jobban érezte, — kölcsönösen kiegészíték, támogaták és fejleszték egymást.

És épen, mivel daczára a nehéz időjárás által fejlesztett egyoldalú napi áramlatnak, a rabbinismusnak, a népből a zsidóság szellemének humanisticus alaphangulata nem veszett ki, és mivel a nép is, noha csak ösztönszerűleg, elviselhetlen teher gyanánt érezte a rabbinismust: visszhangra, rokonérzületre, sikerre kellett találnia Jézusnak a nép közt. Meglepő és vigasztaló volt az Israelben már rég elfeledett, egészen újjá vált szó, hogy isten az emberek szerető atyja. Az újabb zsidóság, nehéz csapások alatt

görnyedezve, oda jutott volt, hogy a haragvó istent vette fel vallási életének alapjául. Midőn a pharisaeus serényen gyötrődött ezer s ezer aprólékos és szörszálhasogató szabvány megtartásában, ha, a sadducaeus fontoskodott a templomi szolgálatban, ha a köznép remegésben élt az istentől elhagyatottság érzetében, ha az essaeus elhagyta az istentől elhagyott emberiséget és a pusztába vonult, hogy legalább a maga contójára csinálhasson békét istenével: mindez onnan vala, mert az idők szomorú járásában mindenki a haragvó isten kezét vélte felismerhetni.

És íme, szemben az isteni harag jeleivel, melyek a népre nehezednek, és mozgásba hozzák Israel mestereinek egész tevékenységét, eléáll egy új próféta, a hallatlan beszéddel, hogy isten az emberek atyja a ki szerette őket elejétől fogva, bizonyítás gyanánt pedig utal a mezők liliomaira és a légnek madaraira.

És az új viszony istenhez, új viszonyt hozott magával az emberek között. Ha az emberek istennek gyermekei, akkor egymásközt testvérek és nem törvény és igazság áll köztük, hanem parancsolatja a szeretetnek, mely többet tesz, mintsem a mi követeltetik. A köntöshöz odaadja a köpenyt, a kért egy órához kettőt tesz, megbocsát hétszer hetvenszer, és β senkit sem vádol önmagán kívül. És e szeretetnek nem szab határt emberi viszony.

„Hallottátok hogy megmondatott: Szeressed felebarátodat és gyűlöljed ellenségedet.”

„Én pedig ezt mondom néktek: Szeressétek ellenségiteket, áldjátok azokat, a kik titeket átkoznak, jót tegyetek azokkal, a kik titeket gyűlölnek: és imádkozzatok azokért,

a kik titeket háborgatnak és kergetnek titeket.”

„Hogy legyetek a ti mennyei Atyátoknak fiai, ki az ő napját feltámasztja mind a gonoszokra, mind a jókra és esőt ad mind az igazaknak, mind a hamisaknak.”

„Mert ha azokat szeretitek, a kik titeket szeretnek, micsoda jutalmát veszitek annak? nemde a fukarok is nem azont mivelik-e?”

„És ha csak a ti atyátok fiait köszöntitek szeretettel, mit cselekesztek egyebeknél többet? nemde a publicanusok is, nem azonképen mívelnek-e?”

„Legyetek azért ti tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes.”¹⁾

Új hang volt ez ama zsidóságban, mely törvényhűségének gyanakvó félelmében immár alig producált egyebet gyűlöletnél. Hisz szinte kötelességnek tetszett e nemzedék előtt, gyűlölni a pogányt, gyűlölni a samaritánt, gyűlölni a publicanust; a rabbi pedig gyűlölte a levitát, a pharisaeus a sadducaeust, ketten együtt a tisztátlan népet. De valamint csak szeretet-gazdag szívből fakadhatott az erős hit, miszerint isten az emberek atyja, úgy viszont e hitből csak szeretet folyhatott csupa szeretet mindenki iránt.

Másfelől az istenségi új fogalom e következményének megvalósultával nem vált volna-e feleslegessé a várakozás, a gyötrelmes előkészület isten országára? Avagy nem érkezett volna-e el már önmagában isten országa?

¹⁾ Máté, 5. 43—48.

A pharisaeusok, a rabbik folyton csak azzal foglalkoztak, előkészíteni isten országát. Jézus hozzá fogott isten országának megalapításához. Mert hiszen az ígért messiási ország nem állott-e vajjon az istennel való kiengeszteltség, és az emberek közti testvéri szeretet korában? Ennek megalapítására pedig nem szükségeltetek egyéb, mint a szeretet tanainak elfogadása.

Így a törvényszerű zsidó helyébe isten országa polgárának kellett lépni, a kitől immár nem külső szabványok megtartása, hanem a szívnek tisztasága, könnyörületesség, békesség, szelídség, alázatosság és az igazságnak szomjúhozása követeltetett.

Ezek a parancsolatok, melyeknek a mennyek országa nem hogy megjutalmazása lett volna, mint azt a pharisaeusok képzelek, hanem a melyek teljesítése már magában a mennyek országa. Ebben különbözik Jézus Jánostól is; ez meg akarta kezdem isten országát azon erős hitben, hogy a hű munkának nem fog elmaradni jutalma, istennek az ő segedelmével elnyerendő országa; Jézus maga hozta isten országát, és érezte, hogy bírja azt. Nem külső erőkre, nem győzedelmes kardra és nem isten hatalmára kellett alapítania, hanem alapíthatta az új országot saját súlyára, alapeszméjének benső igazságára, a dolog természetére.

Minél inkább hirdeté tanait a szeretetről és a szívbéli igazságosságról, annál inkább kellett éreznie, hogy tanainak meghonosulása és megvalósulása megvalósítaná mindazt, a mi boldogságot a zsidóság isten országától várt, noha azt egészen más módon képzelte létesülni egykoron. De a régi álmok Israel győzedelmeskedéséről, valamennyi népek fölött, kiholtak már, józanabb felfogásnak

adott helyet az új viszonyok sanyarúsága. A régi ígéletben bízott még a nép, de nem várta többé az egykor remélt alakban. Mi sem állott tehát útjában annak, hogy Jézus sajátos felfogása az isten országáról benne meggyökeresedhessen. És minél inkább gyökeresedett meg benne e felfogás, minél inkább volt áthatva missiójától, annál inkább fejlődhetett aztán valóságos öntudatává az is, hogy ő az istentől küldött megváltó, a messiás, minthogy valósággal ő hozza a földre isten országát. Természetes, hogy ez öntudatával művének folytatására újabb lelkesedést, erőt és eszközöket nyert.

Jézus saját lelkületében és kedély hangulatában lelte fel a maga számára isten országát. Érezte önmagán, hogy a szeretet munkája már önmagában az üdvösség, mely Jehovától külső jutalmat és díjt nem várhat s nem igényelhet többé. Tehát nem kellett egyéb, mint felébreszteni ugyanazon kedélyhangulatot a többiekénél is, és isten országa elérkezett mindenki számára, úgy a mint már elérkezett volt az ő számára. „Hanem keressétek előbb isten országát és annak igazságát, és mind a többi megadatik néktek.”¹⁾

Hogy pedig a népet átalakíthassa, mindenekelőtt kénytelen volt élesen feltüntetni a különbséget a külső törvényszerűség közt, melylyel a pharisaeusok vélték kivívhatni isten országát, és a belső átalakulás közt, mely már önmagában az isten országa volt.

„Mert mondom néktek, hogy ha a ti igazságtok feljebb nem bővelkedendik az Írástudók és a pharisaeusok igazságoknál: sem-

¹⁾ Mát. 6, 33,

miképen nem mehettek be a mennyeknek országába.”

„Hallottátok, hogy megmondattok a régieknek: ne ölj, mert valaki ölend, méltó az ítéletre.”

„Én pedig ezt mondom néktek: hogy valaki haragszik az ő atyjafiára ok nélkül, méltó az ítéletre.”

„Hallottátok, hogy megmondattok a régieknek: ne paráználkodjál.”

„Én pedig ezt mondom néktek: hogy valaki asszonyi állatra tekint gonosz kívánságnak okáért, immár paráználkodott azzal az ő szívében.”

„Ismét hallottátok, hogy megmondattok a régieknek: A te esküvésedben ne hazudj, hanem a miről megesküdted, az úrnak azt megteljesítsed.”

„Én pedig ezt mondom nektek, hogy semmikép ne esküdjete.”

„Hanem a ti beszédeitek legyen, úgy, úgy, nem, nem; ennek felette valami esik, a gonosztól vagy.”¹⁾

Mind e parancsolatok a tettől visszamennek annak forrására; az erkölcsiség nem bizonyos tettek összegében, hanem a lelkiület bizonyos állapotában keresendő. Ennélfogva háttérbe is szorulnak a törvény egyes szabványai az ember belállapotára vonatkozó követelmények elől. Hoseás próféta szózata gyakran halszott Jézus szájában:

¹⁾ Mát. 5.

„Irgalmasságot akarok, nem áldozatot”¹⁾ és egy írástudónak, a ki isten szeretetét magasabbra helyezte az áldozatoknál, azt mondá, hogy nincsen távol isten országától.²⁾ Úgy érezni mások iránt, mint önmaga iránt, „az a törvény és a próféták”³⁾).

Nem az étel tisztátlanít, hanem a gonosz gondolatok. Előtte, a külső törvényszerűség ellen küzdő előtt, senki sem áll oly távol isten országától, mint az, a ki beéri a külső törvényszerűséggel. Ez eltelték soha sem érthetik meg isten országának követelményeit. Ezért üdvözli a rituális szabványok alárendelt értékének felismerésében, mint p. o. bölcsen beszélő írástudónál, az első lépést isten országa felé.

A dolgok természetes következetességében fekszik, hogy a tanítás, az ellentmondás és a küzdelem folyamatában a külsőségek ez alárendelése lassanként ellenök intézett valóságos harciba és egyenes támadásba ment át.

Míg a phariseusok a törvényt mindinkább aprózták, folyton egyes esetekre vonatkozó következetességeket vonva belőle, sophista casuistikában mérlegelve egymás irányában az egyes törvényeket, és élesítve követelményeiket, addig Jézus a megfordított utat véve, a külső, különleges szabványtól visszanyúl annak vallási és erkölcsi tartalmára, és ezzel szemben, és hacsak ennek elég tétetik, könnyen elejti a külsőséget. A rabbik áldozati szabványait alig lehete kitanulni egy emberéletben. Jézus csak annyit mondott: „Irgalmasság jobb az áldozatnál.” A tiszta s a tisztátlan közti különbségeket a végtelenbe szaporította

¹⁾ Hos. 6, 6. Mát. 9. 13; 12, 7.

²⁾ Mát. 12, 33. 84.

³⁾ Mát. 7, 12.

az iskola; Jézus canonja annál egyszerűbb: „Nem fertőzteti meg az embert, a mi a száján megyén be, hanem a mi kijön a száján, az fertőzteti meg az embert.”¹⁾)

A szombat törvényét, száz szabványával együtt, hasonló szempont alá veti; jót tenni szombaton is szabad; nem az ember van a szombatért, hanem a szombat az emberért.

Ilyeténkép rombolta le Jézus az utolsó korlátokat, melyek a zsidóságban megátolták az egyéniségi eszme szabad kifejlődését a szeretet, a humanismus, az egyenlőség, testvériség és szabadság szellemévé.

Egész tisztaságában így fejtette ki a zsidóság erkölcsi tartalmát. Ilymód volt az őműködése „a törvények beteljesítése.”

Külső eszközei a legegyszerűbbek voltak; a galileai tanítók szokásaihoz tartá magát, a mi senkinek sem tűnhetett fel, mivel mindennapi volt; beszélt a synagógában és tanított a községben; nem próféták köntösében lépett a nép elé, hanem a közönséges zsidó ember mindennapi ruhájában.

Belső eszközei a legnagyobbak voltak. Az emberi természet azon ritka normalitása, mely a dús kedélyt, a szeretetgazdag szívet csorbulni semmiben sem engedi; a korszerűségnek élénk érzete; az érzék, felismerni a belsőt a külső alatt; bátorság és lelkesedés hivatásában; mély erkölcsi tartalom, mely erősen érezteté vele, hogy a tiszta erkölcsiség már magában a mennyek országa; végre pedig

¹⁾ Mát. 15. 11.

— a mi nélkül nagyok soha sem történnek — rendíthet len hit önmagában, mely lassanként oda fejlődött, hogy munkálkodásának, sikereinek, az isten országáról való új fel fogásának, s azon ténynek természetes consequentiájában, hogy ő az, a ki isten ez országát az embereknek elhozta: bizonyára csak lassanként fejlődve, de végre erősen meggyökeresedve, felébredt benne annak tudata, hogy ő az istentől ígéit megváltó, a „messiás”, noha nyilván annyira különböző értelemben a közönséges értelemtől, a mennyire különbözött az ő „isten országa”, a közönségesen várttól; így fogadhatta el utóbb — bár eleintén csak tartózkodva és mindenkor szívbeli szerénységgel — a messiásnak a k o r á b a n s z o k á s o s címét is „isten fia”, mely cízzel különben Israel maga, úgymint nagy férfiai és nagy királyai régebben is illettek. ¹⁾ Mindenkor jobban szerette azonban az „ember fia” címét viselni.

Ő egyesítette magában Jezaiás pathosát, Hoseás mélabúját, Jeremiás szelídséget, Ámos vonzalmát a természethez, a példabeszédek megfigyelő adományát és a zsoltárok egész kedélygazdagságát.

LXIV.

A kereszténység a pogányságra utalva.

Láttuk tehát, hogy a kereszténység nem volt egyéb, mint a zsidóságnak azon fejlődési stádiuma, melyben erkölcsi tartalma már egész tisztaságában nyilvánult. Hogy az

¹⁾ 2. Mos. 4, 22;

²⁾ Hos. 11, 1;

³⁾ Zs. 80, 16; 2.

⁴⁾ Sám. 7, 14;

⁵⁾ Zs. 89, 27;

⁶⁾ Zs. 2, 7.

erkölcsi tartalom most már a zsidóság szűk körén túl az összes emberiség javára hatékonnyá válhassék, szükséges annak átvitele a civilisált nagy népek körébe. így az egyéniségi eszme, miután a zsidóságban folyton fejlett, egész a humanismus egy valóságos rendszeréig, át fog jutni az antik világba, melyből ennek más irányban történt egyoldalú fejlődésénél fogva kiveszett vagy legalább is elnyomott volt elejétől fogva. És az erkölcsi nagyságot magában hordó emez eszme, gyakorlativá válván az antik világban, miután találkozandott a görög tudományos nagysággal és a római politikai nagysággal, az ujon találkozott elemek egymásközi kiegyenlítésének harca után: érvényre fogja juttatni az emberi természetben gyökerező szabadsági fogalmakat, melyeknek kimerítő foglalatja fez egyéni szabadság, az egyéniségi eszme végconsequentíája lesz.

De hogy a zsidóságnak a kereszténység által tisztán kifejtett erkölcsi tartalma átmehessen ez antik világba, kettő szükségeltetik:

Először, hogy a kereszténység, mint ez erkölcsi tartalom hordozója, közeledjék az antik világhoz; másodsor, hogy az antik világ azt vissza ne utasítsa.

Szemben azon körülménnyel, hogy a két elem gyökerestől és alapjában homlokegyenest ellentétese volt egymásnak, fontos lesz tisztába jönnünk azon indokokkal és módoszatokkal, melyek az egyiknek átvitelét a másikba mégis lehetségessé tették.

A megállapított két feltétel közül itt az elsőt fogjuk tárgyalni.

Hogyan közeledhetett a kereszténység az antik világhoz?

Tudjuk, hogy; a határozott fellépés a zsidó formalizmus ellen is csak lassanként, a tanítás, az ellentmondás, a küzdelem folyamatában fejlődött ki Jézus működésében; első fellépése épen nem volt a theocratia és külsőségei ellen intézve; igazságos és törvényhű zsidónak mutatkozott maga is, tiszteletet tanúsított e külsőségek iránt is, és nem vélte ezekkel ellentétben levőnek a belső tartalmat, melyen utolsó analysisben ezek is alapultak, és melynek érvényreemelésé törekvését képezte, a nélkül, hogy ezért elejétől fogva szándokában lett volna lerombolni a theocratia külsőségeit.

De ha nem állott volt elejétől fogva ellentétben ezekkel sem, még közelebb állott volt a zsidóságban évszázadokon át meggyökeresdett felfogáshoz a zsidó nép ki váltsa gólt állásáról, hivatásáról és e felfogástól, mint igaz zsidó, még lassabban tudott megválni, mint ama külsőségektől, melyekről csakhamar felismerte, hogy művének útjában állnak.

Jézusban is félreismerhetlenül nyilvánul a hazafiság s a nemzetiség exclusivitásának vonása, mely a zsidó előtt átalán a megvetés, az utálat tárgyává tette az idegent, a pogányt. E vonást csak lassanként törölték el azon külső tényezők, melyek tapasztalataiban és életeseményeiben fekdtek, és azon belső mozzanat, mely tanainak és világnézetének fejlődéssel lépést tartva fejlődött szükségkép, hogy ugyanis ezeknek alapja már önmagában is ellentétben volt amaz exclusivitással.

Jézus szíve is égett népeért, és a leghazafiasabb zsolttár szavaival nevezi Jerusalemet egy nagy király városának.¹⁾ A jerusalemi templom udvarának szentsége

¹⁾ Zs. 48. Mát. 5, 35.

kételyen felül állott előtte, a meggyógyított bélpoklosokat a theocratia külső rendje szerint a paphoz küldte, a synedrion a legmagasabb bíróság volt előtte, melynek felette csak a gehenna áll. ¹⁾)

De épen nem hiányzott benne a hazafiságnak exclusiv oldala sem. Eltiltja tanítványait az igének hirdetésétől a samaritánok városaiban és a pogányok utain; és példabeszédeiben népének beszédmódjához képest a disznók és a kutyák a külső népeket jelentik. ²⁾) Tudja ellenben, hogy az ő népéből az utolsónak is már bölcsőjén nagy ígéret adatott, mivelhogy fia Ábrahámnak³⁾); és még a végnapókban is a hazafiszivnek mély keserve tör ki e panaszban: „Jerusalem! Jerusalem! ki megölnöd a prófétákat ı és megkövezed azokat, kik te hozzád bocsáttatnak, mennyiszer akartam egy begyűjteni a te fiaidat, miképen a tyúk az ő fiait egybegyűjti szárnyai alá, s nem akartad.” —

De úgy, a mint tapasztalnia kellett Jézusnak, hogy a theocratia uralkodó körei megvetik szavát, úgy tapasztalta csakhamar azt is, hogy a theocratia által kizártak annál buzgóbban hallgatják azt.

Már keresztelő János fellépésénél észlelni lehetett, hogy a publicanusok s a bukott személyek tódulnak legbuzgóbban az új igéhez.⁴⁾) A népnek megvetettjei, a kik a theocratianak nem kellettnek többé, a mélyebben sérvült lelkiismeretek, a kik a pharisaeismus üres formáiban vi-

¹⁾ Mát. 5; 14; 5, 22; 8, 3.

²⁾ Mát. 7, 6; 15, 23.

³⁾ Luk. 19, 9.

⁴⁾ Luk. 7, 2).

gaszt többé nem találhattak: buzgón hallgaták a szózatot, hogy isten szerető atya, az irgalom istene és megbocsát a szívből bűnbánónak. Oly hitre és oly szeretetre akadt itt Jézus, a mi löket hiába keresett az eltelt „igazságosok” közt. Viszont, saját természete, a könyörületes szeretet, a szívbéli ösztön segíteni a bajosokon, e szerencsétleneknek elejébe vezette őt. „Az embernek fia elérkezett keresni és üdvözíteni azt, a mi elveszett”, mondja gyakorta, a pharisaeusoknak pedig, a kik hírhedt bűnösökkel látják egy asztalnál, imígy felel:

„Az egészséges emberek nem szűkölködnek orvos nélkül, hanem a betegek. Sőt inkább menjetek el és tanuljátok meg, mi legyen ez a mondás: Irgalmasságot akarok és nem áldozatot: Mert nem jöttem, hogy az igazakat hívnam, hanem a bűnösöket a megtérésre.”¹⁾)

És mind élesebbek, támadóbbak lesznek az igazolás illetén szavai: nem a pharisaeusok többé az erősek, nem a publicanusok többé a betegek.

„Két emberek mennek vala fel a templomba, hogy imádkoznának; az egyik pharisaeus, a másik publicanus.”

„A pharisaeus megállván, ilyen módon mádkozik vala magában: Isten! hálaát adok néked, hogy nem vagyok olyan, mint egyéb emberek, ragadozók, hamisak, paráznák, vagy minemű ím e publicanus is:

„Böjtölök, kétszer egy héten, igazán megadom dézmáját minden marhámnak.”

¹⁾ Mát. 9, 10.

„A publicanus pedig távol állván, nem akarja vala szemeit is az égre felemelni, hanem veri vala mellét, mondván: Isten! légy irgalmas nékem bűnösnek!”

„Mondom néktek, alájöve ez az ő házához megigazíttatva”, inkább hogy sem amaz, mert valaki felmagasztalja magát, megaláztatik, és a ki megalázza magát, felmagasztaltatik.”¹⁾

Az egyszer ilyenképen megindult fejlődés szükségkép kivezetett a zsidóság határain túl is. A zsidó népnek felajánltatott a mennyek országa, és épen mint nép, mint összes ég, visszautasította a hívó szózatot. Egyesek öszszegyűjtésére volt utalva Jézus, és a kik jöttek, ép azért jöttek, mert a theocrátiával be nem tudták érni. Jézus saját hivatásában és felfogásában a mennyek országáról nem lelt okot elutasítani őket azért, mivel meghasonlanak a papsággal. De hiszen ugyanennek állnia kellett vég-tére a pogányokat illetőleg is. Rávezethették erre lassan-ként az olyan esetek is, melyeknél fel kellett kiáltania: „Valóban, ilyen hitet Israelben sehol sem találtam!” — mint a hogyan monda a kapernaumi pogány századosról. De figyelembe veendő ismét itt is, hogy Galilaea, az idegennel sűrűn érintkező Galilaea fia volt.

Máté evangéliuma egész drasticitásában tünteti fel Jézus gondolkodásmódjának fordulását a pogányok iránt, a hol az igaz zsidó megvetésével kutyáknak nevezi őket, egész odáig, a hol híveinek közönségébe felveszi őket.

„És kimenvén onnét Jézus, méné Tirusnak és Sidonnak tartományába.”

¹⁾ Luk. 18, 10—14.

„És íme egy asszonyi állat, Kanaán nemzetéből való, onnét a tartományból kijöven, kiált vala, mondván néki: Könyörülj rajtam, Uram, Dávidnak fia! az én leányom az ördögtől gonoszul gyötörtetik.”

„Jézus pedig semmit nem felele néki. Akkor az ő tanítványai járulván ő hozzá, kérik vala őtet, mondván: Bocsásd el őtet, mert utánunk kiált.”

„Ő pedig felelvén, monda: Nem bocsátattam én, hanem az Israel házának elveszett juhaihoz!”

„És az asszonyi állat eljövén, térdre esek Jézus előtt, és monda: Uram, légy segítségül nékem!”

„Ő pedig felelvén, monda: Nem jó a fiaknak kenyereket elvenni, és az ebeknek vetni.”

„Az asszonyi állat pedig monda: Úgy legyen, Uram! mert a kölykök a morzsalékokkal élnek, mellyek hullanak az ő Uroknak asztaláról.”

„Akkor felelvén Jézus, monda néki: Óh asszonyi állat, nagy a te hited! legyen a te kívánságod szerint.¹⁾

Hasonlókat tapasztalhatott már akkor, midőn a nazarethi embereket azon állítással botránkoztatá meg, hogy Isten már a próféták által is fordult a pogányokhoz.²⁾— így jutott odáig, hogy nemcsak a pogányok bebocsáttatásáról, hanem a zsidók kirekesztéséről is beszél:

¹⁾ Mát. 15, 21. stb.

²⁾ Luk. 4, 25.

„Sokan fognak jöni keletről és nyugotról, és fognak Ábrahámmal és Izsákkal és Jákobbal ülni a mennyek országában egy asztalnál: de az országnak fiai kifognak taszítani a sötétségbe, a hol lészen ordítás és fogak csikorgatása.”

Hogy e felfogás haladásnak, fejlődésnek volt eredménye, arról tanúságot tesz a két szózat, melynek elseje hangzott: Ne járjátok a pogányok utait, sem a samaritánusok városait”, — és a másik: „Menjete az egész világba és tanítsatok minden népeket.”

Mindazáltal nagy volt a tartózkodás a pogányok elől még sokáig, és csak Pál apostol volt az, a ki végkép megtörte. Ez elszánt és tetterős férfiú Jézus tanainak végkövetkezetességeit vonta, és e tekintetben művének befejezőjévé lön.

Gamliel tanítványa, buzgó pharisaeus, sőt a főpap szolgálatában élénk részt vevő a jerusalembeli keresztények üldözésében, egyszerre megtérve, új fordulatot adott a kereszténységnek. A zsidó-keresztények még mindig tartották a zsidó törvényeket, a külsőlegeseket is; ez értelemben is nem a törvény lerontói, hanem beteljesítői akartak lenni; Pál merészen fellépett korlátolt irányuk ellen, lángoló buzgalommal igyekezett a kereszténységet a pogányok közé is vinni, a kiktől a zsidó-keresztények még mindig félénken tartózkodtak, és útjának könnyítésére feloldozta a pogányokat a zsidó törvények és szabványok megtartása alól is, a mi természetszerűleg azoknak eltörlésére vezetett a zsidó keresztények közt is. Szellemes felfogásával, melyet kiváló dialectica jellemez, oly szakadást idézett elő, mely részben komoly összeütközésekre veze-

tett mindjárt az új egyház első megalapításánál, részben hatalmas lendületet adott annak a felébredt szellemi és irodalmi vita által. Tanai a római és görög községekhez intézett leveleiben vannak lerakva; ismervük: a hitnek hangsúlyozása szemben a törvény gyakorlattal. O végkép emancipálta a kereszténységet a zsidó rituálék alól, azaz, a zsidóság erkölcsi tartalmát az idők s viszonyok által teremtett külsőségek alól, vagyis azt, a mi tisztán emberi volt a zsidóságban, az alól, a mi benne különlegesen nemzeti, csupán zsidó volt. Ő volt tehát az, a ki az új tant alkalmassá tette a pogányságra hatni, ő ki azt világvallássá tette.

NYOLCZADIK KÖNYV

**A KERESZTÉNYSÉG MINT AZ INDIVIDUALIS-
MUS ÉBRESZTŐJE.**

NYOLCZADIK KÖNYV.

A kereszténység mint az individualismus ébresztője.

LXV.

A kereszténység terjedésének okai.

Hátra marad ezek után előadni azon okokat, melyeknél fogva az antik világ a kereszténységet befogadta, és kimutatni e befogadásnak azon hatását, melynél fogva az egyéniségi eszme az addig e nélkül szűkölködő antik világba belé vitetett, hogy nagy szerepét az összes civilisációban felvehesse.

Bármily nagy volt minden irányban az ellentét az antik világ s a kereszténység közt, a mint azt a zsidóságból fejlődni, láttuk, semmi sem természetesebb, mint hogy az emberiség közös tulajdonainál fogva az antik világban is már korán képződtek oly kapcsok, fogantyúk, melyek alkalmasak voltak arra, hogy a kereszténység, miután egyszer szemben találta magát az antik világgal, azokba kapaszkodhassak.

Jelesen a görög bölcsészet nagyszerű munkája, mely a római tudományosságunknak is anyjává leve, sok tekintet-

ben már jó eleve előkészíté az antik világ talaját a kereszténység befogadására.

A legszembetűnőbb ellentét az antik világ s a kereszténység közt a polytheismus és a monotheismus ellentéte volt.

Ám a görög szellem korán felismerte az istenek sokaságának összeférhetlenségét az istenségi fogalom lényegével, mely mint a legtökéletesebb, és mindeneknek legfőbb indoka, csak egy lehetett. Így egyes kiváló szellemeknél a monotheismus kiszorítja a polytheismust, míg a köznépnél legalább kiegyezkedik vele, valamennyi istennek szoros alárendelése által egy fő-isten alá.

A vallási kétely, mely ez átalakulással járt, ingadozást hozott létre az erkölcsiség terén is, mely a sophisták tanaiban és mesterségében valóságos nihilismusig fajúit, Az ép görög szellem Socrates nagyszerű alakjában emelkedett fel ez irány ellen, s ő az, ki az egyes görög bölcsek közül itt első sorban érdekel bennünket. A népében uralgó vallási kételylyel szemben nem támaszkodhatott isteni törvényekre, mint a zsidók prófétái; de támaszkodva az emberi természet helyes megismerésére azt hirdeté, hogy a ki e szerint cselekszik, jól fog cselekedni, és ez által fel fogja lelteni a boldogságot.

Emellett Socrates a polytheismus és monotheismus kiegyenlítését illetőleg is igen tiszta tanokkal állott elé, azon körülmény pedig, hogy tanait népiesen és nyílt körben adta elé, saját életével magas példa gyanánt illusztrálta, s értük vértanúságot szenvedett, oly hasonlatosságot ad neki Jézussal, mely mindenkor feltűnt.

Utána egy görög sem tett annyit népének oly fokra emelésére, melyen a kereszténységgel találkozhatott volna, mint

tanítványa Plato. Valónak a dolgokban csupán az eszméket tekinté, azaz általános fogalmukat, ezeket pedig valóságos existenciáknak vette. A legmagasabb eszme a jó eszméje, ez pedig istennel magával ugyanazonos. Az egyes eszméket isteneknek is nevezvén, látható, mint egyeztethető ki bölcselete úgy a görög, mint a zsidó vallással, amott az alsóbb isteneknek, itt az angyaloknak felelvén meg a legmagasabb eszmének, a jó eszméjének alárendelt eszmék sokasága. Midőn az érzéki világ keletkeztet az észnek az ész nélkülivel való vegyülése által magyarázta, az eszméknek találkozása által ellentétükkel (melyet mint a n e m - v a l ó t tüntette fel), ha összefüggésbe ezzel a testet a szellem börtönének nevezi, a bölcselet feladatának pedig a szellem felszabadítását mondja, akkor mindenekelőtt az essaeusokkal és azon gnosticusokkal való rokonsága tűnik fel, kik már korán jelentkeztek a keresztény egyházban; ámde az egész álláspont, mely nem a láthatót, hanem a láthatatlant tünteti fel az igaz valónak, nem ezt, hanem a jövő életet a való életnek, egyenesen magával a kereszténységgel rokon. Ha végre Plato az erényt nem csak a boldogság útjának, mint Socrates, hanem magának a boldogságnak mondja, akkor ugyanott áll, hol Jézus az ő mennyországaival, mely magávat az erény-nyel már meg van nyerve.

Ugyanez eszmét fogadta alapeszméjének és fejleszté egész rendszerré a stoicus iskola, melynek rokonsága a keresztény állásponttal e tekintetben félreismerhetlen, elannyira, hogy szavai a megadásról egyenesen Jézus egyes mondataira emlékeztetnek. De még nevezetesebb a stoicismus, mint a kereszténység útjának egyengetője egy másik irányban. Valamint a zsidóság, úgy az antik világ

is particularista volt a római világbirodalom megszilárdulásáig; a hellen előtt csak a hellen látszott teljes értékű embernek; Plato és Aristoteles sem szabadultak e nemzeti előítéllettől. A stoicusok elsők következtették az emberi nem észbeli tulajdonságának közösségéből valamennyi ember lényegi egyenlőségét és összetartozóságát; a kosmopolitismus eszméje a stoaban tűnt fel először, és valamint a kereszténység, úgy a stoa is testvéreknek nevezte az embereket, mivel v a l a m e n n y i e n i s t e n n e k g y e r m e k e i . A mi az istenségi fogalmat illeti, ezt is tovább fejleszték a monotheismus felé; Zeust az általános világszellemnek, az öslénynek, a többi istent részeinek, jelenkezési alakjainak véve; a mythologia allegóriái magyarázása pedig útmutatóul szolgált az alexandriai zsidóság, utóbb a kereszténység hasonló működésére szemben a szentírással.

De, bármily valószínűtlennek is látszék, még az epikureismus is előkészítésére szolgált a kereszténységnek. Mert hiszen az é l v e z e t alatt, melyet a legfőbb jónak tekintett, nem a pillanatnyi egyes élvezet érté, hanem a lelkiületnek azon állandó derűjét, mely nem egy múltó teher elvállalását s nem egy múltó örömmek elutasítását szükségessé teszi; és ez epikuri lelki derűtség rokon a stoicus rendíthetlenséggel; az erény itt nem cél ugyan, hanem csak eszköz a tőle különváló boldogságra; de ennek elérésére nélkülözhetlen és — elegendő, úgy hogy egyik a másik nélkül fel nem tehető.

De míg ezekben félreismerhetlen a találkozás, másokban az epikureismus kiegészítése volt a stoa-nak, kivált a hol annak szigora egyenesen érzéketlenséggé, kegyetlenséggé fajult; míg a stoa szánalomról és kíméletről mit sem

akart tudni. Epikur kiengesztelődést, könyörületességet hirdetett, és elve: jót tenni kellemesebb, mint jótéteményt élvezni, egyenesen Jézus beszédére emlékeztet.

Midőn végre e különböző iskolák harcában az egyik folyton tagadta, a mit a másik állított, az ebből természetesen inkább fejlődő scepticismusnak azon hatást tulajdonítani, hogy a pozitív hittől még inkább elidegenítette a szellemeket, mint maga a philosophia felé fordulás, igen közelfekvő; figyelembe kell azonban venni, hogy miután a philosophia a fennálló vallás oszlopait megingatta, másfelől azonban megnyugvást maga sem tudott adni a kedélyeknek, végre is oda kellett hatnia, hogy azok fogékonyokká lettek az iránt, a mi újabb isteni kinyilatkoztatás gyanánt lépett eléjük.

Így megmagyarázandó a babona terjedése, a scepticismus virágzása közben, a művelt osztályok közt is, így az új-pythagoraismus egy századdal Kr. e. De ha a vágy azon megnyugvás után, melyet sem az új philosophia által megdöntött régi vallás, sem az új philosophia maga nem adhatott többé, valóban létesült, és a kedélyeket eltöltötte a sóvárgás a túlvilágival való újabb és közvetlen összeköttetés titán; akkor természetes, hogy a fellépett versenyzők között népiességénél úgy, mint erkölcsi tartalmánál fogva is, a kereszténység maradt az előny az erkölcsileg üres pusztá babona, valamint az új-pythagoraismus s utóbb az új-platonismus mesterkelt rendszerei fölött is.

Ezek azok, a mikkel a görög bölcsészet készítő elé az antik világot a, kereszténység befogadására.

Noha a római bölcsészet a görög mellett egészen eltörpül, saját szempontunkból nem szabad figyelmen kívül

hagynunk a rómaiak, bölcsészeti munkálkodásának egy mozzanatát, melyben szintén egyik tényezőjét kell felismerünk a kereszténység előkészítésének az antik bölcsészet által.

A rómaiak, gyakorlati irányuknál fogva, a bölcsészetet is kiválólag gyakorlatiasan vették. Ha már a stoicusok és epicureusok kiválólag sokat foglalkoztak az erkölcstannal, a rómaiak teljesen elejtették a specnlatiót, az iskolás bölcselkedést, s egészen gyakorlativá, népszerűvé tették a philosophiát; e gyakorlati és népszerű kezelés pedig természetsszerűleg leköszörülvén az egyes iskolák és rendszerek éles ellentéteit, azon rómái ecclicismust fejleszté ki, melytől a stoicus Seneca sem ment, s mely Ciceróban találta legnagyobb és legnépszerűbb képviselőjét. Mindkettőnél oly eszmék találhatók az erkölcsi világról, melyeknek rokonsága a kereszténységgel annyira meglepő, hogy p. o. Senecának Pál apostollal való összekötetéséről szóló mondára is szolgáltatnak alkalmat, Egyébkép legalább is annyit bizonyít e körülmény, hogy a szellemek átalán azon irány felé voltak terelve, melynek vezérfászláját nem sokára felragadta a kereszténység. ¹⁾

Sokkal hatékonyabb tényezőkkel járult azonban a rómaiság a kereszténység előkészítéséhez birodalmának roppaut kiterjesztése, valamint az azzal együtt fejlődő imperialismus által.

Az antik világnak, minthogy belőle az egyéniségi eszme, minden valódi szabadság alapja, mindjárt első fejlődésénél kiveszett volt, szükségszerű fejlődéssel el kellett

¹⁾ Feltűnő, hogy a kereszténység terjedéséről írók legnevezetesebbjei is, Gibbon, Draper, Lecky, stb. egyaránt elmulasztották a görög-római philosophiában rejülő e tényezőkre is reflectálni. Teljesen méltányolatnak ellenben Strauss által: *Leben Jesu*, 29. f.

jutnia a legmerevebb egyeduralomig. Még olyankor is, midőn úr és urak nem ültek a nép nyakán, midőn a nép összeségében szabad volt, az egyén nem volt az, minthogy az összeség, az állam volt valamennyinek azon közös célja, melylyel szemben minden egyéni jogosultság eltörpült. Minthogy pedig eszerint az antik világ apró államainak princípiuma nem az egyén volt, hanem az állam, világos, hogy midőn a nép által gyakorlott, hatalmat anyagi és szellemi erő által kiváló, és a hivataloknak több nemzedéken át való viselése által a politikában jártas és egymással szövetkezett családok, az emberi természetnek kiváló állásra való törekvésétől indítatva, magukhoz ragadták: az ellenkező iránynak, mely a „szabadságnak” hamisan nevezett népuralomhoz ragaszkodott, szemben a hatalommal győznie nem lehetett, hacsak a hatalom szolgálni tudta azon célt, mely a népuralomnak is egyedüli célja volt, és hacsak egyenes nyomorba nem hagyta sülyedni az egyének többségét. Már pedig a felülkerekedett családok a hatalomnak központosítása és egyenletesebb irányzása által a célt, az állam nagyságát, többnyire még jobban tudták előmozdítani, mint a népuralom, s így, minthogy az uralkodó principiummal nemesik hogy ellentétben nem voltak, hanem azt egyenesen szolgálták, hatalmuk megszilárdult mindaddig, míg egészen hasonló processus által, egészen hasonló indokok alapján, a sok család hatalma egy család, és végre egy egyén kezébe nem került. E fejlődéssel egészen párhuzamosan folyt azon másik, hogy miután az antik világ államainak princípiuma az állam virulása, fejlődése volt, azon állam, mely e princípiumot a legkövetkezetesebben tudta érvényesíteni, valamennyi többit magában felemésztette.

Íme, az antik világ egész története, magyarázva mint princípiumának eredménye.

Így támadt a roppant kiterjedésű római birodalom, az egy embernek engedelmeskedő római *i m p é r i u m*.

Hogy miként szolgált ez a kereszténység előkészítésére, azzal könnyen tisztába jöhetünk.

Európa, Ázsia és Afrika legpolgárosultabb tartományait egy uralkodó egyesítette, s a törvények, szokások és nyelv belső kötelékei szorosan összefűzték őket. Midőn a kereszténység először szólalt meg lain nyelven, igéi a légiók számára készített közutakon könnyen elterjedhettek Damascustól Britanniáig. ¹⁾ De ez pusztán külső tényező. Belső tényező volt mindenekelőtt: a monotheismus összefüggése az imperiummal. Az antik világ egyik legsajátosabb tulajdona a polytheismus volt, mely homlokegyenest ellentétben állott a kereszténység egyik legsajátosabb tulajdonával, a monotheismussal. Úgy a birodalom kiterjedése, valamint az egyeduralom a polytheismus romlására, a monotheismus támogatására szolgált. A római nagy népközönségben az egyes törzsek és népek istenei összekeveredtek, s ez nem kevésbé mozdította elé egy magasabb, s utóbb egy egyetlen isten fogalmát; a közös politikai kötelek nivellál; ezenfelül százféle papságnak versengése aláasta a polytheismust; hisz az emberi ész nem járhatott el más-kép a tömérdek honi és meghonosított istenségek ellentmondásaival és ízetlenségeivel szemben, midőn valamennyi meg akarta tartani összeegyezzethetlen igényeit; az istenség, mondja Draper, mely honi barlangjában, nemzeti templomában háborítlan tiszteletnek örvend, jelentéktelenné sülved, ha

¹⁾ Lsd: Gibbon: A római birod. hanyatl. és bukása. Hegyessy ford. II. 189.

egy birodalomba egyesített száz nemzet valamennyi istenének versenytársává lesz; a fővárosban megsemmisül a vidéki kapacitás.

A polytheisnius tehát megrendült az impérium által, míg másfelől az egy úr a földön közelfekvővé tette az égbolt egy urának eszméjét is.

A mi a kereszténységnek humanistieus oldalát illeti, erre szintén előkészíthető a szellemeket az impérium; a világpolgárság eszméje, az embernek ember, és nem zsidó, görög, római gyanánt tekintése csak egy világbirodalomban gyökeresedhetett meg.

De van még egy nevezetes nagy tényező. Róma soha sem tekinté az embert egyénnek, hanem mindig tárgynak. A politikai nagyságra vezető pályáját az emberi szenvedések kíméletlen megvetésével futotta be.

Ha a legyőzöttek uralma alatt előnyökre jutottak, ezek csak a körülményekből, soha sem jószántából eredtek. Nem volt öntudatosan, tervszerűen cselekvő civilisator. Rablás és hódítás, törekvéseinek céljai, szellemi fejlődésének legmagasabb fokán sem engedek elismerni mások jogait és jogosultságát, s ha saját polgárai sem lehettek soha egyebek az államot szolgáló eszközöknél, mennyivel inkább tekintettek pusztán dolgoknak az idegenek! Szívtelen politikájában kegyelmet, szánalmat nem ismervén, csakis politikai mély okokból történt, ha visszatartotta néha suhogó csapásra mindenkor felemelt ostorát. Épen mivel az embernek semmisége szemben az állammal volt princípiuma, a kegyelemadásra leereszkedhetett néha, de a jótékonyagra nem tudott emelkedni soha. ¹⁾

¹⁾ Vesd össze: Draper, Intellectual Development of Europe. I. 19. f.

Elpusztult tehát a boldogság, meglegedettség s a jólét, melyet az alája vetett népek mindegyike önállóságában, saját törvényeiben és ősi szokásaiban fellelt volt egykoron; az idegen járom súlyos nyomása, mely főleg a számos polgárháborúban annyira érezhető volt, elkésértette az emberek életét. Minthogy pedig a földi hatalom által való szabadulás felett méltán' kétségbeeshettek, örömmel ragaszkodtak sokan a kereszténység által hirdetett isteni segélyhez, a túlvilág boldogsága általi vigaszhoz, s a kereszténység tanai a szenvedésről, tűrésről, szeretetről, felebaráti érzelméről, annál nagyobb visszhangra találhattak, minél nagyobb ellentétben állottak az uralkodó hatalomnak keserűen érzett magatartásával.

Ha az ezekben felsorolt nagy tényezőkhöz hozzáveszünk még néhány részletesebb körülményt s a kereszténységnek magatartását mindezekkel szemben, teljesen érteni fogjuk a kereszténységnek befogadtatását az antik világ által.

E részletkörülmények közül mindenekelőtt ki kell emelnünk a pogányság némely szembeötlő hibáját, mely a fentjelzett főtényezők mellett még inkább sietteté hanyatlását, és szemben ezekkel azon előnyöket, melyekkel a kereszténység híveinek kínálkozott; a keresztények magatartását illetőleg pedig hangsúlyoztatnunk kell azon egészséges és erőteljes szervezetet, melyre az egyház mindjárt eleintén jutott,

A pogányság papjai Rómában úgy, mint a tartományokban, többnyire nemes származású és jómódú férfiak voltak, kik illető tartományaik szabványai szerint hideg közönnyel végezték ősi szertartásaikat. Saját egyházuk és városuk határaihoz kötve, a fegyelmi és kormányzati

összeköttetés közöttük teljesen hiányzott, és míg szellemüket egymásután ezer istenség fertőzteté be, alig lehetséges, hogy szívök csak egy iránt is őszinte fogékonysággal s ragaszkodással viseltetett volna. Tudjuk, hogy a kevés fogékonyság is, a mi megmaradhatott, mennyire megingott a bölcsészek munkája alatt; a művelt osztályok — ezek közt természetesen a papság jó része is — részint csak ünnepi pusztá külső szertartásnak, részint egyszerűen politikai tényezőknek, átalán pedig egyedül a buta tömeg miatti szükségnek tekinté a vallást. A pogányság így természetesen gyorsan oda süllyedt, hogy az erőtlenségnek s álnokságnak rendszerévé legyen, mely eszmékben, elvekben, életteljes szervezetben egyaránt szűkölködött. A papság, magában is belső buzgalom nélkül, beérte a külsőségekkel s a belső emberrel épen nem gondolt, még kevésbé hatolt a házi életbe, az emberek örömeibe és fájdalmaiba, nem törődött a boldogtalanokkal s kesergőkkel, nem tudott a búsoknak vigaszt nyújtani egy jövő életben, melyet csak kételkedve hitt vagy egyenesen tagadott maga is; a jelen — és pedig annyira sanyarú — világra szorítá az emberek reményeit, és erkölcsi tartalmatlansága mellett evvel már önmagában az önzésre és élvhaj kaszatra utalta azokat, a vigasz nélküli kétségbeesés tanát hirdetve, midőn a balsorsból való menekülésre az öngyilkosságot ajánlá a bátornak: egyebet ajánlani nem tudván! ¹⁾

Mi más a kereszténység, lelkes buzgalmával, lángoló hitével; jutalmazásaival a jelen s túlvilágban egy-, örök kárhózatával másfelül; részletesen kifejtett, tisztán a belső emberre

¹⁾ A pogány vallás jellemzését lásd: Gibbon II, 188. Draper I. 19. f.

számított tanaival a bűnbánásról, megbocsátásról, Krisztus vérének erejéről; törekvésével utána menni az embereknek, felkeresni gazdagot-szegényt, hatni belsejére, benyomulni annál inkább egész a házi tűzhelyig, minél kevesebb helyet talált még a nyilvánosságban; a szűkölködő volt a hívők könyöradományára, a búsongóé szeretetük és részvétük, és minden gyülekezetből imádságok szálltak a mindenható atyához a szenvedőkért s a haldoklókért; rabszolgának s úrnak egy vala törvénye, reménye, üdvözítője, bírója. A keresztény rabszolga — pedig épen a rabszolga hogy kaphatott az új tanon! — bizonyára nem mulasztotta el, nehéz napok idején vigasztalni úrnőjét, hogy a földi baj és elválás múlandó, hogy van világ e világon kívül, van szerető és igaz bíró az ég felett. Íme oly tan, melynek ígéinél a búsongó szíve újonghatott, hogy ne tört volna magának utat; hisz a sanyargatottak és búsongók mindenütt és mindenkor az emberiség nagyobb részét képezték! ¹⁾

A pogányság eszmenélküli és legfelebb hideg számítással hozott áldozatait isten fiának kiengesztelő áldozata helyettesíté, mely mindannyiszor újból az üdvözítőhöz kötö a hívők szívét.

A pogányoknak csupán jelvényekben és képletekben álló szertartásai helyébe tiszta és szellemi szolgálat lépett és a véráldozat helyébe tett vízáldozat testvérekké tévé a hívőket, eltörülve különbséget úr és rabszolga, nemes és nemtelen, teljjogú polgár és idegen közt. Hisz az isteni kedvezmény ígérete minden emberre különbség nélkül kiterjesztetett Minden isteni szabadalom a keresztény

¹⁾ Lsd: Drap. I. 236.

egyház tagjainak tartatott ugyan fenn, de elnyerhetése fel volt ajánlva az összes emberiségnek, s ennél fogva szent kötelessége volt minden megtértnék, barátai és ismerősei körében az áldást, melyben részesült, tovább terjeszteni, leküzdvé az ellenállást, mert hiszen ez az elkárhozással szigorúan fogna büntettetni, mint isten kegyének visszautasítása.

Örök üdv ígértetvén az emberiségnek azért, hogy a hitet elfogadja s az evangéliumot tartsa, annál inkább fogadták el sokan ez előnyös ajánlatot, mivel ekkorában általánosan elterjedt a hit, hogy a világnak vége közeledik, mely hit rendszerint felmerül ott, a hol egy fényes civilisatio kiélte magát.

A kereszténység térj észté e hitet. Sorban utalt az erkölcsi s anyagi bajokra, melyek a birodalmat megtámadták volt: ott volt a belső egyenetlenség, vad népek betörése, éhség és döghalál, üstökös, nap- és holdfogyatkozás, földindulás és vízár, — de mindez — mondák — csak előkészület a nagy csapásra, mely Rómát sújtani fogja, midőn az ég tüze emészti majd fel. A keresztény borzadva, de bizalommal várta az elháríthatlan eseményt, és minden szerencsétlenséget, mely a birodalmat érte, részint a pogányság makacsságának, részint a világ vége közeledtének tudott be. ¹⁾

Egy hatalmas szövetségese volt a kereszténységnek a rettegés is. A félelem sok olyat vezetett a kereszténységhez, a kit a meggyőződés tán nem vezetett volna oda; a sok isten imádásához szoktatott, scepticus és vallásbeli nézeteiben megállapodásra jutni egyáltalán nem tudó polytheista így okoskodhatott: „Ha a keresztény tan

¹⁾ Gibbon, II, 178, 70.

igaz, akkor, nem lévén keresztény, örökre el vagyok veszve; ha nem igaz, akkor meg ártalmamra nincs, ha keresztény vagyok; ezekről pedig mi bizonyosat sem tudván, legjobb politika lesz kereszténynyé lenni.”

Az ilyen keresztény, utóbb megismerkedvén a keresztény magasztos tanokkal, igaz hívővé is válhatott, mindenesetre pedig szaporította a hívők számát és legfeljebb az üldözés idején hagyta el az egyházat.

E félelem mellett nem utolsó tényező volt az egyház csodatevő hatalma sem; bármint gondolkozunk az első egyház csodáiról, elég az hozzá, hogy csodákban akkorában Pliniustól az utolsó rabszolgáig, hitt mindenki, s hogy az egyház száz meg száz tanút és tanúbizonytságot tudott felhozni nevezetesebbnél nevezetesebb csodái mellett. A legbuzgóbb pogányokat gyakran rávették, hogy azon társulathoz lépjenek, mely tényleg ragaszkodott csodatevő hatalmához. Pedig az első keresztények titokszem utakon jártak, elméjüket rendkívüli események hitében gyakorolták; érezték, hogy minduntalan gonosz szellemek által üldöztetnek, és hogy az egyházhoz folyamodván, látományokban gyönyörködtek, jövendölésekből okulhattak, s hogy csodálatosan megmenekültek véstől, betegségtől, sőt magától a haláltól is. ¹⁾

De hathatós tényező lehetett, a keresztény vallás igazsága mellett tanúskodó, a keresztények erényes életmódja is. Ennek ismét több rugója volt: először szoros kapcsolatban voltak az emberi erények legszebbjei a keresztény tannal, másodsor fejlesztettek ezek a keresztényeknél régi bűneik őszinte megbánása és azon természetes tö-

¹⁾ Gibbon, II. 180.

rekvés által is, hogy fenntartsák jó hírnevét azon társulatnak, melylyel sorsukat összefűzték s mely — mint látni fogjuk, — a rágalmaknak amúgy is eléggé ki volt téve.

Az erényesség e tényezője különösen élénken és szembetűnően hathatott ott, a hol elvetemedett embereket vezetett az erény útjára a kereszténység. Tudjuk már Jézus példájából, hogy a kereszténység nem vetette meg azon egyéneknek, — kivált nőknek — társaságát, kik le voltak sújtva bűneik tudata s következményei által. A mint azonban ezek a kereszténység által a büntől való teljes megtisztulhatásának ígérését vették, szívök egész szenvedélyével kapaszkodtak az ígérethez, s a megbánásnak s erénynek éltek;¹⁾ épen szenvedélyes természetük, mely egykor a bűnbe sodorta, most a másik végletre ragadta őket, s ők lettek a legszigorúbb életűek.

De a többi keresztényt is a komoly és visszavonult élet, mely a kornak anyagias élvhajzását megvetette, mérsékletre, gazdálkodásra, szüziességre, józanságra s minden házias erényekre utalta; a mennyiben pedig nagy részök valami üzlettel foglalkozott, érdekükben állott kivált becsületesség által emelni pajzsot a rágalom ellen; a világ megvetése az alázatosságban, gyengédségben, türelemben erősíté őket, az egyenes üldözés pedig az egymáshoz való testvéri ragaszkodásban; ²⁾ tan, melynek ily rendkívüli és magasztos eredménye volt, kétségkívül tiszteletet parancsolt. Róma alig volt képes a hat Vesta-szűz tisztségét betölteni, az első egyház ellenben tömve volt mindkét nembéli egyénekkel, kik örök szüzeséget fogadtak; néhány, mint a tudós Origenes a

¹⁾ Ugyanott, 181.

²⁾ Ugyanott.

csábitásnak késsel metszette útját; néhány érzéketlen, néhány legyőzhetlen volt; a forró Afrika szüzei fekhelyüket papokkal osztva meg, merészen szembeszálltak a csábbal, és erős erényök annál ragyogóbban tündöklött. ¹⁾ Mind az itt felsorolt tényezők hatalmas támaszt nyertek azon ügyes és életerős szervezetben, melylyel az egyház mindjárt eleintén bírt.

Minél inkább fordultak el az első keresztények a világ hiúságaitól, annál inkább követelt a végre bennök is élő emberi természet újabb hatáskört, újabb tért a tettekre, s ez ösztön szerencsésen találkozott a mindinkább terjedő egyház kormányzásának szükségével; azon különálló társaság, mely valamennyi bevett vallással szembeállt, kénytelen volt a gyorsan támadó kül-ellenséggel szemben is szervezkedni s bizonyos számú férfiút alkalmazni oly célból, hogy ne csak a lelkieknek viseljék gondját, hanem a kereszténység földi létéről is gondoskodjanak.

Első szervezetében a kereszténység communista alakban testesült meg, hívei vagyonának összeadása által közös pénztárban, melyből a szükölködők segélyeztettek; a közös pénztárból való támogatás által igen terjedt a vallás a szegényebb sorsúak közt; e tekintetben a déli éghajlat alatt, a hol oly könnyen kielégíthetők az emberi szükségek, látszólag csekély összeg is igen sokat tehetett; ily rendszer azonban csak csekély számú egyének közt s csak rövid ideig állhat fenn gyakorlatilag; alig hogy alkalmazásban volt, már is vitára adott alkalmat a zsidó és a pogány özvegyek segélyzése tekintetében; a községek ön-

¹⁾ Gibbon, II. 183.

kormányzása lassanként átment kiváló egyes férfiak, püspökök általi kormányzásba. Így megmaradt egyfelől a vonzerő a szegényekre nézve, mert a segélyzések folytatottak, de támadt vonzerő az ambícióra nézve is, melyet kiváló állás, utóbb pedig, a vagyon szaporodtával, fényes fizetés és udvartartás is kecsegtetett; másfelől a hatalom ily koncentrációja az egyház erősségére is szolgált; már az első század végén túlnyomó volt az episcopális alak, és az egyházi szervezet ez által oly imponálóvá lön, hogy magára vonta a császárok figyelmét, a kik ekkor jöttek csak annak tiszta tudatára, hogy az új vallás a zsidóságtól egészen különváló valami. ¹⁾

Összefoglalva mindezeket, megmagyarázottnak fogjuk találni a kereszténység meghonosulását a római birodalomban, terjedését daczára az üldözésnek is, mely távol attól, hogy a kereszténységet kipusztíthatta volna, ellenkezőleg szintén megszilárdulására szolgált.

Vizsgálódásunk csakugyan hézagos maradna, ha nem foglalkoznánk az üldözéssel is behatóbban, szemügyre véve nevezetesen indokait és eredményeit, melyek végső elemzésben ismét csak a kereszténység diadalát segíték elő.

Ez üldözést csakis úgy fogjuk teljesen érteni, ha szorosán szem előtt tartunk egy fő körülményt, melyet a történetírók rendszerint szem elől tévesztenek; valamint az antik világ dolgai általán mindig csak úgy fognak a történeti tudomány egész világosságában előttünk állani, ha magyarázásukban, folyton ragaszkodunk azon alaptételhez, hogy az antik világban a valódi szabadság princípiuma hiányzott, úgy áll ez eme üldözésre nézve is.

¹⁾ Draper, I. 236, 241.

Valamennyi történetíró, ez üldözéseket tárgyalva, eonstatálja mindenekelőtt azon szabadelvű tolerantiát, és széles kiterjedésű lelkiismereti szabadságot, melylyel a római impérium bármi néven nevezendő minden vallásnak gyakorlatát tűrte, és ezután különleges okok által igyekeznek érthetővé tenni, hogy a kereszténységgel szemben mégis üldözőleg lépett fel; a magyarázásnak ezen útjára a történetírókat azon könnyen érthető tévedés vezette, hogy általánosnak azt vették, a mi a sok tényben nyilvánult, különlegesnek pedig azt, a mi az egyedül álló tényben nyilvánult; pedig ha egy tény ellenkezik sok ténynyel, még nem következik, hogy a sok tény alapul az általános törvényen, és az egy valamely különleges okon; lehet ellenkezőleg az is, hogy a sok ténynek épen csak egyikében nyilvánul az általános törvény, míg valamennyi többi különleges oknál fogva eltér attól.

Ily eset a rómaiak magaviselete az idegen vallások iránt, és bármi halmazát állítsuk össze az adatoknak, bármi szellemdúsan magyarázzuk azokat, mindaddig, míg ezt fel nem ismertük, e magaviseletet teljesen megérteni nem fogjuk.

Ha ez üldözés történetírói, az antik világ princípiumát teljesen megértettek, és azt az általuk tárgyalt esetre is következetesen alkalmazták volna, minderre rá kellett volna jönniök.

A vallásszabadságot többé nem mint szabályt, a kereszténység üldözését nem mint kivételt igyekeztek volna magyarázni, és akkor mind a kettőt jobban magyarázták volna.

A római vallásszabadságot csak úgy fogjuk teljesen érteni, ha azon alaptétel szemelőtt tartásával, hogy a ró-

mai világ nem alapult a szabadság princípiumán, szemelőtt tartjuk, hogy eme vallásszabadságnak a szabadsághoz átalán és a mi fogalmainkhoz a lelkiismeret szabadságáról semmi köze sincs, hogy ez általános elvekből nem, és csakis egy különleges okból magyarázható; és ekkor már önmagában érteni fogjuk, hogy ott, a hol e külön körülmény hiányzott, hiányzott a vallásszabadság is.

A rómaiak türelme az idegen vallások iránt nem folyt a tolerantia, a szabadság elveiből, hanem a p o l y t h e i s m u s b ó l ;

azon v a l l á s i r á n t ennél fogva, mely a polytheismussal meg nem férhetett, a rómaiak nem is viseltethettek türelemmel.

E két tételben fekszik a keresztényüldözés egyedül helyes és kielégítő magyarázata.

Hogy a vallásszabadság nem tartozott azon elvek közé, melyek által a rómaiak magukat vezéreltetek, annak már a legrégibb tények tanújeléül szolgálnak. Cicero említ egy régi törvényt, mely az új vallások behozatalát megtiltotta volt ¹⁾, és a republica, valamint a császárságnak első idejéből vannak példák, hogy e törvény szigorúan alkalmaztatott is;²⁾ hogy mikép jutott a rómaiság mégis idegen cultusok tűréséhez azt a rómaiak polytheismusa önmagában megmagyarázza; a római polytheismus híve előtt nem lehetett lehetetlen dolog, hogy létezzenek előtte még ismeretlen istenek, a polytheismusnak nem lehet exclusiv jelleme, a phantasiának, a babonának és hiszé-

¹⁾ De Legib., II., 11.

²⁾ Livius, IV; 30. XXV., 1. XXXIX., 8—10. — Val. Maxim., I. 3, §. I., II. — Dion. Cassius, XL., 47; XLII, 26; XLVII, 15; LIV., 6. — Jos. Antiquit., XVIII., 3. — Tacit., Annal., II. 85.

kenységnek határt nem szab; hisz a római előtt az sem volt lehetetlen, hogy emberek istenekké lettek.

De a polytheismusnak nem lehet exclusiv jelleme oly értelemben sem, hogy egy istennek imádása sérthetné a másikat; sőt ellenkezőleg; az istenek mindenike követeli az imádást, de az egyiknek imadásán nem ütközik meg a másik.

Noha tehát a rómainak meg voltak a maga nemzeti istenei, melyeket imádott, és melyeknek imadását követelte is, a polytheismus természetében feküdt, hogy a római uralom és kormányzás alá került népek számával arányosan növekedett az imádott istenek száma is; hogy az idegen népek által imádott és eddigelé ismeretlen istenek valóban létezhesse, az ellen a polytheisticus rómainak megállható ellenvetése nem lehetett; hogy hatalmuk is lehetett, azt bővebb megismerkedés után a könnyen hívő, babonás polytheistával elhittették csakhamar a benszülöttek hitregéi és egyes tények is, midőn például a győztes ellenség maga is nem magának, hanem isteneinek tulajdonítá győzedelmet; végre pedig, ha az idegen istenek — melyek létezhetese ellen azonban kifogás nem lehetett — nem is léteztek volna, imadásuk nem árthatott a polytheismus elveinél fogva, ha csak a nemzeti istenek nem hanyagoltattak el.

Így a római számos háborúi és számos népek feletti uralma által lassanként oda jutott, hogy akárhol bukkant valamely, általa mindeddig nem ismert új istenre, annak áldozni el nem mulasztotta, ha pedig valamely várost estrom alá vett, fontos dolognak tartá a város istenségeinek elébb hódolatát bemutatni; így a római hódítók nem csak a pogány isteneknek, hanem J e h o v a h n a k is

hódoltak és Krisztus felvétele az istenek közé a császárok alatt többször szóban volt; emellett a római természetesen a maga nemzeti isteneit a leghatalmasabbnak tartá, és méltán, mert hisz a népek közt is ő volt a leghatalmasabb.

Midőn tehát a római ily módon bölcs dolognak tartá, nem kerülni rász viszonyba az idegen istenekkel sem, és azokat imáda, annálinkább túrte imádásukat azok által, kiknek amazok nemzeti isteneik voltak; de emellett követelte a saját istenei iránti tiszteletet, sőt utóbb istenökké tett császárajának imádását is, a mi viszont az idegen polytheistánál ép úgy nem találhatott sok nehézségre, a mint az ő isteneit készséggel imáda a római: innen a vallási béke; n m is a tolerantia, a lelkiismeret szabadságának elvei, hanem ez magyarázza, hogy minden istennek cultusa, — hacsak erkölcstelen botrányt nem okozott — háborítlanul gyakoroltatott, noha az idegen vallások elleni törvények nem töröltettek el határozottan soha, hanem egyszerűen hatályon kívül estek.

A türelmetesség e nemének azonban egyszerű következetessége volt, hogy a szabadság, valamely idegen isten tiszteletét követni, nem menthette fel a rómaid saját vallási kötelmei alól. Az. ez irányban nyilvánuló szigor nyomát sem túrte a lelkiismereti szabadságnak. A nép tömege erősen hitte, hogy a birodalom sorsa azon buzgalomtól függ, melylyel a hazai istenek szolgáltatnak; annyira meggyökeresedett volt e tekintetben a türelmetlenség, hogy a legmerészebb szellemek is. még csak nem is mertek arra gondolni, hogy ez másképp legyen; Cicero és Seneca egész határozottsággal nyíltan babonának bélyegezik az ősi hitet, de az első maga is augur, mind-

akettő pedig híven gyakorolja a A állási szertartásokat; továbbá, miután az uralkodó istenítésének keletről áthozott szokása Rómában is meghonosult, a jobbagyi hűségnek tanújele gyanánt is követeltetett a császárok szobrának imádása.

Világosan következik mindezekből, hogy a polytheista cultusok szabadon virágozhattak, míg az oly vallás, mely a polytheismussal lényegi ellentétbe jutott, az üldözést kellett hogy kihívja.

Innen a számos zsidóüldözés, és ez egyik főoka a rajongó zsidógyűlölségnek és mindazon összeütközésnek, mely végre Judaea elpusztítására vezetett.

Világos, hogy e tekintetben még kedvezőlenebbnek kellett lennie a kereszténység helyzetének. A zsidóság még mindig több türelemre találhatott, mint a kereszténység; a zsidóság lényegileg exclusiv volt és ha proselytákat mégis csinált, ez nem igen volt műve a zsidóknak, a kik ellenkezőleg megszokták saját népük számára, reserválnak tekinteni a vallásukban rejlő üdvöt. A keresztények ellenben buzgó térítők voltak, a kik nem mint a zsidók, egyszerűen csak megtagadták az istenek tiszteletét, hanem a népet is erre csábíták; nagyobbbrészt rómaiakból álltak, a kik oly buzgalmat fejtettek ki, hogy némely tartományban egészen kiürültek a templomok;¹⁾ összefügg ezzel, és egy további okot képez, hogy míg a zsidók saját vallásuk gyakorlására szorítottak, a keresztények, mint buzgó térítők, egyenesen megtámadták és kigúnyolták a régi vallást; nem csoda tehát, ha a tömeg minden balsorsot, mely Rómát érte, „az istenek ez ellenségeinek”

¹⁾ Ezt írja Bythiniáról Plinius Trajanusnak.

tulajdonította; földrengések ez időben gyakran fordultak elő, és három-négy üldözés visszavezethető ezekre.

Ezekben fekszik a keresztény-üldözés alapi idoka; csakis ez adja meg a rendesen felhozott okoknak, melyek valamennyien csak másodrendű okok, a kellő súlyt, csakis ez adja meg a rendesen felhozott okoknak azon reliefet mely érthetővé teszi, hogy úgy kellett hatniok, a mint hatottak; a polytheismussal való összeférhetlenség, a térítés, népcsábítás, az agresszió alapindokai nélkül a többi ok elvesztette volna élet, és csupán csak ez alapindokkal összevetve szolgálhatott okú a kereszténység üldözésére.

E rendesen felhozott többi ok a következőkben foglalható össze:

A kereszténység — ebben is eltérőleg a rómaiak által túrt polytheista cultusoktól — gondosan és szorosan szervezett, sok tekintetben — mysteriumaiban — titokszerű társaság volt, sok tekintetben alkalmas a hatalom gyanújának ébresztésére; a császárság politikájának egyik sarkalatos elve volt elnyomni mindent, a mi összeesküvéseknek és felkeléseknek csiráját, hordta magában; ez természetes politika ott, a hol a hatalom egyetlenegy ember kezében van; Trajanus betilt egy tűzoltóegyletet, mivel gyűléseket tart és zárt kört képez; ¹⁾ nem csoda tehát, ha egy számos tisztviselő által gondosan és egységesen vezetett nagy társaság, mely minden gyűlését, és némely tanát, a hozzá nem tartozó elől szorosan elzárta, e mellett pedig nagyobb buzgalmat és ragaszkodást ébresztett, mint maga az állam, és a birodalom minden részében elágazva, folyton terjedt: erős gyanút ébreszt.

¹⁾ Plin. Epist. X. 43.

E gyanút nyílt jelenségek fokozhaták; a gyanús társulat a pogány imperimuot a gonosz szellem művének tekinté, bukását jósolgatá és óhajtá; a nemzeti nagylét érzelme, a hazafiság lelkesedése helyébe más új lelkesedést helyezett; sokan a keresztények közül vonakodtak harcolni a hazáéit és az emberszeretnek valamennyiöket átható szelleme általán ellenkezett azon büszke harcias szellemmel, mely Róma nagysága volt és mely a bukásnak már-már fenyegető veszélyét egyedül háríthatta el; mindez megannyi vád, és megannyi alapos vád volt; de nem hiányzottak az alaptalanok sem; gyülekezeteik elzárkozottsága buja erkölcstelenség, sőt emberevés vádjával indokoltatott; e rágalmakat maga az egyház tette hihetőkké, midőn a meg nem kereszteltek előtt némely dogmát mély titokban tartott, és némely szertartását is nagy sötétségbe burkolta; homályos kősza hírek Krisztus húsáról és vérérol, az úr vacsorájáról, melyhez csak a kereszteltek bocsáttattak, és melyet a pap sem a cathechnmeneknek, sem a laicusoknak meg nem magyarázhatott, alapot szolgáltathattak a cannibalismus vádjára, a szeretetlakomák s a szeretet csókjának szertai táasai, valamint a pogányok előtt érthetlen beszéd, miszerint a keresztények egy testet képeznek, egy testnek tagjai Krisztusban, előidézhették a bujálkodás vádjait; hatványozta mindezt még egy körülmény: a rómaiak a kereszténységet a régtől gyűlölt és megvetett zsidóság egyik felekezetének ismerték, a zsidók pedig nem kevésbé gyűlölték és vetették meg a keresztényeket, mint a rómaiak öket; a megvetett zsidóknak a zsidók által is megvetett és telhetőleg rágalmazott felekezete jó hírnek alig örvendhetett. De nemcsak a zsidók, a keresztények is csakhamar hozzájárultak a kereszténység jó hírnevének ilyenén módon

lerontásához. A kereszténységben gyorsan támadtak felekezetek, és mindjárt az első apologeta, a ki az egyház híveit a felmerült rágalmuk ellenében védelmezi, az eretnekekre nézve hozzá teszi: „Ha vajjon ez emberek ama gyalázatos és mesés tetteket, emberhúst falni, a gyertyákat eloltani és bujálkodásban fetrengeni, elkövetik-e vagy sem, arról nincs tudomásom.”¹⁾ A gyűlölködés növekedtével e kételkedés határozott állítássá változott,²⁾ de viszont az eretnekek sem mulasztották el hasonlóan bánni az orthodoxokkal;³⁾ a római e kölcsönös vádalkodásban előítéleteinek igazolását látta.

Egy további ok a keresztények gyűlölésére azon nagy befolyás volt, melylyel különösen a női kedélyre bírtak; e befolyást a keresztény tanok erkölcsi tisztasága és kedélymélysége, szemben az uralkodó erkölcstelenséggel, mely a női jobb érzést undorral tölthette el, undorral annál inkább, minél inkább merült belé már maga is, természetessé teszi; de a római családi élet talpköve az antik világ általános fogalmaihoz képest, a férj feltétlen auctoritása volt; természetes tehát a megbotránkozás, midőn a nők tömegesen odahagyták a házas ágyat, hogy egy gyűlölt és gyanús hírvű felekezet éjjeli szertartásaiban vegyenek részt; és ha egyenes gyanú nem is támadt volna benne, gyötörhette a férj szívét a tudat, hogy neje — noha gyöngéd és gondos hűséggel teljesíti kötelességeit — egy idegen papság és nem többé az ő erkölcsi hatalma alatt áll, a tudat, hogy neje őt immár csupán szánandó tévelygőnek, ha nem örökre elkárhozottnak tekinti.

¹⁾ Just. Martyr, Apol. 1, 26.

²⁾ Eusebius, IV., 7.

³⁾ Eus. III., 32.

Mert hiszen az egyház elkárhozottnak hirdeté a pogányságot s ez ismét egy további ok volt gyűlölésére; semmi sem volt oly gyűlöletes a régi világban, mint a kedélyeket vallási és túlvilági rémekkel nyugtalanítani ¹⁾, a kereszténység pedig örök kínokra kárhoztatta csaknem az akkori egész emberi nemet, és e tant sikereinek egyik főszerepévé tudta tenni; az egyedül üdvözítés tana remegéssel fogható el a gyengébb kedélyt, s miután azt nem tanítá semmiféle más vallás, világos, hogy e tan nagy előnyt biztosított a kereszténységnek, mert valamint a filozófiában a legvilágosabb, úgy a theológiában a legtűrelmetlenebb rendszer a legerősebb; de a megbotránkozásnak, melyet e tan okozott, tulajdonítható nyilván a felvilágosult Marc Aurel törvénye, miszerint a babonás félelem terjesztője számkivetendő s e félelem terjesztésével karöltve járt a megvetés, melyet a pogány vallás, mint az ördög műve irányában a keresztények az üldözés veszélyei közt is alig tudtak elnyomni, a hívő pogányokat sértő beszédekkel, de a pogány szentségek tettleges megfertőztetésével is egész a tajtékozó örületig ostorozva; a történet számos példát említ, hogy keresztények ilyenek miatt büntetettek.

Ha mindezekre visszapillantunk, érteni fogjuk, hogy a kereszténységnek fel kellett idéznie maga ellen a polytheisták, a bölcsészek és az államférfiak hármasszövetségét, és ha mindezekhez hozzá veszszük a humanizmus teljes hiányát a római világban, és a vérszomjat s az emberi szenvedések iránti közönyt, melyet az amphitheatrum terjesztett, az üldözéseket teljesen érteni fogjuk.

¹⁾ Lásd P l u t a r c h értekezését a babonáról.

Szemben azon már felsorolt okokkal azonban, melyek a kereszténységet oly hathatósan támogatták, az üldözés nem volt olyan, hogy célját érhetne volna. A keresztények az első három század alatt sokat szenvedtek ugyan, de egész 249-ig a nerói üldözés (különben is kétséges) kivételével nem történt egységes kísérlet a kereszténység kiirtására az összes birodalomban; helyi üldözések és népfelkelések gyötrötték ugyan minduntalan a keresztényeket, de nem volt tartomány, melyben egész nemzedéken át üldözetlenül ne maradtak volna; a római birodalom nem is volt úgy szervezve, hogy már minden részében elágazott vallást kipusztíthatott volna; az egész hadsereg, mely felényije sem volt egy mai nagyhatalom seregének, a roppant kiterjedésű határokon volt elszórva, a rendőrség csekély és csak a közönséges rendtartási igényekhez volt mérve, és a nevelés ügyét a kormány támogatta ugyan, de saját kezébe nem vette volt, és így a nézetek irányításának e hathatós tényezőjével nem is dolgozhatott a kereszténység ellen; e mellett a tartományi kormányzók a birodalom nagy terjedelménél fogva sok önállással bírtak és gyakran kedveztek a keresztényeknek, részint egyéni tulajdonoktól, részint a kereszténység elősegítői gyanánt már felhozott okoktól vezetve.

A 249-iki deciusi üldözés első példája egy tervszerű és az állam összes gépezetével keresztülvitt kísérletnek az egész kereszténység kiirtására; ez üldözés azonban már két századon át fennállott egyházat ért, s alig tartott két évig; rövid béke után Gallus ismét üldözte a keresztényeket, de csak vagy egy évig, s távolról sem oly kitartón s általánosan, mint előde; utóda Valerianus négy éven át a kereszténységnek egyenesen barátjául mu-

tatkozott, de utóbb, egész míg 260-ban a persák fogságába nem esett, véresen és általánosan üldözte a keresztényeket; fia Gallicnus azonban megszüntette az üldözést, sőt testületi jogokat is adott a kereszténységnek; ezzel meg voltak törve a kereszténység-ellenes tényezők a kereszténység melletti tényezők által; az egyház 40 éven át csaknem háborítlanul fejlődhetett; keresztények kiváló állásokra kerültek az udvarnál s a tartományi kormányzásban, és nagy tiszteletnek örvendtek; az istenek imádása alól fel voltak mentve, a nép előítélete lecsillapult, a püspökök iránt a városi hatóságok mély tiszteletet tanúsítottak, mindenféle templomok keletkeztek; a pogányság többségben volt ugyan még, de az egyház győzelme nem lehetett többé kétséges; Diocletian rémes üldözése már nem törhette meg; egyfelől Galliára és Spanyolországra, az elsőre épen nem, a másokra csak alig terjedt, e tartományok kormányzója Constantius Chlorus caesar barátja lévén a keresztényeknek, elannyira, hogy egyenesen érdekeik képviselőinek tekintetett; másfelől nem tartott tovább két évnél, 303-tól 305-ig; Galerius, az üldözés szellemi szerzője, Diocletian uralkodó társa, folytatta ugyan, de csupán keleten, és hat év múlva belátta a sikertelenségét. A rendőrség s a katonai erő elégtelensége, a tartományi kormányzók különböző gondolkozásmódja mellett e koronkénti és következetlen üldözések meg nem törhették a kereszténységet; véresek és kegyetlenek voltak ugyan, de a célát tekintve, soha sem voltak elég nagymérvűek.¹⁾

¹⁾ Gibbon Diocletian egész üldözésének — a legvéresebbnek és legáltalánosabbak — áldozatait kétezerre teszi; huszonötöd része azoknak, akik V. Károly alatt Németalföldön életüket veszítették vallásuk miatt és épen ugyanaz a szám, mely Spanyolországban egyedül Torquemada elnöklése alatt égetett el a szent inquisitio által.

Ellenben igenis hasznára voltak ez üldözések a kereszténységnek; igazágtalanság és kegyetlenség összetartást szült a még gyenge községekben és gátot vetett a belviszálynak, a tanúsított áldozatkészség, rettenthetlen bátorság, rendületlen hűség a világ bámulatát hívta ki, az üldözés sikertelensége pedig alkalmas volt új fényt adni az egyháznak, megerősíteni és terjeszteni a hitet isteni eredetében.

De azon okokhoz, melyek a kereszténységnek a római világ által befogadását természetessé teszik, hozzá kell számítanunk azon concessiókat is, melyeket az egyház a pogányságnak tett; igen nevezetes és hathatós tényező ezek közt, hogy a keresztények a pogány istenek lételetét nem tagadták, hanem azt saját vallásukkal gyorsan szoros kapcsolatba hozva, ez isteneket gonosz szellemeknek, a bibliai bukott angyaloknak nyilvánították; e gonosz szellemek szerintük az emberek bálványozási hajlamát csakhamar felfedezték, s arra használták fel, hogy őket a teremtő imádásától elvonják; a kereszténység tehát nem kívánta a pogánytól, hogy eddigi hitét egyszerre pusztágyrémmé vegye, hanem igen könnyítve a capacitáció munkáján, megengedte a mythologiai képzeteket, csak hogy a daemonok iránti tiszteletet az egy isten elleni lázadásnak bélyegzé.

De utóbb a concessiók tovább is mentek; a népet az általa kedvelt és tisztelt pogány ünnepekért és szertartásokért a kereszténység kárpótolni tudta; így vitetett le a szűznek szobra a folyamhoz, ép úgy mint egykor Cybele szobra; így pótolta a Feri a e A u g u s t i ünnepét St. Petri ad Vinculá; az ephesusiak örömkönyvekre fa-

kadtak annak hallatára, hogy az ottan tartott zsinat elhatározta „isten anyjának” nevezni szűz Máriát; a jó ephesusiakban ez a pogány ösztön volt, melyet a kereszténység meg tudott nyerni; elődeik ugyanezt tették volna — Dianáért. Mindez úgy történt, a hogy a tiszta forrás, mire folyammá nő, felvesz valamit anyagából mindazon földnemeknek, melyeken átfutott; de mindez közelebb hozta a pogányságot a kereszténységhez.

Vége mindezek után el nem maradhatott, hogy a római trónért kockát vető nagy hadvezérek és hatalmas katonák közt ne akadjon egy, a ki a kereszténységben rejlő szembetűnő erő felhasználásának gondolatára ne bukkanat volna; ügyes politikusnak nem volt nehéz felismerni, már csak azon körülményből is, hogy az üldözések daczára folyton és gyorsan emelkedett az egyház, miszerint a kereszténység oly hatalom, mely ha el nem bukik, uralkodnia kell; miután pedig megdöntése hiába kísértetett meg, előnyösnek látszott vele szövetekezni; ez volt a legjobb mód híveket toborzani a birodalom minden zugában, s mi a fő, minden légióban; a császári hatalomnak szövetekezve az új vallás egyre fejlődő hatalmával, ellentállhatlan hatalommá kellett lennie. Így jutott Constantín, miután már több más caesar is hajlott többé-kevésbé a kereszténységhez, a keresztényekkel való szövetekezés eszméjéhez; éhez képest irányító politikáját, a hadi események sikerrel koronázták azt — a kereszténység államvallássá lőn.

LXVI.**A kereszténység az egyéniségi eszmét meggyökeresíti.**

Ezzel tényleg és végkép meg volt nyerve a civilizatio azon momentuma, mely a valódi szabadság ki-fejlődhetését egyedül tehette lehetségessé nemcsak, hanem domináló erejénél fogva biztosította is; az antik világban hiányzott és a zsidó világból átkerült egyéniségi eszme meg volt nyerve a civilisalt világnak azon magas kifejlődésében, melyet a kereszténységben elért, önmagában foglalva már a tiszta emberszeretetet s ezzel az egyénnek mint ilyennek oly tiszteletét, mely nem igényelt semmit sem, mint következetes további intellectuális fejlődést, hogy elvezessen egész az egyéni szabadság rendszeréig, minden szabadság foglalatjáig, úgy a mint azt csak a mi napjainkban fejlesztette ki John Stuart Mill. Szóval, a civilizatio eljutott azon pontjához, a hol megindulhatott a szabadelvűség küzdelmes, de feltartóztathatlanul győzedelmes mozgalma, eljutott e ponthoz a görög szellemi nagyság, a római politikai nagyság s a zsidó erkölcsi nagyság találkozása által. Az ész, az akarat, a szív együtt volt

LXVII.

A mire az antik világ képtelen volt.

Találkoztunk ugyan momentumokkal, melyek állítá-sunkkal ellenkezni látszanak; valóban, a kereszténység, a zsidóság erkölcsi tartalma, nélkülözhetlen volt-e az emberiség további fejlődésére, — mely a szabadság fejlődésével egy és ugyanaz, — nem tudta volna-e az antik világ önmagából is kiteremteni a köréből mindaddig hiányzott egyéniségi eszmét, nem tudta volna-e önmagában is odáig fejleszteni, a hova az a kereszténységben fejlett, és így nem tudott volna-e önmaga is birtokába jutni annak, a mi a szabadelvűség mozgalmának előfeltétele volt?

Valóban, az antik világban nem hiányoztak teljesen az erre szükséges tényezők; sőt láttuk, hogy Cicero, Seneca önmaguk is elérkeztek a kereszténység eszméinek magaslatára. Mi szükség tehát a kereszténységre?

Útját kell szegnünk mindenekelőtt egy felmerülhető félreértésnek.

Az ember természetében alapuló tulajdonok nyoma sehol sem veszhet el teljesen, a hol emberek fejlődnek; sőt mindenütt találni fogjuk e tulajdonok valamennyiének bizonyos fejlődését; csakhogy az egyes embereknél úgy, mint az egyes ember-közösségeknél, népeknél, törzseknél, fajoknál megfelelőleg különleges viszonyaiknak, a különböző tulajdonok különfélelékép fognak fejlődni; a mi az

egyikben magasra fejlődik, a másikban elmarad, s viszont; ennél fogva mindenütt aránytalan egyoldalúság fog támadni lassanként, mely ép úgy okozója a bizonyos időn át és bizonyos tekintetben való fényes nagyságnak, mint végre a bukásnak; mert minél fényesebb a fejlődés az egyoldalúságban, a nagyságnak minél kápráztatóbb képét nyújtja, annál élesebb a harmónia hiánya, s, mivel e széthangzás ellentétben áll az emberi természetben alapuló tulajdonoknak a megszilárdulásra nézve nélkülözhetlen harmóniájával, a bukás rendszerint akkor érkezik be, a midőn az egyoldalú fejlődés legnagyobb fokát érte, így bukik Görögország szellemi nagyságának tetőpontján, így bukik a zsidóság azon pillanatban, melyben az emberiséget a kereszténységgel ajándékozza meg, így Róma akkor, midőn a világ urává lett. A történész előtt nem maradhat titok, hogy ugyanazon okok, melyek mind ez egyoldalú nagyságot lehetségessé tették, előidézték a bukást is.

De mindez nem mondja azt, hogy a mi az egyikben magasán fejlődik, a másikban teljesen hiányzik; nem; csak elsatnyul, hátramarad egy másiknak miatta; midőn aztán a másikban eléretett minden, akkor felmerül az elmaradottnak hiánya iránti érzék, felmerül a törekvés, azt pótolni; de késő; egyes szellemeben, egyéni diszociójuknál s viszonyaiknál fogva azon tulajdonok, melyek nem pusztulnak el soha sem az ember természetéből, de melyek az egész közösségben, a fejlődésben elmaradtak, valamint a fentjelzett érzék és törekvés is, kiváló mértékben mutatkozni fognak; egy Cicero, egy Seneca elérkezik a római világban is a kereszténység eszméinek magaslatára; de a nép összessége, mely elejétől fogva más irányban fejlődött és lett nagygyá, ezt önmagából tenni kép-

telén; minthogy azonban a kereszténység létezik, mint-hogy az emberi természet a benne alapuló tulajdonok disharmoniáját örökké törekedni fog harmóniává változtatni, az egész közösség azt, a minnek hiányát érzi, ösztönszerűleg venni fogja onnan, a hol találja, és a római ép úgy felveszi a kereszténységet a gyűlölt zsidótól, a hogy átvette a tudományt és művészetet a bámult görögöktől. Ha a római világban képviselt civilisált világnak a kereszténységre szüksége nem lett volna, ha eszméit önmagából is ki tudta volna teremteni, valóban a kereszténységet nem vette volna fel; de a kereszténység történeti elutasíthatlan szükségé vált, mert csak ez adhatta meg az antik világban hiányzott, s a további fejlődésre immár nélkülözhetlen eszme-anyagot. Ez eszme-anyag sieteti ugyan az antik világ, s különlegesen a római birodalom bukását, de megmenti az emberiséget; a római birodalom úgy is veszve volt, valamint minden egyoldalú fejlődés, mely tetőpontját érte; az emberiség azonban a római, a görög és a zsidó világ eszméinek találkozása által oly bástyáját nyerte a civilisációnak, mely azt nem csak hogy megmentette, midőn valamennyi oszlopa, görög, zsidó, római, a maga különvalóságában elerőtlenedett és bukott, hanem további fejlődését is biztosította, és a barbarbetörés árját gyorsan megtörte.

Hogy a philosophia csakugyan képtelen volt megadni az antik világnak azt, a mit csupán a kereszténység adhatott meg, a concret viszonyokból is kivehetjük.

Kiemeltük már a kereszténység terjedésének okai közt, hogy a philosophia képtelen volt közhasználatosságú támaszt adni az emberiségnek, minthogy a különböző rendszerek harcza ellenkezőleg általános scepticismusra veze-

tett; egyeseket igen, az összességet kielégíteni képtelen volt; de maga sem számolt, a minthogy a népmívelődés állapotánál fogva józanul nem is számolhatott a tömegre; ezt egyenesen utalta a régi vallás babonájára; e mellett az antik világ szabadságellenes szelleme oly erősen súlyosodott a legfelvilágosultabb elmékre is, hogy ezeknek eszökbé sem jutott, komolyan felvenni a szellemi harcot a bevett nézetek ellen; ellenkezőleg; Cicero, Seneca ugyanakkor, midőn legmerészebb eszméiket mondják ki, kötelességül állítják a régi szent szokások követését, a vallási szertartások pontos megtartását ¹⁾, és Cicero maga is augur volt; a tudat, hogy oly vallási szertartások gyakorlása, melyeket valóságos babonának tartunk, erkölcstelen, nem lelt helyet e bölcsészek erkölcsi rendszerében, s ez oly defectus, mely önmagában képtelenné teszi őket az erkölcsi reformra.

Midőn tehát a bölcsészek is képtelenek voltak a reform tettleges megindítására, de másfelől a tudatlan tömeg a bölcsészet által reformálható nem is volt, hogyan pótolhatta volna a bölcsészet a kereszténységet?

Hogy valóban-nem is tudta pótolni, annak jeléül, és egyúttal az antik világ erkölcsi impotentiájának s megmenthetetlenségének tanúságául szolgál a hajmeresztő elerkölcstelenedés, mely éppen akkor érte legmagasabb fokát, midőn Cicero s Seneca taníták legmagasztosb tanaikat.

Az - egyoldalú fejlődés folytán a politikai nagysággal együtt járt az erkölcsi süllyedés, mely bukásra kárhóztatta a római birodalmat fényének tetőpontján. A hatalom s a gazdagság tekintettek a legfőbb javaknak, miután a hata-

¹⁾ Cic. De Divinatione, II., 33; De Nat. Deor., II., 3.

lom pedig egynek kezébe került, a gazdagság szabta meg az egyesnek társadalmi állását; a mely társadalom ennyire jutott, az martaléka már az elerkölcstelenedésnek; a hatalom s a gazdagság összetorlódása a közromlásra vezetett; erkölcsi hatalom megszűnt létezni; törvénynek becse nem volt; a hódító állam évszázados erőszakoskodása s jogtapodása szemben a legyőzöttekkel, természet-szerűleg ide vezetett; a vádló ajándékokkal kellett hogy beterjessze vádját; a nép csöcselékké fajúit; az aristocratiát elnemtelenedett; gyilkolás, árulás szülön, férjen, feleségen, baráton, mérgezés, rendszeresen üzve, házasságtörés, vérfertőztetésig fokozva, napirenden volt; a főrendű hölgyek kicsapongók, bujálkodók s oly veszélyesek voltak, hogy a férfiak nem mertek megnősülni, a házasságot ágyasság pótolta, még a szüzek szemérmertlensége is túltett minden határon, udvarhölgyek s magas államhivatalnokok közös fürdőkben találkoztak, nemtelen mulatságokban gyönyörködtek; a kormánynak jutalomdíjakat kellett kitűzni a házassulásra, sok gyermekkel bírónők megajándékoztattak azoknak pedig, a kik 45 éven felül voltak, a nélkül, hogy gyermekök lett volna, megtiltatott a drágakövek viselésévégre kénytelen volt a kormány büntetésekkel sújtani a meg nem nősülőket; a nők nem hogy vágyaik kielégítésétől tartózkodtak volna, hanem ellenkezőleg oly eszközkhöz folyamodtak, melyeket pirulás nélkül nem is említhetni; az éveket szeretőik száma után számlálták; gyermektelennek, s így a családi köteléktől mentnek lenni különös szerencsének tekintetett; a rómaiak — mondja Plutarch — nem azért nősültek, hogy örökösökkel bírassanak, hanem hogy örökölhessenek; az emberek ettek, hogy okádhassanak, s okádtak, hogy ehessenek; ilyen volt

az élet a születéstől a halálig, s a halál olyan volt, hogy a zsarnok parancsára a római úr tétova s habozás nélkül felmetszette ereit; és legfelebb a zsarnok változtatására gondoltak az emberek, a rendszer változtatására ki sem gondolt.

Itt csak oly segédforrásokkal rendelkező erkölcsi hatalom segíthetett, minőkkel a kereszténység bírt. S ez segített is.

LXVIII.

Az erkölcsiség helyreállítása.

A mire az antik philosophia s az antik vallás egyaránt kéitelen volt, az a kereszténységnek épen egyik fő hatásává lön.

A philosophia sem nem akart, sem nem tudott a tömegre hatni, az antik vallás az erkölcsi élettel nem törődött; a kereszténység eltérve valamennyi pogány vallástól, az erkölcsi nevelést lényeges részei közé emelte; rendszeresen dolgozott ez irányban s munkája alatt a legnemesebb tanok, melyeket az ó-kor legmagasabb szellemei is csak alig tudtak felérni, behatottak a parasztgunyhóba.

Az ennek előidézésére szolgáló számos tényező közt első helyen állott a keresztény tan a jövő életről. Mint-hogy ebben találta a földi élet jutalmát s megtorlását, s minthogy nagy súly volt fektetve a legkisebb bűnre s kötelességmulasztásra is, a keresztények szigorúan ügyeltek erkölcsi életük minden apróságára. Az antik világ

erkölcstana nemesebb szellemeket megnyerhetett az erénynek az erény szép és magasztos voltának feltüntetése által; de az erkölcstelenségétől visszatartani a közönséges embert is, csak a kereszténység tudta, a büntől elriasztó tanaival; innen van, hogy általános, s nemcsak erkölcsterjesztő, hanem erkölcsjavító hatással is, csupán a kereszténység bírhatott.

A kereszténység ebbeli tanainak fogamatát előmozdította gyakorlati törvényhozása; az egyházzal való folytonos közösség főfontosságúvá, az úr vacsoráján való részvét mulhatlan feltételévé tétetett; szigorú erkölcsi fegyelem ezeknek természetes következése volt; bűn nem maradt büntetlen s a legkisebb büntetés az úr vacsorájának néhány hétre való elvonása volt; a poenitentia ideje alatt minden örömtől, még a házassági örömöktől is tartózkodni kellett a bűnösnek, s minekelőtte ismét az úr vacsorájához bocsáttatott volna, nyilvánosan meg kellett magát aláznia az egész község előtt, bevallva bűnét, feloldozásért esdve; minő tényezője az elriasztásnak! Minő közvetlenség,, minő hatás a hívek kedélyére! Másfelől a makacs bűnös kiközösítettet. Megvetés, gyűlölet elhagyatottság volt földi, örök kárhozat pedig túlvilági sorsa.

De nemcsak az érdekre, a lelkesedésre is tudott a kereszténység hatni; az ó-kor ideáljai csak bámulatot ébreszthettek; csupán a kereszténység tudott felmutatni oly eszményi alakot, mely tizenhatszáz év századon át változatlanul hatva minden korra, népre, vérmérsékletre s minden viszonyokra, mély szeretetre tudta gerjeszteni az embereket; Jézus alakja maga az erénynek legnagyobb példája, gyakorlására is a leghathatósabb buzdító volt; a vértanúság hősiességében s a jótettek könyörületességében

egyaránt a Jézus iránti szeretet nyilvánult, E rajongó szeretet mindennél erősebb óvszer volt a bűn, „Jézusnak megbántása” ellen. Nem csuda tehát, ha kétszázaddal a kereszténység behozatala után, a keresztény községek azelőtt s azután egyaránt példátlan erkölcsi tisztasággal dicsekedhettek.

LXIX.

Az emberi élet szentsége.

De valamint átalán az erkölcsi életre, úgy az erkölcsi élet egyes mozzanataira is nyomról nyomra kimutatható a kereszténység tisztító s nemesítő hatása.

Így a testvériségnek keresztény tanából, a tanból, hogy valamennyien az egy Istennek, szerető atyának, gyermekei vagyunk, az emberi élet szentségének fogalma folyt, ebből pedig az emberi élet minden elpusztítottságának feltétlen bűnössége, új fogalom, új, magasabb erkölcsi mérték az akkori világban.

Fokozott fontosságot nyert e fogalom az örök étellel s a bűnösségi fogalmakkal való kapcsolatba hozatal által; az életre ébredt emberi testben — a foetusban is — halhatatlan lélek lakott, hivatva örök üdvre, vagy örök kárhozatra; mily iszonyú felelőssége a gyilkosnak, ha az áldozat — mint p. o. a meg nem keresztelt gyermek is,— ¹⁾ tisztátlan állapotban múlt ki! Mily iszonyú szint öltöttek a keresztény szemében a viadorok játékai, a gyermekgyil-

¹⁾ Az eredendő bűn miatt.

kolás- és elhajtásnak az antik világban mindennapos, úgyszólván semmibe sem vett bűnei.

Innen az embertársak élete s erkölcsi jóléte iránti gond, melyet a pogányság soh'sem ismert; ez sem a rab-szolgának, sem a viadornak, sem a barbárnak, sem a csecsemőnek életével s erkölcsi jóllétével nem törődött, s e törődést tisztán az emberi élet s az emberi lélek szent-ségéről szóló keresztény tan eredményezte.

Természetes tehát, hogy a kereszténység minden erejével küzdött a gyermek ellen elkövetett divatos bűnök s a viador játék ellen, s e küzdelem eredményében a tetteleg megmentett emberéleteknél százszorta fontosabb az erkölcsi eredmény, a kedélyek szelidítése, a viador játékok által terjesztett vad, kegyetlen szellem útjának szegése. Végre az öngyilkosságnak is útját állta a kereszténységnek az emberi élet becséről szóló tana.

LXX.

A rabszolgaság megdöntése és az egyén becsének emelése.

De nemcsak az embernek életétől könnyű szerrel való megfosztása, hanem az emberi élet zár alá vétele is egyik jellemző vonása volt az antik világnak, s itt is hathatósan kiküldött a kereszténység. A rabszolgaság jogszerűsége kétséget nem szenvedett a régi világban. A kereszténységnek ezt természetesen tagadnia kellett; de nen érte be a pusztá tagadással, az elvi megtámadással,

a mit már Seneca is megtett, természetesen ép oly eredménytelenül, a mint a bölcsezszerk törekvései szemben a tömeggel átalán eredménytelenek voltak; a kereszténység, a mellett hogy a keresztények természetes egyenlőségét elvben tanítá, útját törte gyakorlatilag is ez egyenlőségnek; tette ezt mindenekelőtt az egyházi szertartások s az erkölcsi fegyelem közössége által; ezekben, melyekből legmélyebb, legtartósabb benyomásait vette a keresztény, különbség úr és szolga közt nem létezett; oly időben, a midőn az úr, a ki szolgáját halálíg verte, teljesen büntetlen maradt, az illiberisi zsinat ez urat az úr vacsorájától örökre elzártá; a rabszolga-szűz becsülete felett a polgári törvény alig, az egyház szigorúin örködött; a a rabszolga-születés nem volt akadályá a papi-rendbe lépésnek s az egykori szolga mint pap gyakran látta lábainál heverni a legdúsabbakat s legnemesebbeket.

Másfelől a kereszténység erkölcsi becsét adott a szolga-osztálynak. Nagylelkűség, önbizalom, méltóság, függetlenség voltak a római jellem erényei; hogyan fejlődjenek ez erények rabszolgánál? A kereszténység helyet adott az emberszeretet, az engedelmesség, szelídség, türelem, megadás erényeinek, s ezekkel alkalmat adott a rabszolgának is kitűnni az erényben; felébresztette ez a rabszolgában az erkölcsi életet s módot adott az erkölcsnek becsületére a rabszolgában, s ez által a rabszolgának becsülésére is.

Természetes, hogy a keresztény erények közé tartozott a rabszolgáknak szabadon bocsátása is, s ünnepek, megtérések, végrendelkezések alkalmából ezrenként szabadítottak fel az ó-kor e jogtalanjai, míg végre átalán meg nem szűnt a rabszolgaság a kereszténység befolyása alatt.

LXXL**Jótekonyság, testvériség emberszeretet.**

Ezekkel párhuzamosan folyt az általános jótekonysági szellem terjesztése.

A jótekonyság az antik világban állami rendszabály volt, előidézve a politikától s nem a könyörületességtől. A gyermekek eladása, a szegények készsége magukat mint viadorokat áruba bocsátani, a gyakori ínség mutatják, mennyire terjedt a segélytelen nyomor. A jótekonyság egyes példájával találkozunk ugyan, de sehol sincs nyoma az egész társadalmon áthúzódó szokásszerű s a nyomort felkereső azon jótekonysági szellemnek, mely a kereszténységgel mindenütt vele jár. A kereszténység a jótekonyság e szellemét terjeszté egyfelül általán a könyörületesség s a felebaráti szeretet erényeinek hangsúlyozása, másfelül pedig igen hathatósan az által is, hogy a szegényeket Krisztus különös képviselőinek állította, s így az iránta való szeretetet is a jótekonyság hasznára fordította.

A jótekonyság egyike volt a különböző községek közti kapcsolatoknak, az egyiknek feleslege segített a másiknak hiányán, és már jóval Constantin előtt annyira mentek a keresztények e tekintetben, hogy számos kalandort s ingyenélőt vonzottak magukhoz. Julián egyenesen azzal vádolja a keresztényeket, hogy anyagi segély által toborzák híveiket, egyik levelében pedig szinte dühöng s gyalázatnak

mondja, hogy a keresztények nem csak saját, hanem a pogányok szegényeit is segélyzik. Midőn a kereszténység végleg diadalmaskodott, a jótékonyság lelkesedése számtalan oly intézet alapításában nyilvánult, mely a pogány világ előtt teljesen ismeretlen volt. Kórházak, vándorfogadók mindenfelé keletkeztek, végrendelkezések a szegények javára általánosokká lettek, s kiválóan szent életre törekvők, főleg papok, midőn püspökökké lettek, egész vagyonukat odaajándékozták a szegényeknek; némely egyházatya annyira ment, hogy a jótékonyságot nem a könyörületesség, hanem az igazságosság tényének nyilvánítá, állítva, hogy a tulajdon bitorlás, a föld valamennyiünké egyaránt, s a mi egyebet az újkori socialismus állit. E mozgalom kihatott a roskadozó pogányságra is, de a versenyt a kereszténységgel nem bírta el; míg a pogányok járványok idején szökni indultak, a keresztények közbámulatot ébresztettek kitartásukkal, melylyel papjaik köré csoportosulva, enyhítették a nyomort, ápolták a beteget, temették a holtakat.

Újabb tért nyert a keresztények e szelleme, midőn csapás csapásra érte Rómát a barbár népek betörésével; mert a kereszténység könyörületességi szelleme hatni tudott ezekre is; Atila ostorát nem a római fegyver, hanem I. Leo szava tartóztatta fel; hasonlólag léptek fel a püspökök a nagyok és hatalmasok haragjának megtörésére, kegyelmet kérve a zendülőknél, kárhóztatva a kegyetlenséget, látogatva foglyokat, védelmezve özvegyeket, árvákat; minden zárda a közjótékonyság egyik gyúpontjává lón, példa nélkül az emberiség addigi történetében ezeket s ezeket lelkesített a kereszténység, hogy minden érdekeik feláldozásával, gyakran pusztító vész közepette, egész éle-

tüket az emberi szenvedések enyhítésének szenteljék; e raellett a közjótékonytságot külsőleg is organisálta, mert hiszen minden községbe tett egy papot, a kinek egyéb hivatása mellett egyik főfeladata volt, a jótékonytság ápolása. Itt is meg kell jegyezni, hogy a tetteges eredménynél, annyi szenvedés enyhítésénél, fontosabb. ki- hatóbb azon eredmény, mely a jótékonytság általánosításával a közszellem változásában éretett el; e változás feloldhatlan kapcsolatba hozta az igaz erényt az igaz emberszeretettel. tisztította s szelídítette az emberi jellemet, s a könyörü- letességben bátyát állított a védtelenek számára, gátot önző szenvedélyek elé: ha ez oldalról tekintik a dolgot, el kell hogy némuljanak azok is, a kik hivatkozva a zárdák s kivált a kolduló rendek hatására s támaszkodva némely újabb nemzetgazdászati tanra,¹⁾ vádolják az egyházat, hogy meggondolatlan, czélszerűtlen és esztelen jótékonyság- gal a szegények közt több nyomort idézett elé, mint a mennyit enyhített. ²⁾

LXXII

A nő felemelése.

De még egy nevezetes körben nyilvánult és hatott mélyen a kereszténység erkölcsnemesítő ereje, itt is az ember becsét, az egyén értékét s egyenjogúságát érvé- nyesítve.

¹⁾ M a l t h u s.

²⁾ Így Lecky is, „History of european morals from Augustus to Charlemagne” című művében, melynek második kötete egyébiránt kizárólag az első egyház erkölcsnemesítő hatását adja elé oly részletességgel, melynek idevágó adataim egybeállításában igen sokat köszönök.

A kereszténység felemelte a nőt azon lealázó helyzetből, melyet az antik világban elfoglalt, s valamint a rabszolgáknál, a viadoroknál, a szegényeknél, úgy itt is a jogtalanságnak, elnyomásnak, s azon felfogásnak állotta útját, mely pusztá tárgygyá sülyeszt — embert.

A nő állása szoros viszonyban van azon mértékkel, a melyben a férfi érzéki ösztönei kielégítésének készéges eszközét leli fel benne; minél kevésbé lát egyebet a nőben, s niuél nagyobb mértékben látja benne ezt annál lealázóbb esz a nő állása.

Igaz, hogy a nő a római világ végnapjaiban felemelkedett a szoros szolgaság azon állapotából, melyben — épen csak a kéj hölgyek kivételével — az antik világban egész neme élt; ám, a mit egyfelől jogi állásában nyert, annak lehető üdvös hatását százszorososan ellensúlyozta másfelől a jogainak terjesztésével hatványosan lépést tartó elerkölcstenenedés.

A nő szabadabb lett, minthogy azonban a szabadság nem becsének s egyéni jogainak felismeréséből eredt — a mire az antik világ képtelen volt, — hanem eredt az elerkölcstelenedésnek a családi kötelékeket meglazító hatásából, világos, hogy szabadságának nem volt egyéb eredménye, mint hogy a férfi érzéki ösztönei kielégítésének csak még készégesebb eszközét lelte fel benne, s így a nő állása, viszonylagos szabadsága daczára is, még azon állásnál is megalázóbb volt, melyet elfoglalt egykor, a férj feltétlen uralma alatt, midőn szabadságra ugyan nem de legalább becsülésre tarthatott igényt házi erényeiben. A nő emelésének első feltétele tehát a közerkölcsi-ség emelése volt. Ez irányban a kereszténység hathatósan működött, küzdve teljes erejéből a mélyen meggyökerese-

dett fajtalanság ellen. Mindenekelőtt a természetellenes szerelmet — az antik világ e speciális bűnét, — irtotta ki szigorú üldözéssel, s nem kell bővebben magyaráznunk, hogy ez által is mily szolgálatot tett a nőnemnek; de hasonlóan lépett fel az anyák ellen, a kik vásárt csináltak leányaikkal s apróbb bűnöket is keményen sújtott; az ascesis szelleme fokozta ebbeli törekvéseit, s bármi kifogásokat tegyünk ellene, szemben az akkori erkölcstelenséggel igazolt, üdvös és szükséges reactiót kell benne felismernünk; a keresztény szüzek alakja, csodaszerű bátorságuk az erényben s a vértanúságban egyaránt, bűvös hatással volt a kedélyekre..

A kereszténység befolyása alatt a nemi élet viszonyai folyton javultak, a bűn ritkább lett, kevésbé kicsapongó, a nyilvánosságtól elvonuló. A házasságtörés határozott fenyítésre talált, a püspökök nagy bátorsággal léptek fel a barbár királyok soknejűsége ellen;¹⁾ gyónás és szószék nagyban hozzájárult jobb erkölcsök terjesztéséhez.

Nagy Gergely pápa az anyák kötelességévé tette gyermekeik szoptatását, szigorú törvények léptek fel a fényűzés ellen, a görög és kisázsiai cultusok, melyeknél nagy szerepe jutott a prostitutióknak, végleg eltöröltettek s a kéjhölgy lesúlyedt az őt megillető állásra.

A hitvesi kölcsönös hűség határozottan hangsúlyoztatok; az ellentétet azon elnézés közt, melylyel a férfiak gyengesége s azon szigor közt, melylyel a nők iránt a világ csaknem minden időben viseltetett, a kereszténység nem tűrte; az egyházatyák erősen hangsúlyozták azt

¹⁾ Thierry és Dagobert kiályok, sőt Nagy Károly is soknejűségben éltek.

az alapigazságot, hogy egy és ugyanazon tény soha sem lehet elnézhető a férfiúnál, a ki keresi, ha bűnös a nőnél, a ki csak engedi; de ez elméletnél is hatékonyabb volt a házasság szentségszerűvé tételének gyakorlata, mely mindinkább megerősítette a meggyőződést, hogy egy férfinak egy nővel való élethossziglani egybekelése a nemi viszonyoknak egyedüli erkölcsös alakja.

A szüzi tisztaság becsülése s a házasság szentsége a kereszténység ide irányított törekvéseinek legszembe-tűnőbb hatása volt; de volt az új vallásnak fontos más következménye is: a mit köszönhetek neki arabszolgák, azt köszönhetek a nők is; a kereszténység kiválóbb becset adott azon tulajdonoknak, melyek első sorban a nőt díszítik. Az antik világban a legmagasabbra becsült érények közt,—a hitvesi hűség egyedüli kivételével, — egy sem volt női érény; az említett kivétellel mindazon nők, a kik hírre vergődtek, nőietlen tulajdonok által vergődtek arra; jellemző tanúság a nő becsének fel nem ismeréséről; a művészek női kedvencz eszményképe az amazon volt; s ők nagyok voltak a szobrászatban, a duzzadó erő művészetében, de a báj művészetében, a feszítészetben, messze elmaradtak a keresztények mögött, a kik a női tulajdonokra oly nagy súlyt fektettek s még férfi eszményüknek, Jézusnak is női szépséget kölcsönöztek. A spártai nőt, a Grachusok anyját, Porciát bámulhatjuk, de bizonyára nem nőiességükben, hanem ép azért, mert a nőiség határain túl törve férfierényeket mutattak; ellenben magyarországi Erzsébet például, a keresztény nő, megmutatja, hogy van bámulatra méltó magában a nőiségben is. Ezt az antik világ soha sem tudta felismerni; s innen van, hogy a nőt méltányolni nem tudta. De a kereszténység előtérbe

helyezte a szelídség, türelem, megadás, hit, szeretet érényeit s a nőnek meg volt adva az alkalom érényben tündökölni. A szent szűznek cultusa mindinkább érényesülő kifejezése és megszenteltetése is volt az új állásnak, melyet a kereszténység adott a nőnek.

A kereszténység nem mulasztotta el positiv jogokat is szerezni a nőknek;¹⁾ de a női nem emelésére és nemesítésére legtöbbet az eszményi typus azon módosítása által tett, mely fényes helyet biztosított a női érényeknek is, és a melynek bűvös virága gyanánt fejlett ki ntöbb a lovagi asság szelleme, túlvilágítva a középkor minden sötéttségén.

Ilyeténkép reformálta a kereszténység az antik világot, mélyen belenyúlva az egész világnézetbe, melyet fenekestől felforgatott, belevíve s meggyökeresítve benne az egyéniségi eszmét, melyet az kifejleni nem engedett volt, az egyénnek mint ilyennek becséről, jogosultságáról, lényeges egyénértékéről, a humanismusról és testvériségről való fogalmakat részint közvetlen, részint közvetve terjesztve vallási tanaival együtt.

¹⁾ Troplong, Influence du Christianisme sur le Droit.

KILENCEDIK KÖNYV

**AZ INTELLECTUALIS FEJLŐDÉS ES A SZA-
BADSÁG.**

KILENCZEDIK KÖNYV.

Az intellectualis fejlődés és a szabadság.

LXXIII

Az individualismus ébredése a szabadság fejlődését biztosítja.

Az egyén felszabadult az állam nyúge alól; az ember emberré lön; puszta eszközből czéllá vált; nem volt többé kisebb vagy nagyobb szám az állami nagy számvetésben, jogosultsággal bírt önmaga miatt; szükségképi kapcsolatban állt mindezzel, az egyénnek mint ilyennek jogosultságával, értékének felismerésével: hogy minden egyén lényegileg egyenértékűnek vétessék; a szereieit s a testvériség tana s bő érzete megtette” a többit.

Nem kell egyéb, csak helyes fogalmakkal bírni a szabadság lényegéről, és be fogjuk ismerni, hogy a kereszténység olyan elveket tett le a civilisalt világ nézletébe, melyeknek egyszerűen csak következetességét kellett vonni: és azon szabadság, melyet egész tisztaságában még ma is csupán állambölcseleti elméletekben bírunk, létet nyert volna a világban.

Ám a história nem vonhatja a következetességeket oly gyorsan, mint a bölcsez.

LXXIV.**A visszahatás.**

Az egyén felszabadult az államnak addigelé mindent absorbeáló hatalma alól; az állam kora megdőlt. De azért az egyén kora még nem következhetett be. Az államot az egyház döntötte meg, s a minék be kellett következni, az az egyház kora volt; csak egy újabb fejlődés vezetett az egyén korára.

Ennek meg vannak igen egyszerű és igen természetes okai.

A tudományos, a politikai s az erkölcsi nagyság elkülönítve, egyoldalúlag fejlődvén Görögországnak, Rómának és a zsidóknak különleges praedispositiója folytán, sem itt, sem ott nem fejlődhetett az emberiség azon bizonyos fokon túl, mely vagy emez vagy amaz egyoldalú fejlődés tetőpontja volt, mert hiányzott a tökéletesedés további megközelíthetésére a másik két tényező; egyúttal mindenike e külön fejlődéseknek annyival inkább közeledett bukásához a maga különvalóságában, minél magasabb fokot ért el sajátlagos fejlődésében. Ez igen természetes: az egyoldalú fejlődés minden erőt, minden törekvést, minden életnedvet absorbeálván, és minden más érdeket saját érdekének alárendelvén, minden más irányban sorvasztólag kellett hogy hasson, s minél inkább közeledett tetőpontjához, annál nagyobb volt az életerők összhangjának, súlyegyenének hiánya, annál kisebb az életképesség.

De helytelen volna azon ellentéti következtetés, hogy a különleges egyoldalú fejlődések összetalálkozása, a tudományos, a politikai s az erkölcsi nagyság külön fejlődéseinek egyesülése, azonnal segített volna mind e bajon, találkozó három folyamként egyesülten hullámozott volna tovább az emberiség haladásának nagy medrében s megmentette volna egyúttal veszni indult külön képviselőit is.

Figyelembe kell venni, hogy a találkozás meg az egyesülés itt szükségképen két egészen különböző és egymást csak követő stádium lehetett; hogy a három mint i d e g e n találkozott és így állott egymással szemben; hogy az egyesülésre idő kellett, sok idő, mely alatt a kiegyenlítés hosszú és súlyos küzdelmeinek volt helye, ép úgy, mint idő és minden csöppet fenekestől felforgató mozgás kell arra, hogy három egymásba öntött folyadék egyenletes folyadékká váljék; figyelembe kell venni végre azt is, és ez sokat magyarázó körülmény, hogy a három nem találkozott abstract tisztaságban, a hol könnyen fűződött volna egyik a másikba, hanem találkozott mindenik vegyest oly elemekkel, melyekhez lényegileg semmi köze sem volt, de melyek rajta ragadtak azoknál a különleges viszonyoknál fogva, melyek közt fejlődött; sok volt tehát a kiegyenlítendő, az ellökendő, soknak kellett lenni a hullámozó mozgalomnak, minekelőtte a tudományos, a politikai és az erkölcsi nagyság karöltve haladhatott volna az emberiség fejlődésének nagy útján.

Úgy a mint a dolgok álltak, a zsidószellem erkölcsi nagysága győzött a kereszténység alakjában a tudományos és a politikai nagyságot képviselő antik világ fölött, melylyel találkozott, és mint idegennel szükségszerűleg összecsapott volt.

E győzelmet küzdelem előzte meg, s ebben a pogány politikai hatalom és tudomány a kereszténységnek konok ellenségeként szerepelt; baráti indulatot ez a kereszténységben nem ébreszthetett; ezen kívül minden győztes új irányban megvan a túlzás tendenciája, felmutatva az erkölcsi világban a physicának azon törvényét, melynél fogva a mozgásba hozott test tovább mozog, míg legyőzhetlen akadályra nem talál; végre, minden győzelem növeli az erőt; a győztes egyház a morális világ legegyszerűbb törvényeinél fogva nem ápolhatta azt, a mi a pogány világnak volt vívmánya; sőt inkább el kellett nyomnia; el annál is inkább, mert a mi erő benne még megmaradt, az legyőzetése után sem szűnt meg a kereszténység ellen feltámadni; elég Juliánra és bölcseiszeire utalni.

A mennyiben tehát nem volt elég a szabadság elméleti és gyakorlati kifejlődésére oly helyes erkölcsi alapelvekkel bírni, melyek következetesen alkalmazva szükségkép a szabadságra vezetnek; hanem szükséges volt e következetes alkalmazás, erre pedig az intellektuális és politikai nagyság bizonyos mértéke is: annyiban nem lehetett a kereszténység sem még önmagában a szabadság.

LXXV.

Az egyház elvonja a szellemeket a világiaktól.

Hozzá járul mindezekhez másfelől, hogy a kereszténység nem csak az erkölcsi nagyság azon elveit hozta magával, melyek a szabadság alapját képezik, s melyek nélkül annak fejlődése valóban nem is képzelhető; hanem hozott magával pozitív vallást is, még pedig — és itt fekszik a dolog nehezeke — oly vallást, mely súlypontját a földi életen túl a túlvilági életre helyezi és minden mozzanatával erre céloz, utal.

Mi természetesebb, minthogy a kereszténység végleges és teljes győzelmével nagy fordulat állott be az összes emberiség törekvéseiben, melyek nem voltak többé földiek hanem a túlvilágról valók. Minden magasabb szellem, minden nemesebb erő, ragadva a kereszténység árja, győzelme és eredményei által, messze elvetette magától a földi törekvéseket vagy legfelebb a túlvilágra irányzott törekvések eszközei gyanánt becsülte azokat.

Nem csak az eszközök hiányoztak tehát — a tudomány s a politika megvetése után, — hanem hiányzott az akarat is, a szabadságot kifejleszteni a kereszténység erkölcsi nagy elveiből. Ki törődött volna a földi szabadsággal, mikor a koczka, mennyország és pokol, örök kárhozat és örök üdvösség körül forgott?

LXXVI

Az egyház kora.

És ez a dolog nehezeke; e nélkül múltó episod lett volna a pogány tudomány és politika megvetése; de így a világi szellem kivesztével csak az egyházi érdek maradt fen, az egyház feltétlen uralomra jutott, érdeke döntött minden fölött, hatalmi körét folyton terjesztette, hiszen élén emberek álltak, embernek pedig nem lehet sem oly csekély sem oly nagy hatalmat adni, hogy azzal együtt meg ne volna neki adva a törekvés hatalmának még tovább terjesztésére; menynyivel inkább kellett terjeszkedni oly hatalomnak, melynek különleges természeténél fogva az elnyomásaién felszabadulása után rögtön úrrá, minden más hatalmat domináló úrrá kellett lenié, ¹⁾ s mely a túlvilág fontosságának a földi léten messze kiható voltában oly erős és mindennel szemben megállható jogczámmal bírt a terjeszkedésre.

Bekövetkezett az egyház kora.

¹⁾ Érdekes, hogy csaknem abban a perczben, hogy a keresztény-üldözés végleg megszűnik, üldözni kezdik a keresztények a samaritákat. Jost, G. d. J. I. 75.

LXXVII.**A világi érdek ébredése megindítja a szabadelvűség mozgalmát.**

Hogy mi kellett az egyén korának be-
következésére, azt a fennebbiek már önmagukban
megadják.

A kereszténység oly elvekkel ajándékozta meg az
emberiséget melyeket csak helyesen kellett alkalmazni,
hogy a szabadságra, minden szabadság foglalatjára, az
egyéni szabadságra elvezessenek; de a világi szellem ki-
vesztével kiveszett úgy a képesség, mint az akarat az
alkalmazásra.

A mire tehát szükség volt, az abban állott, hogy a földi
lét ismét érdekek bírjon az emberiségre nézve, hogy az
egyházi érdek megszűnjék absorbeálni minden más érde-
ket, hogy a világi szellem ismét felébredjen.

Egyébre valóban nem volt szükség; csak az első lépés
ez irányban és feltartóztatlanul meg kellett indulnia a
szabadelvűség nagy mozgalmának, be kellett következnie
az egyén korának.

LXXVIII.**Az egyház concessiókat tesz a világi és jelesen a harczias szellemnek.**

Az első fordulatot e részben a kard hatalma jelzi.

A kereszténység, elveiből folyólag, pálczát tört volt háború és hadviselés fölött. De az elvnek, ha érvényesülni akar, ha nem akar maradni üres malaszt, meg kell alkudnia a reális világgal, s az elvek realisálása soha sem járt az elv szűz tisztaságának csonkítása nélkül; az elnyomott kereszténység elítélheté a hatalmasok eszközeit; a hatalmas kereszténység nem.

Így a háborúval is csakhamar megtudott barátkozni; volt kivétel, melyben nem törhetett fölötté pálczát; e kivétel azon eset volt, midőn az egyházat, a vallást ellenségei ellenében ezeknek fegyverével kellett megvédeni; de az elven egyszer törött résnek folyton tágulnia kellett; hozzá járult a második eset, a szent vallásnak terjesztése karddal a térítő kezében. De tágult a rés más irányban is; elintén ugyanis e kivételes esetekben is óvni igyekezett az egyház az elvet, noha megsértését épen nem nézte rossz szemmel; a háború feltétlen kárhozatoságát fenntartotta a poenitentia, melynek a harczos, a hadvezér alá volt vetve még akkor is, ha az egyházért harczolt; a bocsánat természetesen biztosítva vala, sőt az egyház körül szerzett érdem beszámítása is; de az ellentmondás ily állapota

nem tarthatott soká; csakhamar feltétlen dicséretessé vált minden harcz, mely az egyház érdekében folyt; sőt az elv, hogy a csata sorsát Isten dönti el, mintegy megszentelte a háborút; így lett harcz és háború az első mozzanat, mely a világi elemnek ismét becsületet szerzett, annak emelésére szolgált, a tisztán túlvilágiak mellé világi érdekeket is állított.

De az elvek szűz tisztasága mindezek által nem csak egy tekintetben sérvült; nem csak a világi érdeknek nyitottak tért ezek, hanem rést ütöttek a kereszténység testvéri szövetségébe is; az egyház protectiója alatti háborúk győztesek s győzöttek, harczosok és otthon maradók közt oly különbségeket létesítettek, melyeket az egyház legitimálni kénytelen volt: íme a jobbágyság eredete.

LXXIX.

Az arabok s a kereszties háborúk a világiakra irányítják a figyelmet.

A harczok mozzanata még nagyobb súlyt nyert a betörő inuhamedanismus által, de a muhamedanismus még más módon is hatott, még pedig sokkal nyomósabban e tekintetben.

Az arab sivatagok fiai barbároknak mutatkoztak az alexandriai könyvtár felgyújtásakor; de lábat vetve Aegyptom, Kis-Ázsia és Spanyolország culturképes és culturteljes talaján, nagy szellemi fejlődésnek indultak, s a szó

szoros é tőimében ők lettek az ó-világ szellemi kincseinek öröli ősei és továbbfejlesztői.

Kezükre a zsidók s a nestorianusok által jutott ez örökség; a nestorianusok, görög földnek s szellemnek szülöttei, kiközösítették az egyházból, mert nem tudták feledni a görög szellem traditioit, s ez sokkal nagyobb mértékben maradt meg bennük, semhogy meg tudtak volna férni a hatalomra jutott új egyházzal; az eretnység külső oka a szűz és a Jézus természete feletti vita volt, a lényegi ok az volt, hogy a kereszténység harcot üzent a pogányságnak mindenben, a nestorianusok pedig a kereszténység mellett a görög szellem tudományos vívmányait is meg akarták őrizni, s a kettőt egymással kiegyenlíteni törekedtek; a győztes egyház a pogányság e veszélyes maradványát visszaszorította Ázsiába, s a nestorianusok ép oiy buzgón terjeszték saját kereszténységüket egész Chináig s Indiáig, mint a minő buzgón őrizték, miveltek s fejleszték a görög szellem tudományos vívmányait.

A mi a zsidókat illeti, tudjuk, hogy ezek a szellemi fejlődésnek fényes polczára emelkedtek volt Alexandriában.

Nestorianusok és zsidók, az egyháztól üldözve, természetesen szövetségest találtak a muhamedanismusban; mind a hármat egyesítette az „egy isten”, szemben a keresztény szentháromsággal. így került az ó-kor tudományos öröke, megvetve a kereszténység által, a muhamedanismus kezére.

Bátran el lehet mondani, hogy az egész középkorban a valódi civilisatio egyedüli képviselői az arabok voltak; az intellectuális haladásnak nem volt oly ága, melyet magasra ne fejlesztettek volna; a mívelt Európában élő

minden tízezer emberre nem esik tán egy, a ki csak távolról is méltatni tudná, hogy mik voltak az arabok.

Nem csak hogy buzgón fordították s alaposan ismerték a classicus írókat, hanem egészen új tereket hódítottak meg a tudománynak; az orvostan, s némely ezzel eredetileg kapcsolatos mysticus törekvések, mint az aranycsinálás, a bölcsek köve, az ételtal: a vegyészeti titkait tárta fel előttük; ők földöztek föl a salétromot és kénsavat, a király-vizet, a villanyt, bírták a puskaport és bírták vontcsövű aczél-ágyúkkal. A földtanról alapos vizsgálódáson nyugvó helyes elméleteket állítottak fel; a számtant az indiai (arabs) számok átvételével újjáteremtették; erről kiki meggyőződhetik, ha megkísérli a legyszerűbb szorzást a régi római számokkal; elemi iskoláinkban is földgömbökön taníták a földrajzt; fokméréseket teltek s kiszámíták a föld területét; ők hozták magukkal a rist, czukrot, gyapotot, a selymet, csaknem minden finomabb zöldséget és gyümölcsöt, külön codex által czélszerűen szabályozták a földművelést, behozták az aegyptori csatornarendszert, fejleszték az ipart; a marokkói bőr és a toledo-i penge ma is híres.

Felfedezték a hajózási tájolatát, értekeztek a kereskedelem és közlekedés, a közgazdaszat elveiről; a „carat” súlymértéke róluk maradt reánk.

A mi a magasabb tudományokat illeti, a látás és a refractio törvényeit ismerték, magyarázták az alkonyt és a hajnalt, foglalkoztak a légkör magasságának meghatározásával, a levegő súlyát régen Toricelli előtt ismerték, a súlyegyen törvényét megfejtették, tudták, hogy a súlyerő, mely a távolsággal csökken, csak hogy azon tévelybe estek, hogy a négyzetes helyett az egyenes viszonyt vet-

ték fel. A gravitatio nagy törvényét értették, csupán universalitása volt előttük ismeretlen; meghatározták az égi testek sűrűségét, többek közt a Mercurét szabatosabban, mint a múlt század csillagászai; táblákat készítettek a fajsúlyról; sőt nyoma mutatkozik náluk a Darwin teoriájának is; az ingaórát ők találták fel: oly astronomiai méréseket tettek, melyeket az újabb tudomány teljesen igazolt. Mindezt a 10-dik század körül, midőn a többi Európa fekete sötétségben botorkált.

Természetes, hogy ezek mellett a gondolkodás nagy szabadságának és függetlenségének kellett fenállnia; ezt mutatják bölcséleti irataik, erről tanúskodik egyik nagy tudósuk mondása, miszerint Muhamed vallásában az észnek semmi sem tetszhetik, hacsak nem a disznó eszének (célózva a disznóhús tilosságára).

De a tudomány mellett az életnek a nemesebb izlés általi gyönyörítése is magasra fejlett, lakok és kertek díszítésétől kezdve, a társadalmi érintkezés finomságán át, egész a költészet isteni gyönyöréig.

Mindez csodaszerű volt a többi Európa előtt, bölcsészeti, irodalmi és katonai kalandorok folyton átkeltek a határokon s hoztak magukkal vissza arab szellemet; így szivárgott át a világi szellem a kereszténységbe; a troubadourok, a Provence dalai, a fényűzés s finomodás, a társadalmi élet örömei arab forrásból fakadtak.

De e mellett látatlanul terjedt az arab tudomány s ezzel az ész ébredése, és a tudomány iránti érdek is; épen egy pápa, II. Sylvester (az auvergnei Gerbert), tett e tekintetben sokat; Cordobában, az arabok egyetemén tanult volt, s utóbb a pápai trónról terjeszté a művelődést; a zárdák lakói közt sokan akadtak, kik ráunva a content-

platióra, a tudományok felé fordultak. Az arabok szomszédsága folytonos kihívása volt a mivelődési szellemnek, s a hol e szellem összeütközött az egyházzal, menhelyet található az araboknál, mint talált Abaelard.

Mindennek következménye, hogy az egyház maga tartotta szükségesnek, megindítani az ész mozgalmát, nehogy az egyházellenes irányt vegyen. Így támadt a scholasticismus, hivatásával, az ész szövéténekénél mutatni ki a vallás tanainak helyességét; mint minden tudomány, mely eredményeit előre állítja fel, nem szült pozitív tudományos eredményt, de végre mégis első lépés volt a tudomány terén, iskola a bekövetkezendőkre, concessio az észnek, melyet legalább elvben jogosult mértéknek elismert.

E mellett az orvostan s a vegyészeti mysticus törekvései is, mint az arabok magasra fejlett exact tudományának azon részei, melyekhez az alacsony fokon álló európai szellem legelőbb találhatta útját, átszivárogtak a kereszténységbe s megvetették az ezután lassanként már folyton fejlődő újabbkori természettudomány első alapját.

Mindez már önmagában oly hatással bírt, hogy nem csak hogy megosztotta az érdeket föld is túlvilági közt, felébresztette a világi szellemet, hanem előidézte már egyes esetekben ennek ellenszegülését is az egyház irányában s így az egyház korának vége már itt veszi kezdetét.

De az ellenszegülést más körülmények növelték, fejleszték s általánosították, és itt ismét a muhamedanizmusra kell visszanyúlnunk.

A pápák hatalmi politikája s a keresztény buzgóság megindították a kereszties háborúkat; a sok nyomor, a nagy csalódás, a teljes eredménytelenség, melylyel az egy-

ház aegise alatt megindult eme háborúk jártak, igen kijózanítólag hatott egyfelől, másfelől pedig igen megingatta az egyház addigelé feltétlen tekintélyét; megingatta azáltal is, hogy ellentétbe hozta az egyházzal a világi hatalmat, mely végtére már csak vonakodva hagyta magát a keresztes háborúkba kergetni, megingatta az által is, hogy a csupa ördögnek képzelt ellenség, nemes, mivel népnek mutatkozott és nagy mértékben megnyerte nem egy keresztjáró rokonszenvét; megingatta egészen az eredménytelenség, tehát az egyházi erő legyőzésének hatása által, végre pedig az által is, hogy a görög tudományosság egy része közvetlen megnyílt az európaiaknak; mert míg az elsassi Márton apát szűz Mária tejéből hozott haza egy üvegcsét a keresztes háborúból, azalatt az eszes velen-
cziek zsákmánykép görög műremekeket s iratokat hoztak magukkal.

LXXX.

Az egyház a világiasság elleni harcban maga is elvilágiasodik és erkölcsi alapjait aláássa.

Mindez nem történhetett meg anélkül, hogy az egyház a fenyegető veszélyt észre ne vette volna, s misem természetesebb, mint hogy erőit összeszedni, központosítani, megfeszíteni iparkodott.

Ez bámulatosan sikerült is; császárok csúsztak tén-
den a pápa előtt, s a tudós, a kit a mathesis vezetett eredményeire, készséggel visszavonta tanát a pápai parancsszóra.

Ám az erők e koncentrálása, megfeszítése, nem járhatott számos érdek sértése nélkül, a pillanat szüksége pedig oly eszközöket nyomott az egyház kezébe, melyeknél a pillanatnyi segély tartós káros következményekkel volt megvásárolva.

Minél erősebb, annál érezhetőbb is volt a nyomás, s minél tovább tartott, annál tarthatlanabbá vált.

Az egyház egyeduralmának is részesülnie kellett valamennyi földieknek közös sorsában; a pápaság fénykorának tetőpontján legközelebb állott hanyatlásához.

A coelibatus, az egyházi erők fokozásának e hatóságos eszköze, számos visszaélésre és panaszra adott okot, a hatalom fentartásának s fokozásának óriás küzdelmében pedig nem mindig a „jó,” hanem a „czélszerű” döntött, s a „czélszerű” gyakran a „rosz” volt.

Minél tovább haladt az intellectual fejlődés, minél több érdekre súlyosodott az egyház nyomása, annál tisztábban s annál többen kezdték ezt felismerni.

A bűvárlat e mellett folytonos ellentétbe jött az egyházzal, s az egyház vereséget szenvedett ott is, ahol győzött; Galileo megtagadta önmagát, de a föld mégis mozgott; Columbus felfedezte Amerikát, Magellán körülhajózta a földtekét; mindezt az egyház auctoritása ellenére.

LXXXI. A reformatio.

A reformatio feltartóztatlaná vált; története ismeretes; nincs megjegyezni való, hanem ha azon általán elterjedt felfogásnak helytelensége, mely szerint a reformatio szabadelvűségi mozgalom lett volna; a reformationak a lelkiismeret szabadságához semmi köze sem volt; a reformátorok ép úgy kárhoztatták az ellenvéleményeseket, mint azok őket, s a hol módjukban volt, ott a kárhoztásban elmentek egész a megperzselésig, mint p. o. Calvin; a reformatio tulajdonkép nem is tekintő magát haladó, hanem conservativ mozgalomnak; úgy tüntette fel magát, hogy vissza akar térni az eredeti jó rendszerre, kiakarván küszöbölni a helyetfoglalt visszaéléseket és gonosz újításokat; az egyházi tekintély még mindig oly nagy volt, hogy más úton a reformatio nem is boldogulhatott volna, s legfőbb ereje az volt, hogy magát állította oda az igazi, a régi egyháznak. ¹⁾

¹⁾ Ezt utánozzák a mai ó-katholikusok is, feledve minőt fordult azóta a világ s hogy ma már ily fogással semmire sem mehetni.

LXXXII.

A reformatio csökkenti a túlvilágiak, s emeli a világiak iránti érdeklődést.

Hasonló mozgalmak azelőtt is minduntalan felmerültek volt, de gyorsan elnyomattak; a fent jelzett viszonyokban fekszik, hogy a reformatio az alkalmazásba vett legkíméletlenebb eszközök által sem volt többé elnyomható; s nem tulajdonképi lényegében, hanem e körülményben, Vagyis inkább abban fekszik a reformatio üdvös hatása, hogy ez és az egyház, harcra kerekedvén egymással, egyik sem tudta a másikat megdönteni; mert nem szenved kétséget, hogy a reformatio oly általános és teljes győzelme, melynek sikerült volna a catholica egyházat megdönteni, a tekintélyuralomnak, a hatalom túlkapásának, az elnyomásnak és sötétségnek egy újabb korszakára vezetett volna.

Azon körülmény ellenben, hogy a kettő, kifáradva a meddő harcban, kénytelen volt modus vivendit találni, békében egymással ellenni, az szülte csak következménykép a kritika szellemét, a lelkiismeret szabadságát. Egymásnak ellentmondó két tekintély annyi, mint a tekintély alá-ásása: két, egymással meg nem férő igazság, egy harmadik igazság keresésére utal.

LXXXIIL

Mindez nagy intellectuális fejlődésre s a kritika szellemének ébredésére vezet.

Végre a felekezetek számának szaporodtával okvetlen növekednie kellett a vallás iránti közönynek is; e mellett minden egyes felekezet a maga részéről is telhetőleg hozzájárult a közöny növeléséhez; az emberek érdekeltsége tehát nem volt többé lekötve vallási és túlvilági dolgok által s annyival mohóbban keresett másfelé anyagot.

Így indult gyors fej lésnek a tudomány minden ága, felszabadulva a tekintély nyomása alól, s nem fosztva meg többé az emberek érdeklődésétől; így ébredt a kritika szelleme, így támadtak a nagy bölcsészek és természettudósok; a könyvnyomda találmánya e fejlődést bámulatosan gyorsította volt.

A bűvárlat megindult minden irányban, s báró Baco inductiv módszerében hatalmas új eszközt nyert.

LXXXIV.**A szabadelvűség mozgalma.**

A mint már láttuk, nem kellett egyéb, mint az intellectuális fejlődés, hogy azon elvek, melyekkel a kereszténység ajándékozta meg a világot, elvezessenek a szabadsághoz; már Spinoza élesen felállítja a tételt, hogy az állam egyedüli célja a szabadság; báró Montesquieu az

elfogulatlan ész szövétnekénél veszi vizsgálat alá a törvények fejlődését, és e fejlődés viszonyát physikai és társadalmi állapotokhoz; gyorsan roskad a középkor minden maradványa; az encyclopaedistáktól a kegyelemdöfést kapja; az amerikai köztársaságban, melynek létrejöttében az ipar és kereskedelem oly nevezetes szerepet játszik és Franciaországban, mely a civilizáció élén halad, azon elvek, melyekkel a kereszténység ajándékozta meg a világot, a jognak s az államnak alapelvei gyanánt proclamáltak; a bonapartismus ez elveket az anarchiában való elveszés-től megmenti s egész Európában körülhordja; bölcsészek és államtudósok rendszerbe szedik, tisztázzák s tüzetesen kifejtik azokat; az egyéni szabadság tana minden irányban utat tör magának, elvi ellentmondás csak elvétve kél fel ellene s megannyiszor köz visszatetszésre talál; a kifogások, mik ellene tétetnek esetleges, czélszerűségi és opportunitási természetűek: s ezzel az egyéni szabadság elvi győzelme már el van döntve; a többi az idő kérdése.

Így a történelmi fejlődés ugyanoda vezet bennünket vissza, a hová — e mű második könyvében — az emberi természet vizsgálása által jutottunk.

FÜGGELÉK.

A gyakorló politikáról.

Soha igaz szándékú emberre a felelősség érzete nem nehezedhetik oly súlyosan, mint a midőn politikai dolgokban emeli fel szavát.

Saját ügye a legkevesebb, a mi itt tekintetbe jöhet; hány ember esett ádozatul, romlásnak hány ország, pusztulásnak hány nemzet eredt politikai téveszmék, avagy tévesen felfogott politikai eszmék miatt.

Ha tehát leküzdöttünk minden gyötrő aggodalmat, ha törekvéseink tisztasága, eszméink helyessége iránt mi kéte-lyünk sincs többé: kínzó aggodalom még mindig a félre-értetés lehetősége.

S e kínzó aggodalom az, mely kényszerít, hogy olyanokat fűzzek könyvemhez, mik hozzá már nem tar- toznak; kényszerít, hogy a törté elem philosophiájának magasáról, az eszmék üde légköréből leszálljak oda, a hol az élet dulakodása veri fel a fulasztó port.

Mindazzal szemben a mit a szabadságról mondtam — feltéve, hogy magában helyes, a mi iránt bennem kétely nincsen, — vajjon minő állást kell hogy foglaljon a gya- korló politikus? Ez a kérdés.

Nos a válasz oly annyira egyszerű, hogy tán épen egyszerűsége miatt nem tud rájönni a legtöbb ember.

Pedig mennyi átkot hozott már a földre tiszta szándék, ez egyszerű válasz fel nem ismerése miatt.

Lehet-e a válasz, egyéb, mint ez: „Ugyanazt az állást, melyet a gyakorlat emberének átalán és mindenkor el kell foglalni szemben az elmélettel.”

Kettőt tartsunk szem előtt:

A jó elmélet mindig radicális; a jó gyakorlat mindig conservatív.

Kérem, kérem! Ne méltóztassék megijedni, ne tessék pálezát törni; avagy tessék pálczát törni — akár a hátamon, majd akkor, ha türelemmel végig hallgatott a t. radicális vagy conservatív olvasó.

Ne vegyük a szavakat abban a gyűlöletes értelemben, mely a küzdés hevében tapadt hozzájuk; ne vegyük a „radicális” szót a hóbort, a „conservatív” szót a szeltemtelenség értelmében; menjünk vissza a igralmakra.

És úgy fogjuk találni, hogy a „radicális” az elméletnek, a „conservatív” a gyakorlatnak már fogalmában rejlik.

Az elmélkedésnek határt csík az utolsó consequentia szab, s az elmélet nem állhat meg addig, míg az utolsó coiisequentiához el nem jutott; az elmélkedést a tiszta logica vezérli és az elmélet a tiszta logica kérlelhetlenségével vonja minden következő tételét a megelőzőből, tekintet nélkül az eredményre; hogy mi és mikor következik, az neki mindegy; mindegy is lehet neki, mert az életbe önmagában nem nyúl bele; felelősség nem terhelheti, hisz az elméletnek birtokosától, — a kinek már nem mindegy, mi és mikor következik, — függ meghatározni, hogy mennyiben és főleg hogy mikor akarja az elméletet gyakorlatilag foganatosítani.

És most a gyakorlat kérdése előtt állunk; ha kitűnik a fennebbiekből, hogy a radicalist az elméletnek már fogalma magában hordja, még egyszerűbb kitüntetni, hogy a conservativben van a gyakorlatnak fogalmában.

Gyakorlat semmi esetre sem lehet az, a mi gyakorolva még nem volt, a mi új, a múlttal össze nem függ; íme a gyakorlat fogalmában, a conservativ eszme mely szükségkép megköveteli a gyakorlatnak a múlton alapulását, a múlttal organicus összefüggését.

Valamint ez általános okoskodás mindenről áll, úgy állania kell különleg a politikáról is. Éhez kell hogy tartsa magát a politikus.

Vannak államférfiak kiknek nem csak elméletük, de gyakorlatuk is radicális; tekintet nélkül a fennálló viszonyokra; tekintet nélkül arra, hogy rendszabályaik eredményekép mi és mikor fog bekövetkezni; tekintet nélkül a létező érdekekre; tekintet nélkül a múlttal való organicus összefüggésre: nem a cselekvésnek, hanem az elmélkedésnek módszerével fognak cselekedni; cselekvésük hajótörést fog szenvedni a fenálló viszonyok tömegén és ellentállási erején; eredményeket fognak előidézni, melyek a nép elevenébe metszenek, és oly eredményeket, melyeknek üdvös hatásuk volna annak idején, akkor fognak létesíteni, midőn még rombolniok kell; a létező érdekek fel fognak zúdulni ellenük, s a mit képviselnek, az állam ellen; a múlttal való összefüggés megszakad s az állam alapjai megrendülnek; gyökerei elmetszetnek; éltető nedűi elvesznek; az ilyen államférfiak után nem maiad egyéb, mint jaj és keserv, enyészet és pusztulás, düledék és temetkezés; haszon soha semmi; pedig lehetnek lángehnüek és becsületesek is.

Vannak államférfiak, a kiknek nem csak gyakorlatuk, de elméletük is conservativ. A mi van, azt fentartják úgy, a mint van; a mi lenni akar, nagyon szervesen bár a meglevőből, elnyomják; a múltat mindig nézik, a jelent csak félig látják, a jövőből mit sem látnak; olyanok, mint a bibliai szolga, a ki nem forgatja, hanem kezében tartja fontját; nem tudják, hogy élni és fejlődni egy, hogy nem fejlődni annyi, mint meghalni: ezeknél már lehet eset, hogy működésük nem káros; de ez nem politikájuknak, hanem a viszonyoknak köszönhető és esetleg, oly esetleg, mcllyel számolni fog az elméletében radicális, gyakorlatában conservativ politikus is, oly esetleg, midőn nagy rázkódások s erőkifejtések után új tendenciák s törekvések úgy sem fej lenek, az állam fáradt vagy beteg, nyugalomra szoruló; de ez állapot csak rövid ideig tarthat; vagy a halál vagy az új életre ébredés gyorsan kell hogy kövesse; és e politikusok akkor is, ha az új erők ébrednek s érvényesülni akarnak, ragaszkodnak módszérükhöz; a változást nem tűrik, s a betegséget tartják fen; elszorítják az organicus fejlődést, s az állam eresztékei nyögnek és repedeznek; a múltban támaszt nem találnak, inert fejlődését elszorítva, életteleenné tették; a jelen új igényei ellenük fordulnak, a jövő fenyeget és annál terhesebb lesz a véstől, minél kevésbé vétetik számba; minden fejlődik az állam körül, csak az állam marad hátra; végre vagy a megizmosodott szomszédok, vagy az elfojtott belerők kitörésének lesz martaléka.

Hogy voltak-e olyan bolond politikusok is, a kiknek elmélete conservativ s gyakorlata radicális volt, azt már nem merem egész bizonyossággal állítani; mert hiszen még csak gondolni is nehezen lehet ez esetet; de ha

mégis volt ilyen, akkor dr. Bach volt az, Magyarország elleni politikájában; annyi legalább bizonyos, hogy politikájának eredményei csodás harmóniában egyesítik mind azt, a mit az elébbi két fajta politikus működésének eredményekép jellemeztem.

Csakis azon politikus fogja mind e hibákat elkerülni, a ki azon radicalismussal az elméletben, mely ennek máifogalmában rejlik, össze tudja egyeztetni azon conservatismust a gyakorlatban, mely viszont fogalmában fekszik minden gyakorlatnak. Tudni fogja, hogy a politika tudomány, s a politika mestersége közt fenáll ugyanazon különbség, mely fenáll mindig a tudomány és a rajta alapuló mesterség közt. Minden mérnök tudja, hogy a híd, mely a tiszta elmélet szabályai szerint épült volna, okvetlen le fogna szakadni. Pedig ez elmélet nem oly ingoványos, mint a politikai, hanem a mathesis esatkozhatlanságán alapul. És mégis a pusztá gyakorlaton alapuló hány coefficientst nem vesz fel a mérnök számításába, hányszor több anyagot, erősítést nem használ, mint a tiszta elmélet kívánná, mennyit áldoz az elméletből és az elmélettől meg nem követelt mennyi anyagi áldozatot hoz, ha nem akarja, hogy műve összedőljön oly bizonyosan, mint a mily bizonyosnak mondja az elmélet fennállhatását. Hiába; az elmélet nem veszi és nem veheti tekintetbe minden egyes esetre az anyagok s a külvizonyok különféleségét, melyek lennének bár mi csekélyek, következőekkel mégis bírnak. És anyagban dolgozik a politikus is, mindenütt más és folyton változó anyagban és konkrét viszonyok közt, melyeknek ezerféleségeit az elmélet számba sem veheti. Kétségkívüli, hogy mind az elmélet megbízhatósága, mind az esetleges és

elméletileg számba nem vehető különféleségek sokasága és fontossága tekintetében hátrányban van a politika mestersége minden más mesterséggel szemben és mindeniknél kevésbé támaszkodhatik pusztán az elméletre.

Igenis, a jó elmélet célpontokat fog kitűzni, melyekre törekedni kell; irányt fogadni, kimutatandni, hogy mi fog rosszra vezetni, ha mindjárt még nem is látszik benne a rossz; mi lesz szükséges, és mit kell előkészíteni; mindenekfelett pedig áttekintést ad az állami élet ügyei- nek sokasága felett, tanít az összefüggés felismerésére és, a miben megbecsülhetlen, eligazodást ad új esetekben és tanítja hasznosítani ezekben is a régi gyakorlatot.

Az elméletileg nem képzett politikus mindezekben fel fog akadni és maga a lángelme sem fogja pótolni a hiányt. Viszont mindezekben annál könnyebben fog eligazodni, minél elfogulatlanabb, minél kevésbé felénk, a logical Consequentiákban minél erősebb s azoktól minél kevésbé visszariadó elmélete és elmélkedése. Ez az elmélet radicalismusa.

De ha minden logical consequentiát azonnal érvényesíteni, minden elméleti igazságot kíméletlenül az életre decretálni akarna, oda jutna, a hová jutott minden politikus, a ki gyakorlatában is radicalis volt.

Ha az elmélet valamit helyesnek mond, abból igenis következik, hogy az irányban hassunk, de nem következik, hogy azt feltétlenül érvényesítsük is; sőt két feltétel teljességgel múlhatlan.

Mielőtt valamely reform behozatnék, szükséges mindenekelőtt, hogy a néptudattal ne ellenkezzék; mert legyen bármi helyes, bánni üdvös, a meddig a közlelkiismeretbe, a köztudatba ütkö-

zik, addig behozatalával lényegileg nem tettünk egyebet, mint a mit tettek az inquisitorok és a lelkiismereteknek bármi néven nevezendő erőszakolói; ők is akarata ellenére akarták üdvözíteni az eretneket és tették ezt annál szívósabban, minél — becsületesebb emberek voltak. A szabadelvűségbe ütközünk tehát akkor is, ha szabadelvű reformot akarunk behozni, és, a mi még fontosabb az ellen, a mi a maga idejében örömmel fogadtatnék, a mi kétségkívül üdvösen hatna, az ellen közgyűlöletet ébresztünk, hatását előre aláássuk, és ha az erőnyomás megszűnik, megdől az üdvös reform, és új életre nehezebben s később fog ébredni, mint a hogy ébredt volna a jóakarátú, de nem gyakorlati államférfiú buzgólkodása nélkül.

Hogy a reformot csak akkor, szabad behozni, ha létező valóságos szükségnek felel meg, ez a második feltétel; a hol ez nincs meg, ott az első szél elfújhatja az ifjú intézményt, anélkül, hogy valaki utána hederítene; az élethez hozzá nem nőhet, gyökereit bele nem verheti, érdekeket nem kapcsolhat magához.

Mit tesz ez? Azt, hogy haszontalan üres malaszt, élettelen és fennállásában semmikép sem biztosított az új intézmény. „Tehát hiába való munkát tettünk, de kárt nem tettünk!” mondja a buzgó reformer. Feledi, hogy nincs ujitás, mely valami érdekeket ne sértene; és ha haszon belőle nem háramlik, már ezért is evidens a kár; de kár a hiába való munka már önmagában is, mert ha egyebet nem, erőt és időt vesztegettünk.

A hol e két feltétel szemelőtt tartása nélkül reformálnak, ott az első feltétel mellőztével közéletlenség fogja az állam alapjait megrendíteni, a másodiknak mellőztével csakhamar el fog veszni önmagában ez alapok

szilárdsága, mert meg nem szilárdulhat az olyan állam, melynek meg nem szilárdulható intézményei vannak. Legtöbbet pedig maga a reform, a haladás ügye fog szenvedni.

Íme e két feltétel az, mely a gyakorló politika viszonyát a politikai elmülethez megszabja, kimutatva hogy mit igényel a reform az elméleti helyességen kívül, kimutatva, hogy ez önmagában még nem igazolja amaszt.

Lehet, hogy olvasómat nem sikerült meggyőzőnöm. Ez esetben azonban bizton remélem, hogy van benne annyi logica és becsület, utolsó izmával is oda törekedni, hogy alkotmány, parlamentarismus, népfenség, s a mi egyéb e fajta van, eltöröltessék, és az összes civilisált világ teljhatalmú dictátorává neveztessek John Stuart Mill.

Mert hiszen a politikai elmülethez valamennyiünknel jobban ért, becsületességében pedig melyikünk kételkednék?